

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ**

**B.Z.FƏRƏCOV, E.Q.ƏLİYEV,
TOFIQ BƏHƏRÇİ HÜSEYNOV**

SOSIAL FƏLSƏFƏ

Bakı 2003

5

YANI ŞÖBƏNİN TƏLƏB

Azərbaycan Respublikası
Odlar Yurdu Universiteti

B.Z. Fərəcov, E.Q. Əliyev,
Tofiq Bəhərçi Hüseynov

«İctimai və sosial fənlər» kafedrası

SOSIAL FƏLSƏFƏ

(dərslik)

Bakı 2003

- O Y U -
K İ T A B X A N A

-5445-

F 2003
OYU
Az073

Bəşir Ziyad oğlu Fərəcov
Etibar Qasım oğlu Əliyev
Tofiq Bəhərçi Hüseynov

«İctimai və sosial fənlər» kafedrası

S O S İ A L F Ə L S Ə F Ə

Elmi redaktorlar: prof. Tofiq Bəhərçi Hüseynov
f.e.n. E.Q. Əliyev

R ə y ç i l ər :

Ş.N. Hacıyev - fəlsəfə elmləri namizədi, dosent.
M.S. İsmayılov - fəlsəfə elmləri namizədi, dosent.

Kitabda Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş fəlsəfə fənninə dair proqramda sosial fəlsəfəyə aid öyrəniləsi nəzərdə tutulan problemlərin mövzuları ətraflı şərh olunur. Kitab ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri, magistrlər, aspirantlar, müəllimlər və fəlsəfəni müstəqil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Odlar Yurdu Universitetinin
©«Odlar Yurdu» nəşriyyatı- 2003

Bakı 370072, Koroğlu Rəhimov küç. 835 məhəllə, Tel: (99412) 65-82-00
Fax: (99412) 65-67-05, e-mail: rector@oyu.baku.az

Giriş

Bəşəriyyət öz inkişafının XXI əsrinə qədəm qoymuşdur. Yaşadığımız yeni əsr elmin, texnikanın yüksək nailiyyətlərinin və dünya sivilizasiyasının zirvəsidir.

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsi həm də ictimai həyatın iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi sahələrinin əsaslı qaydada dəyişilməsinə, yeniləşməsinə təkan vermiş, yeni-yeni zəruri olan problemləri irəli sürmüş və onların elmi həllini qarşıya qoymuşdur. Ümum fəlsəfənin ayrılmaz tərkib hissəsi olan sosial fəlsəfə məhz cəmiyyətin inkişaf problemlərini öyrənən, izah edən elm kimi müasir dövrdə aktual xarakter daşıyır. Hazırki dövrdə, dövlətçiliyin, demokratiyanın, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı tələbatından irəli gələn problem xarakterli məsələlərə sosial fəlsəfə cavab verir, cəmiyyətin ən ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını, ictimai sistemin təşkili və idarə olunmasını, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin qarşılıqlı əlaqələri və münasibətlərini öyrədir, oxucuları cəmiyyət haqqında nəzəri biliklərlə silahlandırır.

Müasir tələbə-gənclər, ümumiyyətlə, ziyalılar yaşadıkları cəmiyyəti, onun qanunauyğunluqlarını dərinlən bilmədən, ictimai münasibətlərdən baş çıxarmadan, dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərinə sahib olmadan dövrünün sivilizasiyası səviyyəsində dura bilməzlər.

Odur ki, məhz sosial fəlsəfə tələbə-gəncləri göstərilən dəyərlərlə silahlandırır, cəmiyyət haqqında onlara doğru-duzgun biliklər verir. Bunu nəzərə alaraq kitabda sosial fəlsəfənin əhatə etdiyi əsas problemlərin təhlilinə çalışılmış, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mənəvi həyatını əks etdirən bir çox vacib, öyrənilməsi zəruri olan, fəlsəfə fənninə dair proqramda

nəzərdə tutulan mövzuların təhlilinə əsas diqqət verilmişdir. Dərslikdə müəlliflər obyektiv olmağa çalışmış, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə dair problemlərin düzgün və elmi əsasda şərh edilməsinə səy göstərmişlər. Həm də müəlliflər cəmiyyət və onun inkişafına dair çoxsaylı konsepsiyalara öz münasibətlərini də bildirmişlər.

Dərsliyin yazılmasında görkəmli filosofların, iqtisadçıların, tarixçilərin əsərlərindən, tarixi sənədlərdən, mənbələrdən səmərəli qaydada istifadə edilmişdir.

Dərslik 9 fəsildən ibarət olmaqla demək olar ki, sosial fəlsəfənin öyrəndiyi ən vacib, bu günün həyatı üçün izahı və öyrənilməsi zəruri olan problemləri əhatə edir.

Kitab ali məktəblərin və fəlsəfə fənnini öyrənən orta ixtisas məktəblərinin tələbələri, müəllimlər, habelə sosial fəlsəfəni müstəqil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I FƏSİL

MADDİ İSTEHSAL CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFININ ƏSASIDIR

1.Cəmiyyətin maddi həyatı

İnsanların maddi əmək fəaliyyəti, zəruri həyat nemətlərinin istehsalı cəmiyyətin mövcud olmasının və inkişafının əsasını təşkil edir. Çünki, maddi istehsal cəmiyyətin həyatının mənbəyi və bünövrəsidir.

Maddi istehsalın mühüm rolunu K.Marksdan çox-çox qabaq Qədim Yunan filosofu Aristotel, ərəb mütəfəkkiri İbn Xəldun və başqaları göstərmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək və maddi istehsal cəmiyyəti təbiətdən ayırmış, onun inkişafını təmin etmişdir. Bu fakt hamı üçün məlumdur ki, insanların yaşaması üçün onların yemək şeyləri, paltar, mənzili olmalıdır. Bunları isə insanlar təbiətdə hazır şəkildə tapmırlar, onlar istehsal olunmalıdır. Heyvanlar təbiətdə hazır şəkildə tapdıqları yaşayış vasitələrindən istifadə edirlər. Buna görə də heyvanlar tamamilə təbiətdən asılıdırlar. İnsan təbiətə fəal təsir göstərir, əmək alətləri ilə təbiət qüvvələrinə yiyələnir və onlardan öz məqsədi üçün istifadə edir. İnsanlar təbiətin maddələrini dəyişdirərək onlardan əmək alətləri və yaşayış vasitələri hazırlayırlar. Elə bununla da insanlar heyvanlardan əsaslı qaydada fərqlənirlər. Əgər təbiət maddələrindən yemək şeyləri, paltar, mənzil, yanacaq və s. məhsullar əldə edilməzsə, onda cəmiyyət bir cəmiyyət kimi məhv olar. Odur ki, maddi istehsal cəmiyyəti təbiətlə bağlayır və onların birliyini, əlaqəsini təcəssüm etdirir. İnsan (yaxud

cəmiyyət) təbiətdən ayrılaraq heç də təbiətdən kənarda qalmır və özünü ondan yüksəkdə qoymur. İnsanın bioloji, fizioloji təbiəti əsasən ali heyvanların təbiəti ilə eyni olmaqla vahid bioloji qanunlarla hərəkət edir. Eləcə də cəmiyyətin təbiətə ehtiyacı vardır. Belə ki, cəmiyyət torpaqsız, susuz, havasız, günəşsiz, bitki və heyvan aləmsiz, yeraltı sərvətlərsiz mövcud ola bilməz. Elə ona görə də biz deyirik ki, cəmiyyət təbiətin bir hissəsidir, həm də özünəməxsus spesifik hissəsidir. İnsan təbiəti dəyişdirərkən heç də onun qanunlarına biganə qala bilməz. O təbiət qanunlarına uyğun və onun əsasında fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda maddi istehsal özünə xas olan qanunla inkişaf edir, cəmiyyəti dəyişdirir, yaşadır və irəlilədir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik hər şeydən əvvəl maddi istehsalıdan başlanır, sonra isə cəmiyyətin mənəvi həyatında özünü göstərir. Yeni ictimai ideyalar, görüşlər, nəzəriyyələr ancaq o zaman meydana gələ bilər ki, onların yetişməsi üçün maddi şərait meydana gəlmiş olsun. Bunu tarixin müxtəlif pillələrində meydana gəlmiş qabaqcıl ideyalar, fikirlər çoxdan sübut etmişdir. Deməli belə nəticə çıxara bilərik ki, ictimai maddi istehsalın müəyyənədicisi rolu ondan ibarətdir ki, hər cür mənəvi həyata münasibətdə əzəlidir, birincidir. İctimai ideyalar, nəzəriyyələr nəticə etibarilə maddi istehsalın inkişafı və qanunları əsasında kök salır. Maddi istehsal həm də bütün ictimai quruluşların xarakterini müəyyənləşdirir.

Maddi istehsal necədirsə, cəmiyyət də elədir. Maddi istehsalın hər bir pilləsi bəşəriyyət tarixinin yeni və yüksək pilləsini təşkil edir. Həm də maddi istehsal cəmiyyətin ictimai münasibətlərinin əsası olmaqla həyatın sosial, siyasi və mənəvi proseslərini müəyyən edir. Deməli, cəmiyyətin inkişaf

tarixi maddi istehsalın inkişafı tarixidir. Cəmiyyətin inkişafının hər bir pilləsinin əsasında maddi istehsalın müəyyən səviyyəsi dayanır. Tarix göstərir ki, ictimai həyatın quruluşu, cəmiyyətin sosial strukturu, siyasi, etik, estetik və başqa baxışlar, habelə bunlara uyğun olan təsisat son nəticədə istehsalla müəyyənləşir. Maddi istehsalın inkişafı nəticəsində ictimai quruluşun, ictimai ideyaların, siyasi və hüquqi təsisatın, ailə formalarının dəyişilməsi baş vermişdir.

Məqsədyönlü fəaliyyət olan birgə əmək insanları birləşdirmiş, onların daimi ünsiyyətini təmin etmişdir. Əmək prosesinin ümumiliyindən insanlarda öz fikrini başqalarına çatdırmaq tələbatı yaranmışdır. Yəni insanlarda dil, nitq qabiliyyəti meydana gəlmişdir. İctimai istehsalın təsiri altında nitqin inkişafı ilə yanaşı insan təfəkkürü də inkişaf etmişdir. Birgə istehsal prosesini insanlar dərk etməyə, təbiəti, onun cisim və predmetlərini öyrənməyə başlamışlar. İnsanların təfəkkürü də əmək fəaliyyətinin nəticəsində yaranmışdır. Sonralar isə təfəkkür və dil ictimai inkişafa güclü təsir göstərmişdir. Beləliklə, insanlar indiyədək əldə etdikləri bütün nailiyyətlər üçün əməyə borcludurlar. Başqa sözlə desək, müəyyən mənada insanı və cəmiyyəti də əmək yaratmışdır.

İctimai varlığın əsasını təşkil edən maddi istehsal müəyyən təbii şəraitdə həyata keçirilir. Həm maddi istehsalın, həm də cəmiyyətin inkişafının zəruri şərtləri ikidir. Bunlardan biri insanları əhatə edən təbiət, digəri isə əhalinin artmasıdır. Bunların hər ikisi maddi nemətləri istehsal edənlərin özlərinin təkrar istehsalı üçün şərtidir.

Cəmiyyət təbiətin spesifik bir sahəsi kimi heç də ondan ayrı ola bilməz. O təbiətlə daim qarşılıqlı əlaqədə və münasibətdədir. Təbiətin o hissəsi ki, cəmiyyətlə bilavasitə

daha sıx qarşılıqlı təsirdədir və ona təsir edib, özü əks təsir alır, buna coğrafi mühit deyilir. Coğrafi mühitə torpaq və klimat, çaylar və dənizlər, bitki və heyvan aləmi, yerin relyefi, təbii sərvətlər və s. daxildir.

Coğrafi mühit insanların maddi istehsal fəaliyyətləri üçün zəruri şərtidir. Təbiətlə qarşılıqlı əlaqə olmadan heç bir maddi istehsal fəaliyyəti mümkün deyildir. Təbiətin verdiyi sərvətlər - torpaq, meşələr, sular, hava, günəş və s. olmadan hansı istehsaldan danışmaq olar. Təbii şərait maddi istehsal prosesində oynadığı roldan asılı olaraq iki növə ayrılır. Bunlardan biri yaşayış vasitələrinin təbii mənbələri (münbit torpaqlar, ov heyvanları, balıqlar və s.), digəri isə təbii əmək vasitələri sərvəti (metallar, kömür, neft, ağac, tikinti daşı, su, külək eneriyası və s.). Təbii sərvətlərin bu iki növünün əhəmiyyəti tarixin müxtəlif pillələrində dəyişir. Birinci amilin əhəmiyyəti tarixin qədim dövrlərində, ikinci amilin rolu isə cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində özünü daha parlaq qaydada göstərir. Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafına ikili təsir edir. Əlverişli təbii şərait (yeraltı sərvətlərin bolluğu, münbit torpaqlar, su ehtiyatı, meşələr, sağlam iqlim) cəmiyyətin inkişafını sürətləndirir. Əlverişsiz təbii şərait isə əksinə inkişafı ləngidir: Məsələn, təbii sərvətlərin azlığı və ya olmaması sənayenin inkişafına maneçilik törədir, həddən artıq keçən quraqlıq, münbit olmayan torpaqlar kənd təsərrüfatı istehsalını ləngidir. Beləliklə, coğrafi mühit istehsalın inkişafını ya sürətləndirə, ya da ləngidə bilər. Lakin ictimai həyatın dəyişilməsini müəyyən edən səbəb ola bilməz.

Lakin coğrafi determinizm adlanan cərəyanın nümayəndələri ictimai inkişafı və xalqların müqəddəratını coğrafi mühitin xassələri ilə izah edirlər.

Böyük coğrafi kəşflər zamanından etibarən coğrafi cərəyan xüsusilə geniş yayılmış oldu. Xalqların maddi və mənəvi həyatında coğrafi mühitin həlledici rol oynamasını irəli sürənlərdən məşhur fransız maarifçisi Monteskyeni, rus alimi Meçnikovu, ingilis sosioloqu Bohl və başqalarını göstərmək olar. Onlar bu və ya digər şəkildə insanların həyatının Allahdan asılı olduğunu qəbul etməyərək ictimai hadisələri hər şeydən əvvəl təbii səbəblərlə izah edirdilər. Bu alimlərə görə coğrafi mühit maddi bir amil kimi müəyyənədicə rol oynayır və ictimai həyatın dəyişilməsinin səbəbidir. Xalqların tarixi güya coğrafi mühitin xassələrindən asılıdır. Coğrafi deterministlər köləliyin, insanların birinin digərini istismar etməsi və əsarət altında saxlamasının səbəbini coğrafi mühitdə görürdülər. Coğrafi determinizmin tərəfdarları cəmiyyətin inkişafının daxili qanunauyğunluqlarını, ictimai inkişafın dialektikasını nəzərə almır və görmək istəməzlər ki, insan yalnız təbiətin içərisində yaşamaq deyil, həm də ona fəal təsir göstərir, onu dəyişdirir, özü üçün yaşayış şəraiti yaradır. Sosiologiyadakı coğrafi cərəyan cəmiyyətin inkişafını xarici amillə, yəni coğrafi mühitlə izah edərək nəticə etibarilə fatalizmə doğru gedir, cəmiyyətin inkişafının həqiqi səbəbələrini, ictimai dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvələrini müəyyən edə bilmir.

Coğrafi deterministlər izah edə bilmirlər ki, nə üçün eyni ərazidə, eyni təbii şəraitdə, ictimai həyatda əsaslı dəyişikliklər baş verir? Nə üçün eyni coğrafi şəraitdə yaşayan xalqlar müxtəlif inkişaf səviyyəsindədilər? Həm də onlar nəzərə almırlar ki, cəmiyyət özündə təbiətin təsirini hiss edərək özü də ona fəal təsir göstərir, onu dəyişdirir, mənafeyinə uyğun hala salır. Beləliklə, aydın olur ki, coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafını müəyyən edən amil ola bilməz. O, cəmiyyətin

inkışafını ya sürətləndirə, ya da ləngidə bilər. Cəmiyyətin coğrafi mühitə təsirinin səviyyəsi nəticə etibarilə içtimai quruluşun xarakteri ilə, istehsalın inkışaf səviyyəsi ilə, texnikanın və elmin inkışafı ilə müəyyən edilir.

Coğrafi determinizmin müasir davamçısı olan geopolitika təlimi də cəmiyyətin inkışafının obyektiv qanunauyğunluqlarını dərk etməkdən uzaqdır.

Cəmiyyət həyatının mühüm şərtlərindən biri də əhalinin artmasıdır. İstehsal insansız mümkün deyildir. İnsan təbiəti fəth edir, onu özünün mənafeyinə xidmət etməyə məcbur edir. İçtimai inkışafın sürətlənməsi və ya yavaşması müəyyən dərəcədə əhalinin artmasından asılıdır. Əhali seyrək və az olan yerdə başqa şərtlər eyni olduqda məhsuldar qüvvələr zəif inkışaf edir. Əksinə başqa şərtlər eyni olduğu halda əhali sıx olan yerdə istehsalın sürətlə inkışafı üçün şərait yaranır.

Lakin bu o demək deyildir ki, əhalinin sıxlığı içtimai istehsalın inkışafını və cəmiyyətin xarakterini müəyyən edir. Belə nəticə çıxarmaq səhv olardı. Əgər belə olsaydı müasir Hindistan, Çin, İndoneziya və başqa əhalisi çox və sıx olan ölkələr ən çox inkışaf etmiş olardılar. Əhalisi nisbətən az olan Yaponiya, İsrail, Finlandiya, ABŞ, Fransa və başqa ölkələr geri qalmış olardılar.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq düzgündür ki, əhalinin çoxluğu və sıxlığı heç də cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni inkışafını müəyyən edən amil ola bilməz.

Əhalinin sıxlığı istehsalın artması üçün ancaq müəyyən imkanlar yarada bilər. Məsələn, deyək ki, əhalinin sıxlığı aşağı olduqda əmək bölgüsü nisbətən zəif inkışaf edir, iqtisadi əlaqələr yavaş artır. Əksinə əhalinin sıxlığı yüksək olanda əmək bölgüsü üçün, mübadilə üçün ilkin şərt yaranır. Lakin

əməyin bölgüsü və içtimailəşdirilməsi səviyyəsi əhalinin sıxlığı ilə deyil, istehsalın inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Cəmiyyətin inkişafında əhalinin rolu məsələsi qarşıya feodalizmin dağılması, kapitalizmin meydana gəlməsi dövründə çıxmışdır. O zaman feodal aristokratiyasının müdafiəçiləri ilə burjuaziyanın ideoloqları bu məsələ ətrafında ciddi mübahisələr aparırdılar. Yüksəlməkdə olan burjuaziyanın ideoloqları sübut etməyə çalışırdılar ki, güya əhalinin sıxlığı cəmiyyətin inkişafı üçün həlledici şərtidir, əhali nə qədər sürətlə artarsa cəmiyyət də bir o qədər sürətlə inkişaf edər. XVII əsr ingilis iqtisadçısı Vilyam Petti belə hesab edirdi ki, əhalinin artması bütün sərvətlərin əsasıdır, əhalinin seyrəkliyi isə əsil yoxsulluqdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu təlimin o zaman üçün mütərəqqi əhəmiyyəti var idi. Çünki, hələ texnika o dərəcədə inkişaf etmədiyindən hər şey əl əməyinə əsaslanır, çoxlu əl çoxlu məhsul istehsalı demək idi. Həm də gənc burjuaziya sinfinin «qeyri məhsuldar» silklər olan, zadəganlara, ruhanilərə, aristokratik monarxiyaya və onun çinovniklərinə, onların çoxlu xidmətçilərinə qarşı apardığı mübarizə ideologiyasına uyğun idi. Hakimiyyətə can atan burjuaziya torpaq aristokratiyasını təqsirləndirirdi ki, o əhalini yoxsulluq dərəcəsinə gətirib çıxarmışdır. Torpaq aristokratiyasının ideoloqları isə əksinə sübut etməyə çalışırdılar ki, əhalinin yoxsulluğuna səbəb kütlələrin özüdür. Çünki onlar həddən çox sürətlə törəyib artırlar. Odur ki, sosiologiyada elmə zidd belə bir fikir meydana çıxmışdır ki, əhalinin artması yoxsulluğa və hər cür bəlaya səbəb olan haldır. Həmin təlimi XVIII əsrin bəzi iqtisadçıları inkişaf etdirdilər. İngilis iqtisadçısı keşiş Maltus isə bu fikri daha çox

təbliğ edirdi. O, 1798-ci ildə «Əhali qanunu haqqında təcrübə» adlı əsər yazaraq iddia edirdi ki, yaşayış vasitələri ədədi silsilə ilə, əhali isə həndəsi silsilə ilə artır. Maltus inandırmağa çalışırdı ki, yoxsulluğun və bütün eyiblərin səbəbi məhsulun az, əhalinin isə çox olmasındadır.

Beləliklə, Maltus yoxsulluğun əsil səbəbi olan istismarı, hakim dairələrin getdikçə varlanmasını ört-basdır edərək yoxsulluğu «təbii səbəblərlə» izah edirdi. Bu bəladan çıxmaq üçün Maltus kəbindən imtina etməyi, doğumu azaltmağı əsas yol sayırdı. Maltusdan sonra onun fikirlərinə tərəfdar çıxanlar çox olmuş və bu məsələyə dair çoxlu kitablar yazmışlar. ABŞ-da Pirson və Harperin «Dünyada aclıq», V.Foktun «Nicat yolu», Q.Kukun «İnsanların törəmə qabiliyyəti –müasir dilemmadır», E.Pendelin «Əhalinin durmadan artması» və sair kitabları bu qəbilədənndir. Bu əsərlərdə sübut edilirdi ki, əhalini iki dəfədən də çox azaltmaq lazımdır. Yeni maltusçular öz əsərlərində müharibə, aclıq, epidemiyalar və milyonlarla insanın ölməsinə səbəb olacaq müsibətlər törədilməsini təklif edirdilər. Hətta bəzi Qərb alimləri «torpağın münbitliyinin azalması» nəzəriyyəsini var quvvə ilə təbliğ edirdilər ki, bu da maltusçuluğun bir forması idi. Bu başa bəla maltusçulara görə torpağa əlavə əmək və kapital qoyulması güya torpağın məhsuldarlığının artmasına səbəb ola bilməz. Əhalini azaltmaq haqqındakı Maltusçu təlimin əksinə olaraq bir sıra Avropa ölkələrində belə bir fikir yayılmışdır ki, əhalinin artması istehsalın inkişafı üçün şərtidir. Onlar əhalinin artımı fikrini təbliğ edir və sübut edirdilər ki, bu hal satış bazarlarını genişləndirmək vasitəsi, ucuz işçi qüvvəsi və təcavüzkarlıq müharibələri üçün mənbə hesab olunur. Elmi fəlsəfə Maltusun və müasir maltusçuların nəzəriyyələrinin tamamilə əsassız

olduğunu qeyd edir və göstərir ki, əhali artıqlığı deyilən şey heç də təbiətin adi bir qanunu deyildir. Bunu müəyyən tarixi şərait doğurur. Maşınların tətbiqi və əməyin intensivləşdirilməsi, qadın və uşaq əməyinin daha geniş istismar edilməsi, fəhlə sinfinin xeyli hissəsinin işsiz qalması ilə nəticələnmişdir ki, bu da «artıq» əhali sayılmışdır. Bu süni qaydada yaradılan artıq əhali əməyin məhsuldar qüvvəsinin əksilməsinə görə deyil, ona görə baş verir ki, əməyin məhsuldar qüvvəsi artır və bunun nəticəsində fəhlə əhalinin bir hissəsi «artıq» olur. İş burasındadır ki, əmək məhsuldarlığı yüksəldikcə, getdikcə artmaqda olan istehsal vasitələri kütləsi daha az insan qüvvəsinə başa gəlir. Bu bir qanun kimi işsizliyi, fəhlə əhalisinin artıqlığını meydana gətirir. Əmək məhsuldarlığı nə qədər yüksək olursa, müəyyən miqdar məhsulu istehsal etmək üçün o qədər az işçi tələb olunur.

Elmi fəlsəfə sübut etmişdir ki, hər bir istehsal üsulunun, tarixi xarakterə malik öz xüsusi əhali qanunları vardır. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formalarda meydana çıxan zəhəri əhali artıqlığına səbəb heç də təbiətin ehtiyatlarının məhdudluğu deyil, bir-birini əvəz edən istehsal üsullarının xassələridir. Hələ tarixin ilkin inkişaf mərhələlərində əhalinin sayı indikindən yüz dəfələrlə az olduğu vaxtlarda da əhalinin az-çox müəyyən bir hissəsi üçün yaşayış vasitəsi çatışmırdı. Bu ancaq cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin zəif inkişaf etməsinin nəticəsi idi. Kapitalizm cəmiyyətinin meydana gəlməsilə cəmiyyətdə elm və texnika sürətlə inkişaf etməyə başlamış, təbiət sərvətlərinin aşkara çıxarılması və onlardan kütləvi qaydada istifadə edilməsinə geniş imkanlar açılmışdır. Xüsusilə müasir şəraitdə dünyada baş verən elmi-texniki inqilab əvvəllər insanlara bəlli olmayan, hətta belə xəyal kimi

görünən təbiət sirlərini aşkar etmiş və praktiki olaraq bəşəriyyətin tərəqqisini, insanların yüksək həyat tərzini təmin edəcək miqdarda yaşayış vasitələri istehsal etməyə tam imkan açmışdır. Müasir dövrdə elmin, texnikanın nailiyyətlərindən kütləvi qırğın silahlarının və yüz milyonlarla dollara başa gələn hərbi təyyarələrin, sualtı qayıqların, raket sistemlərinin və sair hərbi texnikanın istehsalı əvəzinə, həmin vəsaiti sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş olsalar, yüz milyon hektarlarla yararsız torpaqlar yararlı hala salınar və yeni-yeni sənaye sahələri yaradılardı. Nəticədə isə indi dünyada mövcud olan 6,3 miyard nəfərə qədər əhali əvəzinə 15-18 milyard nəfər əhalini tam təmin etmək olardı. Dünyada artıq əhali yoxdur və ola da bilməz. Əhali artıqlığı barədəki maltusçu və yeni maltusçuların təlimləri irtica xarakter daşıyaraq dünya zəhmətkeşlərinin mənafeyinə zidd olmaqla, bir qrup ultra milyonçu və milyadrlərin mənafeyi kəşiyində durur.

Beləliklə, nə coğrafi mühit, nə də əhalinin artması ictimai inkişafın xarakterini müəyyən edib onun həlledici səbəbi ola bilməz. Bu səbəb ancaq maddi nemətlər istehsalı üsuludur. İndi biz həmin istehsal üsulunun mahiyyətini araşdırmağa başlayaq.

2.MADDİ NEMƏTLƏR İSTEHSALI ÜSULU ANLAYIŞI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Maddi nemətlər istehsalı hər şeydən əvvəl konkret istehsal üsulu kimi meydana gəlir. Maddi nemətlər istehsalı üsulu – yaşayış vasitələrinin – yemək, geymək, mənzil əldə etmək, istehsal alətlərinə sahib olmağın üsuludur. Həm də cəmiyyətin mövcud olması, inkişafı üçün istehsal üsulu çox

zəruridir. İstehsal üsulu bütün içtimai quruluşların əsasını təşkil edir və onların xarakterini müəyyənləşdirir. Bəşəriyyət tarixi istehsal üsullarının inkişaf tarixidir. Hər bir yeni, yüksək istehsal üsulu bəşəriyyət tarixinin yeni və yüksək pilləsidir. İnsan cəmiyyəti meydana gələndən indiyədək müxtəlif istehsal üsulları bir-birini əvəz etmişdir. Başqa sözlə desək, istehsal üsullarının müxtəlif pillələri mövcud olmuşdur.

İndiyədək cəmiyyətdə ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm kimi istehsal üsulu tipləri özünü göstərmişdir. Bunların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə, cəhətlərə, spesifik əlamətlərə malik olmuş və tarixdə öz yerini, izini qoymuşdur. Həm də tarixin hər bir yüksək istehsal üsulu tipi heç də özündən əvvəlkinə tamamilə çılpaq qaydada tullamamış, onun müsbət tərəflərini əxz etmiş və bu zəmində formalaşmışdır. Başqa sözlə desək istehsal üsulları arasında tarixi əlaqə olmuşdur. Göstərilən istehsal üsulları tiplerindən başqa, bir də keçid istehsal üsulları da mövcud olmuşdur.

Keçid istehsal üsulu adətən mülkiyyət formalarının dəyişilməsini təmin edən keçid dövrlərində özünü göstərmişdir. Tarixdə keçid istehsal üsulu iki formada mövcud olmuşdur. Onlardan biri ibtidai icmadan quldarlığa, digəri isə kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünə təsadüf etmişdir. Başqa variantda içtimai mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə, xüsusi mülkiyyətdən isə içtimai mülkiyyətə keçid dövrləri nəzərdə tutulur. Hazırda respublikamızda keçid istehsal üsulu mövcuddur. Bu keçid dövrü bazar iqtisadiyyatına əsaslanır.

Bazar cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında qayda yaradan çox güclü mexanizmdir. O, tarixən formalaşmış obyektiv və sosial reallıqdır. Bazar münasibətləri mövcud tələbatları üzə çıxarmağın, onları ödəməyin, istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı

münasibətləri tənzim etməyin və həm də tarixin sınağından çıxan səmərəli yoludur. Bazar münasibətləri tələb ilə təklifin nisbətini saxlıyır, müəssisələr, fermerlər, firmalar, təşkilatlar və s arasında azad rəqabətin təminatçısıdır. Keçid dövrünün istehsal üsulu adi istehsal üsullarından özünün çox ukladlılığı, çox ziddiyyətliyi və sairə cəhətlərlə fərqlənir.

İstehsal üsulu vəhdət halında götürülən məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin birliyindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, istehsal üsulunun iki tərəfi vardır. Onun biri məhsuldar qüvvələrdirsə, digəri istehsal münasibətləridir. Əgər məhsuldar qüvvələr cəmiyyətin təbiətə münasibətini göstərsə, istehsal münasibətləri ictimai istehsalda insanların bir-birinə olan münasibətini ifadə edir. Məhsuldar qüvvələr dedikdə istehsal vasitələri və bu vasitələri hərəkətə gətirmək qabiliyyətinə malik olan insanlar nəzərdə tutulur. Məhsuldar qüvvələr həm də ictimai tərəqqinin əsas meyarıdır.

Göründüyü kimi məhsuldar qüvvələrin strukturu iki tərkibdən ibarətdir. Onların biri istehsal vasitələri, digəri isə insandır. İstehsal vasitələrinin özü də iki tərkibdən ibarətdir. Bunun biri əmək aləti, digəri isə əmək predmetləridir. Əmək aləti o şeydir və şeylər kompleksidir ki, insan onları özü ilə əmək predmetləri, yaxud əmək cismi arasında yerləşdirir və onlar əmək cisminə təsir göstərmək xidmətini görür. İnsan əmək aləti vasitəsilə təbiət cisimlərinə təsir edərək onu dəyişdirir, özünə yararlı hala salır, onların mexaniki, fiziki və kimyəvi xassələrindən istifadə edir.

İstehsal vasitələrinin tərkibində əmək aləti həlledici rol oynayaraq insanın təbiət üzərində ağalığını təmin edir. Müasir istehsal alətləri-hər cür maşınlardan, mexanizmlərdən, müxtəlif cihazlardan, kompyuter texnikasından və s ibarətdir.

Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi nə istehsal edildiyi ilə deyil, nə ilə, hansı alətlə istehsal edildiyi ilə müəyyən edilir. Əmək alətinin inkişaf səviyyəsi insanın təbiətə təsirinin, ondan istifadə etməsinin, onun üzərində hökmranlıq etməsinin ölçüsüdür. Qədim dövrdə insan təbiətə daş və başqa primitiv alətlə, sonrakı dövrlərdə xış, balta, kotan, dəryaz, külüng, sonralardan isə buxar maşını ilə, toxucu dəzgahları, müxtəlif mexanizmlərlə təsir etdiyi halda, müasir dövrdə avtomat dəzgahlarla, kompyuter texnikası ilə, su, istilik və atom elektrik stansiyaları ilə, mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış xətlərlə, kosmik gəmilərlə təsir edir.

Göründüyü kimi əmək aləti sadə daş alətdən başlayıb müasir kibernetik texnikaya qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Bu isə bəşəriyyətin inkişaf yoludur.

Məhsuldar qüvvələr təkcə əmək alətlərini, əmək vasitələrini deyil, həm də bu alətlərdən istifadə edib istehsal etməyi bacaran insanları da nəzərdə tutur. Əmək vasitələrinin özünü insanlar yaradır. Hər hansı bir tarixi dövrdəki əmək vasitələri və istehsal alətləri insanların qabaqkı istehsal fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Məhsuldar qüvvələrin tərkibində insan əsas rol oynayaraq başlıca məhsuldar qüvvədir. Bu fikri hələ vaxtında alman mütəfəkkiri K.Marks da demişdir. Onun fikrincə ən qüdrətli məhsuldar qüvvə inqilabçı sinfin özüdür. Bu ideyanı rus mütəfəkkiri V.İ.Lenin davam etdirərək göstərdi ki, bütün bəşəriyyətin birinci məhsuldar qüvvəsi fəhlədir, zəhmətkeşdir.

İstehsal alətləri, texnika böyük qüvvədir, lakin insansız o ölüdür, heç bir şeydir. İstehsal prosesində fəal rolu texnika deyil, insan oynayır. Texnikanı insan yaratdığı kimi onu hərəkətə də gətirir, işlədir, təbiətə təsir edir, onun sərvətlərini

özü üçün yararlı hala salıb məhsul istehsal edir. Həm də canlı əmək olan insan keçmişdə sərf edilib istehsal vasitələrində maddiləşmiş əməyi saxlayır və yeni istehsal olunan məhsula keçirir. İstehsal prosesində keçmiş və maddiləşmiş əməyə yeni, canlı əmək əlavə olunur ki, bu da özünü istehsal olunmuş məhsullarda göstərir.

Beləliklə, cəmiyyətin ictimai məhsuldar qüvvələri dedikdə biz, əmək vasitələrini, istehsal alətlərini, habelə müəyyən istehsal təcrübəsinə və əmək verdişlərinə malik olan, maddi nemətlər istehsalını həyata keçirən insanları nəzərdə tuturuq.

Vaxtilə sosial demokrat nəzəriyyəçilər məhsuldar qüvvələr haqqındakı elmi anlayışı təhrif edərək məhsuldar qüvvələri, uzun zaman ərzində az dəyişən təbiət qüvvələri ilə qarışdırırdılar. Məsələn K.Kunov ictimai istehsal prosesində tətbiq olunan bütün təbiət qüvvələrini, o cümlədən, məsələn günəşin istiliyini ictimai məhsuldar qüvvələr sırasına daxil edirdi. K.Kautski də məhsuldar qüvvələrə daş kömürü, nefti, dəmir yataqlarını, vəhşi heyvan sürülərini, bitkiləri və sairəni daxil edirdi. Bu sosial-demokrat nəzəriyyəçilər ictimai məhsuldar qüvvələri təbiət sərvətləri ilə qarışdırdıqlarına görə cəmiyyətin təbiətə münasibəti və ictimai inkişafın başlıca, müəyyənədicisi mənbəyi məsələsini dolaşdırmışdılar. Heç vaxt ictimai hadisələri təbiət hadisələri ilə qarışdırmaq olmaz. Təbiətin verdiyi, insanın isə heç bir əmək sərf etmədən əldə etdiyi əmək cisimləri ictimai məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi üçün bir ölçü xidməti vəzifəsini görə bilməz.

Bunlar zəruri, daimi, nisbətən dəyişməz istehsal şərtləridir. Lakin bunlar öz-özlüyündə cəmiyyətin inkişafını müəyyən edə bilməz və ictimai tərəqqidə meyar rolunu

oynamağa qadir deyildirlər. Əksinə, istehsal üçün kəşf edilmiş təbii ehtiyatların miqdarı və bunlardan istifadə edilməsi dərəcəsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Müasir dövrdə məhsuldar qüvvələrin sürətlə inkişafı üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Elmin istehsalla əlaqəsində yeni keyfiyyət dəyişikliyi meydana gəlmişdir. Hazırda istehsal prosesi elmin tətbiqi sahəsinə, elm isə istehsal prosesinin funksiyasına çevrilmişdir.

Başqa sözlə desək, indi elm daha çox bilavasitə məhsuldar qüvvələrə çevrilir. Bu proses hələ fabrik-maşın istehsalı zamanından başlamış, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dövründə daha da güclənmişdir.

Elmin məhsuldar qüvvələrə çevrilməsi üç yolla gedir. Birinci yol budur ki, elm istehsal alətlərində, müasir texnikada maddiləşir. Əmək alətlərinin inkişafı səviyyəsi elmin nə dərəcədə məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin göstiricisidir. Elm əvvəl də məhsuldar qüvvələrə çevrilmişdi. Lakin müasir elm və texnikada baş verən inqilab bu prosesi çox kəskin qaydada sürətləndirmiş, həm də elmin bilavasitə texnikada, əmək alətlərində maddiləşməsinin müddəti çox azalmışdır.

Elmin məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin ikinci yolu istehsalın texnologiyasının yeniləşməsi, təkmilləşdirilməsidir. Elmin yaratdığı mexaniki vasitələr, elektrik avadanlıqları, kimyəvi texnologiya istehsalata tətbiq edilir. Yeni-yeni energetika mənbələri, süni materiallar kəşf edilir. Ümumiyyətlə, müasir istehsal prosesi avtomatlaşdırılır, elektrikləşdirilir və kimyalaşdırılır.

Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin digər yolu əsas məhsuldar qüvvə olan insanlarda özünü

göstərir. İndiki insan, birinci növbədə əməkçi insan elmin nailiyyətləri əsasında çox yeniləşmiş, onun texniki bilik səviyyəsi qat-qat artmışdır. Müasir fəhlə, mühəndis, texniki işçi heç də əvvəlki kimi deyildir. Elmin yaratdığı möcüzəli maşınlar onları idarə edənləri də dəyişdirir. Müasir elm kibernetik maşınları, təyyarələri, su altı qayıqları, elektrik avadanlıqlarını, avtomat dəzgahları, mürəkkəb kənd təsərrüfatı texnikalarını idarə etməyi bacaran kadrların yetişdirməsini qarşıda qoyur. Bu tələbat insanı dəyişdirir, onun elmi-texniki bilik səviyyəsini yüksəldir, məhsuldar qüvvələrin tərkibində keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

Elmin məhsuldar qüvvələrə çevrilməsindən danışarkən hər şeydən əvvəl bilavasitə təbiətsünaslıq və təbiət elmləri, yəni fizika, kimya, biologiya, mexanika, riyaziyyat və sair elmlər nəzərdə tutulur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, elmin inkişafı istehsalın idarə edilməsini də yeniləşdirir, təkmilləşdirir, müxtəlif elmi idarəetmə metodlarının tətbiqinə şərait yaradır.

Müasir elmi-texniki inqilab şəraitində cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri sürətlə yeniləşir, inkişaf edir. Ayrı-ayrı işçi maşınlarından kompleks avtomatlaşdırmaya keçid təmin edilmişdir. Kibernetikanın meydana gəlməsi ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafında dərin dəyişiklik yaranmışdır. Kibernetik maşınlar xalq təsərrüfatında, xüsusilə idarəetmədə geniş tətbiq edilir, nəticədə iş əmək məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti yüksəlir. Kibernetikanın köməyi ilə texnoloji proseslər təkmilləşdirilir, onların proqramlaşdırma və nəzarəti təmin edilir. Beləliklə, kibernetika texnologiyada köklü dəyişiklik yaratmış, insan əməyinin xarakterini dəyişdirmiş,

istehsalın strukturunun yeniləşməsini təmin etmiş, əməyin elmi təşkilinin və idarəetmənin əsası olmuşdur.

XX əsrin elmi-texniki inqilabının nailiyyətlərindən kosmosun daha geniş tədqiqi üçün istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində çoxlu elmi və texniki problemlərin həllini tələb edir və elmi-texniki fikrin inkişafına, xüsusilə rabitə vasitələrinin, nəqliyyatın daha da təkmilləşdirilməsinə təsir edir. Kütləvi tərəqqi, birinci növbədə radionun, televiziyanın, raket texnikasının, planetlərarası kosmik stansiyaların yaranması və inkişafı ilə daha çox əlaqədardır.

Müasir elmin və texnikanın kosmoslaşdırılması insanın həyat fəaliyyətinin coğrafi mühitinin gələcək geokosmik mühitə çevrilməsini təmin edən yolun açılmasıdır.

Məhsuldar qüvvələr istehsal üsulunun yalnız bir tərəfidir. Onun ikinci tərəfini istehsal münasibətləri təşkil edir. İstehsal prosesində insanlar yalnız təbiətlə deyil, habelə bir-birilə də müəyyən əlaqə və münasibətlərə girirlər. Bu ictimai əlaqə və münasibətlər çərçivəsi daxilində onların təbiətə münasibəti mövcud olur, istehsal baş verir.

Deməli, istehsal münasibətləri dedikdə biz ictimai istehsal prosesində insanların bir-birinə olan münasibətlərini nəzərdə tuturuq.

İnsanlar ən qədim zamanlardan maddi nemətləri təkbəşinə deyil, birgə istehsal edirlər. Ona görə də istehsal ictimai xarakter daşıyır. Sözün geniş mənasında istehsal münasibətləri anlayışı insanlar arasındakı iqtisadi münasibətlərin bütün formalarını əhatə edir. İnsanlar arasındakı ictimai əmək bölgüsü və iqtisadi əlaqələr, mübadilə, alqı-satqı münasibətləri və s istehsal münasibətlərinə daxildir. Gəlirin bölgüsü üsulları da istehsal münasibətlərinin cəhətlərindən biridir.

Beləliklə, insanların istehsal münasibətləri özündə aşağıdakı cəhətləri birləşdirir.

Birincisi, istehsal vasitələrinə münasibət, mülkiyyət formaları və münasibətləri;

İkincisi, siniflərin, ictimai qrupların iqtisadi münasibətləri

Üçüncüsü, müxtəlif istehsal sahələrində məşqul olan insanlar arasında baş verən ictimai əmək bölgüsündən irəli gələn şəhərlə kənd, əqli əməklə fiziki əmək və onların arasındakı münasibət;

Dördüncüsü, siniflər daxili və ictimai qruplar daxili qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər;

Beşincisi, mübadilə və istehlak sahəsindəki münasibətlər.

Bütün bu münasibətlər istehsalın xarakterindən, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətdə hökmranlıq edən mülkiyyət münasibətlərindən asılıdır. Göründüyü kimi istehsal münasibətləri sadə bir hal deyildir. Əksinə mürəkkəb və çoxcəhətli xarakter daşıyır.

Göstərilən münasibətlər arasında əsas rolu mülkiyyət münasibətləri oynayır. Çünki yerdə qalan münasibətlər ancaq bu münasibətin xarakterilə müəyyən olunur. Bütün tarix boyu cəmiyyətdə iki növ istehsal münasibəti olmuşdur. Bunalardan biri antaqonist, digəri isə qeyri antaqonist xarakterli münasibətlərdir. Əgər istehsal vasitələri az miqdar insanların əlində toplanır və bu mülkiyyətdən istifadə edərək zəhmətkeşləri özlərinə işlətməyə məcbur edir və onları istismar edirlərsə, belə istehsal münasibətləri antaqonist xarakter daşıyır. Əksinə istehsal vasitələri zəhmət insanlarının mülkiyyətində olursa və cəmiyyətdə yoldaşlıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq və qarşılıqlı

köməyə, azad və istismardan xali olan birgə əməyə əsaslanırsa, belə münasibətlər qeyri antaqonist xarakter daşıyır. Bəşəriyyət tarixində indiyədək beş istehsal münasibətləri tipi olmuşdur. Bunlardan ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm kimi istehsal münasibətlərini göstərmək olar. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövrlərində keçid istehsal münasibətləri formasının da olması mümkündür. Belə keçid istehsal münasibətləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi içtimai mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə, yaxud da xüsusi mülkiyyətdən içtimai mülkiyyətə keçid dövrlərində baş verir.

Keçid istehsal münasibətləri nisbətən qısa müddətli olur və öz yerini cəmiyyətin tələb etdiyi yeni istehsal münasibətlərinə verir.

İçtimai istehsal münasibətləri heç vaxt təmiz xalis halda olmur. Onda ya keçmiş istehsal münasibətlərinin qalıqları, ya da gələcək cəmiyyətin istehsal münasibətlərinin əlamətləri öz əksini tapır. İstehsal münasibətləri insanların arzusundan asılı olmur və onunla müəyyən olunmur. O, obyektiv xarakter daşıyır. İnsanlar öz məhsuldar qüvvələrini sərbəst seçə bilməzlər. İstehsal münasibətləri cəmiyyətin mövcud mərhələsinin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Yaşamaq zərurəti insanları öz yaşayış vasitələrini istehsal etməyə vadar edir. Elə ona görə də onlar öz iradələrindən asılı olmayan müəyyən istehsal münasibətlərinə girməli olurlar. Hər bir yeni nəsəl meydana gələrkən köhnə nəslin yaratmış olduğu istehsal üsuluna rast gəlir və həmin üsul dəyişənədək onun inkişaf qanunlarına tabe olur. İstehsal üsulu isə yenə də ixtiyarı olaraq deyil, qanuna uyğun sürətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafından asılı olaraq dəyişilir.

Beləliklə, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin birliyindən ibarət olan istehsal üsulu cəmiyyətin bütün və müxtəlif formalı iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi, milli, ailə-kəbin və s. münasibətlərinin əsasını təşkil etməklə bütövlükdə cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas amildir. İstehsal üsulundan kənarda heç bir cəmiyyətdən, onun inkişafından, cəmiyyət daxili ictimai münasibətdən danışmaq olmaz.

İndi isə cəmiyyətin inkişafını təmin edən məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı dialektik əlaqəsinin izahına keçək.

3.MƏHSULDAR QÜVVƏLƏRLƏ İSTEHSAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Biz yuxarıda aydınlaşdırdıq ki, istehsal üsulu məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin birliyinə deyilir. Həm də müəyyən etdik ki, istehsal üsulunun dəyişilməsi bütün cəmiyyət həyatının dəyişilməsinə səbəb olur. Bəs onda istehsal üsulunun özünün dəyişilməsi necə baş verir və nə ilə müəyyən olunur? İstehsal üsulunun tərkibində məhsuldar qüvvələr başlıca, müəyyənəddici rol oynayır. Məhsuldar qüvvələr məzmundursa, istehsal münasibətləri formadır. Məzmun və formanın inkişafının qanunauyğunluğu haqqında fəlsəfi müddəaya əsasən əvvəlcə məzmun, sonra isə forma dəyişilir. Bu müddəaya uyğun olaraq məhsuldar qüvvələrin dəyişilməsi və inkişafı ilə istehsal münasibətləri də dəyişilir və inkişaf edir. İstehsal üsulunun məzmununu təşkil edən məhsuldar qüvvələr istehsal münasibətlərinin xarakterini, bu prosesin həyata keçirildiyi formanı müəyyən edir. İstehsal prosesinin inkişafında qabaqca məhsuldar qüvvələr, ən əvvəl

isə istehsal alətləri, bunların ardınca istehsal münasibətləri dəyişilir. Tarix boyu daim artan əhalinin tələbatını ödəmək üçün istehsal geniş xarakter almalı, daim genişlənən təkrar istehsal prosesi baş verməlidir. Bunu təmin etmək üçün insanlar əmək alətlərini daim təkmilləşdirməli və yeni, daha yüksək məhsuldar əmək alətləri yaratmalıdırlar. Bu, obyektiv zərurət olmaqla ictimai həyatın qanunudur. Texniki tərəqqi prosesində insanların özləri də dəyişilmiş, onların istehsal təcrübəsi artmış, ixtisasları yüksəlmiş, yeni-yeni sənət növləri meydana gəlmişdir. Əmək alətlərinin və istehsalçıların dəyişilməsi ilə nəticə etibarilə insanların ictimai istehsalda bir-birinə münasibətini ifadə edən istehsal münasibətləri də dəyişilmişdir. Tarixin gedişi konkret faktlarla sübut etmişdir ki, istehsal alətlərindəki dəyişikliklər, çevrilişlər gec-tez ictimai həyatda da əsaslı irəliləmələrə səbəb olmuşdur. Məsələn daş alətlərdən metal alətlərə keçilməsi nəticə etibarilə ibtidai icma quruluşunun dağılmasına və sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Həm də metal alətlərin meydana çıxması sənətkarlığı və tikintini irəlilətdi. Artıq bu hal istehsalı o qədər inkişaf etdirməyə imkan verdi ki, tələbatdan artıq izafi məhsul istehsal etməyə şərait yarandı. Elə bununla da əmlak bərabərsizliyi meydana çıxır, məhsulun icma formasında bölüşdürülməsi aradan qalxır. Əmək bölgüsü ilə birlikdə əvvəlcə icmalar arasında, sonra da istehsalçılar arasında məhsul mübadiləsi meydana çıxır. Nəticədə xüsusi istehsal yaranır ki, bu da istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin formalaşması demək idi. Xüsusi mülkiyyət əsasında isə insanın insan tərəfindən istismarı meydana çıxmışdır. Deməli, ibtidai icma dövründə mövcud olan istehsal üsulunun tərkibini təşkil edən məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin

xarakterindəki uyğunluq aradan qalxmış, məhsuldar qüvvələrin inkişafı yeni tələbatə uyğun istehsal münasibətlərinin meydana gəlməsini təmin etmişdir. Beləliklə, cəmiyyətin sonrakı pillələrinin biri-digərini əvəz etməsi də məhz bu yolla məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin xarakter uyğunluğunun pozulması, bu ünsürlər arasında ziddiyyətin meydana çıxması ilə baş vermişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvələr hər cür istehsal münasibətlərini deyil, özünün tələbatına cavab verən, öz xarakterinə uyğun istehsal münasibətlərini meydana gətirir. Məsələn, feodalizmin yerinə gələn kapitalizm cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələri başqasının deyil, məhz kapitalist istehsal üsulundan doğan, onun tələbatını ödəyən, özünün xarakterinə uyğun istehsal münasibətlərini meydana gətirmişdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin zəminində, əsasında formalaşır. Bu heç də o demək deyildir ki, məhsuldar qüvvələrin əsasında meydana gələn istehsal münasibətləri passivdir və istehsaldakı rolu mexaniki xarakter daşıyır. Əksinə, istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrə fəal təsir edir, onun inkişafını ya sürətləndirir, ya da ləngidir.

Yeni, qabaqcıl istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin xarakterinə uyğun gələrək, onun inkişafına müsbət təsir edərək ictimai istehsalın inkişafını sürətləndirir, həm də məhsuldar qüvvələrin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır.

Köhnə, vaxtı keçmiş istehsal münasibətləri isə məhsuldar qüvvələrin inkişafından geri qalır və onların irəliyə doğru inkişafına maneçilik törədir. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, istehsal münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin xarakterinə

uyğunluğu istehsahn inkişafının ən vacib şərtidir. Bu hal bu və ya digər formada bütün içtimai-iqtisadi formasiyalarda özünü göstərmişdir. Məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin xarakter uyğunluğu hər bir formasıyanın başlanğıc mərhələsində, yəni inkişafın birinci dövründə özünü göstərir. Sonradan istehsal münasibətləri köhnəlməyə başlayır, mövcud məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə ayaqlaşma bilmir, geri qalır. Lakin bu gerilik heç də həmişəlik olaraq inkişafa tormoz ola bilməz. Gec-tez köhnəlmiş istehsal münasibətləri hökmən tarixin yetişdirdiyi yeni istehsala imkan yaradır, ona yol açır və özü isə yenisi ilə əvəz olunub tarix səhnəsindən gedir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı prosesində istehsal münasibətlərinin tormozlaşdırıcı fəaliyyəti daha da güclənir, ziddiyyət daha da dərinləşir və hökmən zəruri köklü dəyişikliklərin baş verəcəyini gündəlikdə qoyur. Bu zəruri situasiya mövcud istehsal üsulunda keyfiyyət dəyişikliyi nəmələ gətirir, nəticədə bu və ya digər formada içtimai inqilab baş verir, yeni istehsal üsulu formalaşır. Bu yeni istehsal üsulunun əvvəlində yenə də məhsuldar qüvvələrin xarakterinə və tələbinə uyğun yeni istehsal münasibətləri formalaşır, bir müddət onların xarakteri bir-birinə uyğun olduğundan istehsal sürətlə inkişaf etməyə başlayır, yenə də məhsuldar qüvvələr yeniləşir, təkmilləşir, sürətlə inkişaf edir. Lakin istehsal münasibətləri yenə də tədricən köhnəlir, məhsuldar qüvvələrin tələbatından geri qalır, onun inkişafında tormoza çevrilir. Beləliklə, bu proses obyektiv qanunauyğun xarakter alaraq bəşəriyyətin irəliyə doğru inkişafını təmin edir. Odur ki, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin xarakter uyğunluğu cəmiyyətin ən ümumi obyektiv iqtisadi qanunu

kimi bəşəriyyətin sadədən mürəkkəbə, nisbiden mütləqə doğru spirala bənzər inkişafını təmin edir.

Məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və dialektikası belədir. Deyə bilərik ki, cəmiyyətin hər bir pilləsinin istehsal üsulu, bu və ya digər tip istehsal münasibətlərinin, məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf səviyyəsinin xarakterinə uyğunluqdur. Beləliklə, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin arasındakı ziddiyyət bütün ictimai-iqtisadi formasiyaların ümumi sosioloji qanunudur.

II FƏSİL

CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURU VƏ ONUN İSTEHSAL ÜSULUNDAN ASILILIĞI

1. CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURU ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏRKİBİ

Cəmiyyətin inkişafının əsası olan istehsal üsulu dəyişdikçə bütün münasibətlər də dəyişilir, yeniləşir, bir formadan başqa formaya keçir.

Cəmiyyət tarixində uzun müddət insanlar birgə yaşamış, onlar arasında heç bir əsaslı sosial fərqlər olmamış, birgə əmək sərf etmiş, kollektiv fəaliyyət göstərmişlər.

İbtidai icma cəmiyyətində sosial münasibətlər əsrlər boyu davam edən birgə həyat və əmək təcrübəsində təsbit edilən vərdiş, adət və ənənələrin gücü ilə tənzim olunurdu. İctimai həyatda başlıca qüvvə xalq özü, zəruri hallarda silahlı xalq idi. Lakin cəmiyyət heç də həmişə belə qala bilməzdi. O daim inkişaf edir, dəyişilir və yeniləşirdi. Bu dəyişiklik və yeniləşmə obyektiv xarakter daşıyır, ibtidai insanların hiss etmədikləri, başa düşmədikləri halda baş verirdi. Beləliklə, cəmiyyətin bütün başqa münasibətləri kimi onun sosial strukturu da istehsal üsulunun inkişafı və təkmilləşməsi əsasında formalaşmış və meydana gəlmişdir.

Cəmiyyətin sosial sferasının özünəməxsus spesifikliyi vardır. Bu spesifikliyin biri budur ki, bu sferada insanların sosial fəaliyyəti meydana gəlir. İkincisi isə, sosial əlaqələrin və münasibətlərin xarakteri sosial sferaya müəyyən özünəməxsusluq verir. Sosial fəaliyyətdə insanlar təkbətək

II FƏSİL

CƏMİYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU VƏ ONUN İSTEHSAL ÜSULUNDAN ASILILIĞI

1. CƏMİYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏRKİBİ

Cəmiyyətin inkişafının əsası olan istehsal üsulu dəyişdikcə bütün münasibətlər də dəyişilir, yeniləşir, bir formadan başqa formaya keçir.

Cəmiyyət tarixində uzun müddət insanlar birgə yaşamış, onlar arasında heç bir əsaslı sosial fərqlər olmamış, birgə əmək sərf etmiş, kollektiv fəaliyyət göstərmişlər.

İbtidai icma cəmiyyətində sosial münasibətlər əsrlər boyu davam edən birgə həyat və əmək təcrübəsində təsbit edilən vərdiş, adət və ənənələrin gücü ilə tənzim olunurdu. İçtimai həyatda başlıca qüvvə xalq özü, zəruri hallarda silahlı xalq idi. Lakin cəmiyyət heç də həmişə belə qala bilməzdi. O daim inkişaf edir, dəyişilir və yeniləşirdi. Bu dəyişiklik və yeniləşmə obyektiv xarakter daşıyır, ibtidai insanların hiss etmədikləri, başa düşmədikləri halda baş verirdi. Beləliklə, cəmiyyətin bütün başqa münasibətləri kimi onun sosial strukturu da istehsal üsulunun inkişafı və təkmilləşməsi əsasında formalaşmış və meydana gəlmişdir.

Cəmiyyətin sosial sferasının özünəməxsus spesifikliyi vardır. Bu spesifikliyin biri budur ki, bu sferada insanların sosial fəaliyyəti meydana gəlir. İkincisi isə, sosial əlaqələrin və münasibətlərin xarakteri sosial sferaya müəyyən özünəməxsusluq verir. Sosial fəaliyyətdə insanlar təkbətək

Beləliklə, cəmiyyətin sosial strukturu özündə sinifləri, ictimai qrupları, təbəqələri, şəhər və kənd əhalisini, fiziki və əqli əmək adamlarını, insanların tarixi birlik formaları olan qəbiləni, tayfani, xalqı, milləti, ailəni, cinsləri, nəsilləri birləşdirir. Göstəriləndiyi kimi cəmiyyətin sosial strukturu özündə son dərəcə geniş əhatəli və rəngbərəng elementləri birləşdirir. Sosial strukturda başlıca yeri sosial qrup tutur. Çünki bu qruplar ictimai fəaliyyət və münasibətlər sistemində bir-birindən fərqli yer tutan insanlar birliyini ifadə edir. Belə qruplar təkcə sırf sosial əlamətlərə görə deyil, həm də peşə, etnik, ərazi, demoqrafik və dini göstəricilər üzrə strukturunun belə rəngbərəngliyinin əsasında ictimai əmək bölgüsü dayanır.

İstehsal üsulları dəyişdikcə cəmiyyətin sosial strukturu da dəyişilmiş və mürəkkəbləşmişdir. Sinifli cəmiyyətlərin tarixində üç əsas sinfi əsarət forması olmuşdur. Bunlardan köləliyi, təhkimçiliyi və mizdlü əməyi göstərmək olar. Bu cəmiyyətlərin birinin digərini əvəz etməsi onların sosial strukturunda da dəyişiklik yaratmış, həm də özünəməxsus xarakter almışdır.

Quldarlıq və feodalizmdə cəmiyyətin sosial strukturuna nəzər saldıqda burada Şərqlə Qərbin özünəməxsus spesifikasiyalarını görürük. Bir sıra Şərq ölkələrində sosial parçalanma irsi xarakter daşıyan, peşə birliyi ilə bağlı olan insanların qapalı qruplarından ibarət zümrələrə bölgüsü olmuşdur. Məsələn, Hindistanda hələ quldarlığın ilk dövrlərində azad əhali dörd təbəqəyə və yaxud o zaman deyildiyi kimi kastaya bölünürdü. Cəmiyyət dörd kastadan və yaxud varnadan ibarət idi. Bunlar varlıları əhatə edən brahmanlardan, hərbi aristokratiyanı əhatə edən kşatrilərdən, torpaq sahiblərini, sənətkarları, tacirləri əhatə edən

vayşyelərdən və ən aşağı təbəqələri əhatə edən şudralardan ibarət idi. Bunlardan sonra qullar gəlirdi. Bu bölgü yuxarıda deyildiyi kimi irsi, peşə xarakteri almış və həm də qapalı idi. Çünki, bir kastadan digərinə keçmək olmazdı. Kastalar əbədi xarakterdə idi. Varna (kasta) bölgüsü quldarlıq dövləti tərəfindən möhkəmləndirilir və din tərəfindən müqəddəs elan olunurdu.

Qərb ölkələrində isə təbəqələşmə bir növ başqa xarakter daşımışdır. Məsələn, Qədim Yunanıstanda, Romada, həmçinin feodalizm cəmiyyətində sinfi fərqlər dövlət hakimiyyəti vasitəsilə əhalinin silk bölgüsündə hüquqi cəhətdən təsbit olunurdu. Yeni hər bir silk üçün dövlətdə qanunla bu və ya digər mövqe, bu və ya digər hüquq və vəzifələr müəyyən edilirdi. Silk bölgüsü sinfi zəmin üzərində meydana gəlmişdi.

Qədim Romada patrisilərə bölgü var idi. Onlar özləri də əmlak əlamətinə görə bir neçə dərəcəyə bölünürdülər. Feodal Avropasında ruhanilər və zadəganlar ən yüksək silk hesab edilirdi, üçüncü aşağı silkdən (tacirlər, sənətkarlar, kəndlilər və s) fərqli olaraq onlar imtiyazlardan istifadə edirdilər. Məsələn, onlar töycüdən azad idi, onlara cismani cəza vermək olmazdı, onları ancaq silk məhkəməsi mühakimə edə bilərdi, təhkimli kəndliləri olan malikanələrə sahib olmaq hüquqları var idi və s. Oktyabr çevrilişindən əvvəlki Rusiyada zadəganlara, ruhanilərə, tacirlərə, meşşanlara, kəndlilərə bölünmək kimi bir silk bölgüsü mövcud olmuşdur. Beləliklə, quldarlıqda və feodalizmdə sosial təbəqələr təkcə cəmiyyətdəki faktiki vəziyyəti ilə fərqlənən ictimai təbəqə deyil, dövlətdə yuridik yer tutması ilə, bu və ya digər silkə irsi mənsub olması ilə fərqlənirdi. Əhalinin silki təbəqələşməsinin qalıqları müasir dövrdə bir sıra ölkələrdə hələ də saxlanılır. Bu

hal o ölkələrdə mövcuddur ki, hələ onlarda keçmiş feodal münasibətləri tamamilə aradan qaldırılmamışdır.

Kapitalizm cəmiyyətinin sosial strukturu da əvvəlki cəmiyyətlərdə olduğu kimi özünün istehsal üsulu əsasında formalaşmışdır.

Əvvəla, bunu qeyd etmək lazımdır ki, kapitalist istehsal üsulu cəmiyyətin sosial sinfi bölgüsünü sadələşdirmiş, əvvəlki silk imtiyazalarını aradan qaldırmış, sosial strukturun tabeçilik prinsiplərini dəyişdirmişdir. Kapitalizm cəmiyyətinin sosial strukturu əsas siniflər olan burjuaziyadan, fəhlələrdən, sonra xırda burjuaziyadan, kəndlilərdən, tacirlərdən, ziyalılarından, din xadimlərindən, millət və xalqlardan, şəhər və kənd əhalisindən, əqli əmək və fiziki əmək insanlarından, ailələrdən ibarətdir. Kapitalizmdə insanlar hüquqi cəhətdən azaddırlar. Lakin istehsal vasitələri üzərində çoxlu mülkiyyət formaları vardır. Sosial qruplar isə bu mülkiyyətlərdə müxtəlif qaydada iştirak edirlər.

2. SINIFLƏR VƏ İQTİMAİ QRUPLAR

Cəmiyyətin sosial strukturunda siniflər mühüm yer tutur. Siniflər nədir? Onlar necə meydana gəlmişdir? Fəlsəfə tarixində bu suallara birmənalı cavab verilməmiş və bu məsələ barədə bir sıra konsepsiyalar olmuşdur.

Məlumdur ki, cəmiyyət tarixində çoxsaylı insanlar yaşamış, onların heç bir əks mənafeləri olmamış, birgə əmək sərf etmiş və kollektiv qaydada yaşamışlar. Lakin, cəmiyyət bir tərzdə qala bilməzdi. O, inkişaf edir, bir formadan başqa formaya çevrilirdi. Buna görə də istehsal vasitələri üzərində heç bir xüsusi mülkiyyət və insanın insan tərəfindən istismar forması

İlman ibtidai cəmiyyət öz yerini istehsal vasitələri üzərində üsusi mülkiyyətə əsaslanan sinifli cəmiyyətə verməyə nəcbur olmuşdur. Deməli, sinifli cəmiyyət sinifsiz cəmiyyət olan ibtidai icma quruluşunun xarabalıqları üzərində meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir.

Bəs nə üçün cəmiyyət bir-birilə ziddiyyətdə olan siniflərə bölünmüş və bu bölünmənin nə kimi səbəbi vardır? Bu mühüm məsələyə Avropanın bir sıra sosioloqları müxtəlif formada cavab verir və siniflərin emələ gəlməsinin səbəblərini özlərinin xidmət etdikləri hakim dairələrin mənafeələrinə uyğun şəkildə izah edirlər. Bu qəbildən olan sosioloqlar hakim və tabe olunanlara bölünmənin təbiiliyini əsas götürür və onlarsız cəmiyyətin mümkün olmadığını sübut etməyə çalışırlar. Onlar siniflərə bölünmənin iqtisadi əsasını inkar etməyə cəhd göstərərək müxtəlif uydurma və elmi əsası olmayan konsepsiyalar yaratmışlar. Bunlardan biri «Psixoloji nəzəriyyə» konsepsiyasıdır. Bu konsepsianın tərəfdarlarından Amerika sosioloqları Ross, Boqadrus, Bernard və başqaları belə hesab edirlər ki, güya siniflər eyni psixikaya, xarici aləmi eyni dərəcədə qavrayan insan qruplarıdır.

Digər konsepsiya olan «bioloji nəzəriyyə» tərəfdarları Braun, Qelleberq və başqalarının fikrincə cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsasında insanların müxtəlif bioloji qiymətləri, onların yaranmasının müxtəlifliyi, irqi mənsubiyyətləri durur. Bunların dediyindən belə çıxır ki, insanlar əbədəlik olaraq müxtəlif cür yaranmış və buna görə də onların bir qrupu seçilmiş, tam qiymətli, başqa qrupu isə bunun əksinə olmuşlar. «Cəbr nəzəriyyəsi» adlanan konsepsianın yaradıcıları olan Dürinq, Qumploviç, Kautskinin fikrincə siniflərin meydana gəlməsi müharibələrə, zorakılığa, güc tətbiq etməyə

əsaslanmışdır. Düzdür, siniflərin yaranmasında güc tətbiq etmə müəyyən rol oynamışdır. Lakin zorakılıq əmlak bərabərsizliyini yaratmaq deyil, onu ancaq sürətləndirmiş və dərinləşdirmişdir. Odur ki, siniflərin meydana gəlməsini təkcə zorakılıqla izah etmək olmaz.

Müasir «neotomistçi nəzəriyyə» adlanan konsepsiyanın tərəfdarları olan Qarrinqton, Kennedi və başqalarının fikrincə siniflərin yaranması Allahın adı ilə bağlıdır və teolojiyanın qanunauyğunluğudur. Bununla da onlar bu prosesin tarixiliyini inkar edirlər.

Semantik cərəyanın tərəfdarları olan Oqden, Karnap, Çeyz və başqalarının dediyindən belə çıxır ki, güya real həyatda sinif və başqa ictimai təbəqə yoxdur. Onları ancaq insanlar arasında istifadə edilən söz və dil fərqləndirir. Güya «sinif», «istismar», «kapitalist», «istehsalın hərcmərçiliyi», «dəyər», «xüsusi mülkiyyət» və sair kimi bu sözlər boş fikirlərdir. İnsanlar bu sözləri lüğətdən silib elmi dillə əvəz etsələr həmin anlayışlar da aradan qalxmış olar. Bir qrup sosioloqlar isə siniflərə bölünmənin əsasında insanlar arasında gəlirlərin mənbəyinin müxtəlifliyini, onların müxtəlif miqdarda gəlir almalarını qoyurlar. Bütün bu və buna bənzər başqa nəzəriyyə tərəfdarları siniflərin meydana gəlməsinin maddi əsasını yaddan çıxarır, gah siniflər arasındakı fərqi silir, gah onları əbədləşdirir və tarixi kateqoriya olmasını inkar edirlər. Onlar cəmiyyətdəki sinifləri, ictimai qrupları əməkdaşlığa, öz vəziyyətlərinə qane olmağa çağırırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi və onlar arasında gedən mübarizəyə real, nisbətən elmə uyğun qaydada yanaşanlar da olmuşdur. Bu qrupa mənsub olanlar etiraf etmişlər ki, cəmiyyətdə müxtəlif siniflər mövcuddur və onlar

arasında mübarizə gedir. Yeni dövrün bəzi iqtisadçıları, filosofları siniflərin meydana gəlməsi ilə maraqlanmış və bu məsələ barədə öz fikirlərini söyləmişlər. XVIII əsrin axırları – XIX əsrin əvvəllərində yaşayan ingilis iqtisadçılarından A.Smit, D.Rikardo və başqaları bu əqidəyə gəlmişlər ki, siniflərin mövcud olması onların gəlirlərinin mənbələrinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır.

Fransız tarixçilərindən O.Tyerri, F.Milye, F.Qizo və başqaları isə cəmiyyətdə sinifləri və sinfi mübarizələri hələ K.Marksdan əvvəl görmüşlər. Onlar sinfi mübarizəyə «üçüncü silkin» mübarizəsi, feodallara qarşı mübarizə kimi baxır, siyasi tarixi başa düşməyin açarını müxtəlif siniflərin daxil olduğu iqtisadi şəraitdə, insanların mülkiyyət münasibətlərində axtarırdılar.

Lakin nə fransız tarixçiləri və nə də ingilis iqtisadçıları cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin həqiqi elmi səbəbini aşkar edə bilmədilər. Siniflərin meydana gəlməsini onlar bir xalqın başqasını fəth etməsilə izah edir, burjuaziyanın feodalizmə qarşı sinfi mübarizəsini «qanuni» sayıb, proletariatin burjuaziyaya qarşı mübarizəsini isə pisləyirdilər.

3. SOSIAL STRATİFİKASIYA KONSEPSİYASI

Müasir sosioloqların diqqətini cəlb edən problemlərdən biri də cəmiyyətin «stratifikasiyasıdır» (bu geologiya elmindən götürülmüş termindir). Bu sözün mənası ictimai təbəqələrin və ya qrupların müəyyən edilməsi deməkdir. Bu nəzəriyyəni yaradanlardan biri Amerika sosiologiyasının patriarxı Eduard Ross olmuşdur. Rossun fikrincə, cəmiyyət sosial qrupların toplusundan ibarətdir. Müasir sosioloq Q. Holms hesab edir ki,

stratifikasiya insan qrupları arasında strukturlaşmış fərd kimi təyin edilə bilər. Fərdin ictimai həyatı onun daxil olduğu qrupun həyatında, qruplararası münasibətlərdə iştirakından asılıdır. Rossa görə qruplar əraziyə, peşələrə, məşğələlərin bənzəyişinə və s. görə bölünürlər. Belə təsnifatda məsələn, polad əridənlər sırasına həm polad kralları, həm də fəhlələr daxildir. Bəzi sosioloqlara görə müasir kapitalizmdə müxtəlif ictimai təbəqələrin birləşməsindən ibarət olan «orta siniflərin» yaranması prosesi gedir. Həmin vahid orta sinif isə özündə bütün sinifləri birləşdirir. Bu sosioloqların fikrincə adamların bir sinifdən başqasına keçməsi üçün indi çox gözəl şərait yaranmışdır. Belə bir imkan isə «açıq siniflər» deyilən anlayışın yaranmasına səbəb olmuşdur. Onların fikrincə müasir kapitalizmdə siniflər «açıq və çevikdilər». Halbuki, əvvəllər belə ola bilməzdi, keçmişdə siniflər «qapalı» olmuşdur. Qərbin sosiologiyasında «Elita» nəzəriyyəsi də xeyli yayılmışdır. Bu təlimə görə güya insanlar fitrən qeyri-bərabər yaranmış və müxtəlif istedad sahibidirlər. Bu elita nəzəriyyəsinin tarixi kökləri «qəhrəman və camaat» adlanan təlimə gedib çıxır. Bu təlimi hələ Paris Kommunasından sonra Karleyl kimi subyektiv idealist sosioloq, sonra isə fransız sosioloqu Qabriel Tard və başqaları yaymışdılar. Bunların dediyindən belə çıxır ki, müasir elita direktorlardan, müdirlərdən, mühəndis və texniklərdən ibarətdir. Hakimiyyət həmişə onların əlində olmuş və indi də olmalıdır. Əgər məsələyə müasir dövrün tələbləri, inkişaf səviyyəsi, sivilizasiyanın mövcud tələbləri ilə yanaşsaq görürük ki, bu təlimlərdə mənfi tərəflərlə, qüsurlarla yanaşı, müsbət cəhətlər, fikirlər də vardır.

4. MAKS WEBER SİNİF HAQQINDA

Alman mütəfəkkiri Maks Veberə görə (1864-1920) siniflər eyni sinfi situasiyada duran insanlar qrupudur. O, üç sinfi ayırır: birincisi, mülkiyyətçilər, ikincisi, qazanc, üçüncüsü isə sosial siniflərdir. Ona görə bu siniflərin hər biri insanların müxtəlif qruplarını əhatə edir və onların hesabına sinif kimi formalaşır. Bu və ya digər sinfi mənsubiyyət istehsal vasitələrinə münasibətlərinə görə deyil, tamamilə sərbəst kriteriyalarla, tələbatın səviyyəsi ilə, mülkiyyətə malik olmaq forması ilə müəyyən olunur. Veberə görə sinfi təbəqələşmə mülkiyyətin forma və ölçüsünü müəyyən dərəcədə həll edir. Bu cür sinif yaratmaq iki formada olur. Birinciyə qul, torpaq, mədən, iş alətləri və təchizat, gəmi, qiymətli sərvət sahibləri, maliyyə sələmçiləri daxildir. İkinciyə isə mülkiyyəti olmayanlar, yəni qullar, sinifləşdirilmiş insanlar, proletarlar, borclular, kasıblar daxildir.

Veberə görə qazanc sinfinə kommersantlar, sənayeçilər, silah istehsalçıları, kənd təsərrüfatı sahibkarları, işbazlar, bankirlər, maliyyəçilər, azad ixtisas sahibləri (vəkillər, həkimlər, artistlər) və s daxildir.

Sosial siniflərə isə bütövlükdə proletariat, xırda burjuaziya, ziyalılar, mülkiyyətə malik olmayan mühəndislər və ümumiyyətlə, məmurlar daxildir. Buraya həm də məşğuliyyəti bilinməyən məmurlar və təhsil sistemində çalışan insanlar daxildir. Veberə görə bu siniflər qrupu arasında «orta sinif» də vardır ki, buraya ixtisası, təhsil hesabına mövcudluğunu təmin edən sosial qruplar daxildir. Veber bir sinifdən başqa sinifə keçməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Çünki hazırkı şəraitdə sinif yaradan əlamətlər və siniflər arasında kəskin fərqlər

aradan qaldırılmışdır. Veber sinfi mübarizənin olmasını qəbul etsə də onu özünəməxsus şəkildə başa düşür. Çünki onun təlimində istismar edilən siniflər yoxdur. Veber sinif ilə strat arasında fərq qoyur. Bu fərq ondan ibarətdir ki, siniflər istehsal və əmtəə münasibətlərinin inkişafı prosesində yarandığı halda, stratalar ictimai həyatın bütün sahələrində tələbat prinsiplərinin qoyulması dərəcəsində təzahür edirlər. Öz məqsədlərinə çatmaq üçün siniflər, startalar və siyasi partiyalar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırlar.

Cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin səbəbi və siniflərin mənşəyi barədə marksizmdə özünəməxsus fikir söylənmişdir. Marksizm siniflərin meydana gəlməsinin əsasında insanların ictimai istehsal sistemindəki mövqeyini, istehsal vasitələrinə münasibətlərini, ictimai əmək bölgüsündəki rolunu, ictimai sərvətdən pay almaq üsulunu və bu payın miqdarını qoymuşdur. Göründüyü kimi bu təhlildə nə gəlir mənbələri arasındakı fərqdən, nə istehsalın təşkilindəki müxtəlif roldan söhbət getmir. Söhbət siniflərin istehsal vasitələrinə münasibətilə, bunun nəticəsi olaraq tarixdə müəyyən ictimai istehsal sistemində onların hər birinin tutduğu mövqe arasındakı fərqlə müəyyən olunmasından gedir. Başqa sözlə desək, sinifləri müəyyənləşdirən amilin xüsusi mülkiyyət olması nəzərdə tutulur. Deməli xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə siniflər yaranmışdır. Xüsusi mülkiyyət isə cəmiyyətin istehsalının inkişafının müəyyən mərhələsində meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə cəmiyyət üzvləri iki yerə bölünür. Bir tərəfdə mülk sahibləri, digər tərəfdə isə ondan məhrum olanlar. Mülk sahibləri mülkdən məhrum olanları həm iqtisadi, həm hüquqi cəhətdən özünə tabe edərək qula çevirmişlər. Göründüyü kimi sinfi fərqlərin əsasını heç də

insanların psixologiyasında, irqi fərqlərində deyil, onların maddi həyat şəraitində axtarmaq lazımdır. Siniflərin yaranmasını təmin edən başqa əlamətlər isə ancaq mülkiyyət münasibətlərindən irəli gəlmişdir.

Bəs onda sinfi fərqlərin əsasını təşkil edən mülkiyyət formaları necə meydana gəlmişdir? Nəyə görə cəmiyyətin bir hissəsi ən mühüm istehsal vasitələrinə sahib, digər hissəsi isə bundan məhrum olmuşdur? Əlbəttə, belə düşünmək olar ki, buna səbəb bir qisim insanların zorakılığa əl atması və başqalarının əmlakını mənimsəməsi olmuşdur. Sinifsiz cəmiyyətdən sinifli cəmiyyətə keçid yuxarıda qeyd edildiyi kimi qismən də olsa zorakılıqsız keçməmişdir. Lakin zorakılıq əmlak bərabərsizliyini yarada bilməz, onu ancaq sürətləndirə bilər. Soyğunçuluq bir və bir neçə sahibin əmlakını başqasına verə bilər, lakin özlüyündə xüsusi mülkiyyəti yarada bilməz. Hələ sinifli cəmiyyət meydana çıxmamışdan çox-çox əvvəl tayfalar arasında silahlı vuruşmalar olmuşdur. Lakin siniflər yaranmamışdır. Çünki siniflərin yaranması üçün cəmiyyətdə iqtisadi şərait yetişməmişdi. Nə qədər ki, ictimai əmək məhsuldarlığı izafi məhsulun yaradılmasını təmin etməmişdi, siniflərin yaranması da mümkün deyildi. İbtidai icma quruluşunun axırlarında məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Yəni maldarlar əkinçilərdən aralanır və sənətkarlar meydana çıxır. Bu əmək bölgüsü isə öz növbəsində məhsul mübadiləsinə şərait yaradır.

Cəmiyyətdə getdikcə daha çox izafi məhsul yaranır və onu qəbilə və tayfa başçıları, kahinlər mənimsəyərək mülk sahiblərinə çevrilmişlər. Beləliklə, əmək bölgüsü və mübadilə ilə birlikdə istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət formalaşmış inkişaf etməyə başlamışdır. İcma mülkiyyəti öz

yerini xüsusi mülkiyyətə vermiş və bu mülkiyyətə sahib olanlar icmanın yoxsullaşan üzvlərini özlərinə tabe etmiş, onları qula çevirmişlər.

Qəbilə əyanının zənginləşməsi, icmalar arasında tez-tez baş verən hərbi toqquşmaları daha da sürətləndirirdi. O zaman qoşun başçıları və onların drujina dəstələri müharibə və soyğunu əməkdən daha sərfəli və şərəfli hesab edərək bu peşə ilə məşqul olmuşlar. Deməli, həm içtimai əmək bölgüsü və həm də hərbi toqquşmalar xüsusi mülkiyyəti və bu mülkiyyətə sahib olan varlı təbəqənin yaranmasının əsası olmuşlar. Beləliklə, siniflər iki yolla yaranmışdır. Birincisi icma daxilində varlı mülk sahiblərinin yaranması və yerdə qalanları özlərinə tabe edib qula çevirməsi, ikincisi isə müharibələr, toqquşmalar nəticəsində əsir düşənləri öldürməyərək qula çevrilməsi yolu ilə. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, siniflərin meydana gəlməsinin iqtisadi əsası bütün xalqlarda eyni olmuşdur. Lakin, bu prosesin konkret formaları və müddətləri müxtəlifdir.

Cəmiyyətin siniflərə bölünməsi nəticə etibarilə məhsuldar qüvvələrin və içtimai əmək bölgüsünün inkişafı nəticəsi olub, həm də şəhərlə kənd, fiziki əməklə əqli əmək arasında olan əksliyi meydana çıxarmışdır. İstər siniflər arasında, istər şəhərlə kənd və istərsə də əqli əməklə fiziki əmək arasındakı fərqlər cəmiyyətin bütün tarixi boyu davam etmiş və edir. İçtimai-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə bir qisim siniflər içtimai həyat səhnəsindən çəkilərək öz yerini yenilərinə vermiş, siniflərarası, formasiya daxilində qarşılıq münasibətlər dəyişilərək yeniləşmişdir. Bütün bu dəyişikliklərin əsasında onun səbəbi kimi istehsal üsulunda və

onun tərkib hissələri olan məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklər dayanmışdır.

Hər bir istehsal üsulu ancaq iki əsas sinif yaradır. Quldarlar və qullar, feodallar və təhkimli kəndlilər, burjuaziya və proletariat bu cəmiyyətlərin əsas siniflərini təşkil etmişlər. Bunlara ona görə əsas siniflər deyirlər ki, əvvələn onlardan biri mülk sahibi, digəri isə mülkdən məhrumdur. Digər tərəfdən isə bu siniflər mövcud ictimai-iqtisadi formasiyaya xas olan istehsal üsulundan irəli gəlmişdir. Lakin bu əsas siniflər içərisində mənafeləri uyğun gəlməyən müxtəlif təbəqələr, qruplar da olmuşdur. Məsələn, antik cəmiyyətdə aristokratik quldarlarla demokratik quldarlar arasındakı mübarizə müxtəlif quldar təbəqələrinin mənafeələrindəki ziddiyyətləri əks etdirirdi. Kapitalizmdə müxtəlif burju təbəqələri, məsələn, xırda, orta və iri burjuaziya mövcuddur.

Bundan başqa formasiyalarda əsas olmayan siniflər də mövcud olur. Çünki, hakim istehsal üsulu ilə yanaşı əvvəlki istehsal üsulunun qaydaları da saxlanılır. Digər tərəfdən isə gələcək istehsal üsulunun əlamətləri də yetişir. Əsas olmayan keçici siniflərin olması məhz bu ukladlarla əlaqədardır və onları təmsil edirlər. Məsələn, kapitalizmdə hələ feodalizmin qalıqları saxlanılır. Buna görə də bu qalıqları təmsil edən mülkədarlar mövcud olur, feodalizmdə gələcək kapitalist istehsal üsuluna xas olacaq xırda burjuaziyanın bir sıra təbəqələri (sənətkarlar, tacirlər, qolçomaqlar və s) yaranır. Tarixdə hər bir sinfin öz rolu olmuş və vardır. Bu rola qiymət verərkən sinfin ictimai istehsal sistemində obyektiv vəziyyətinin və həyat şəraitinin təhlili ilə yanaşılmalıdır. Bu obyektiv vəziyyət və həyat şəraiti sinfin mənafeyində öz ifadəsini tapır, yəni onların mənafeləri bu faktorlarla müəyyən

edilir. Sınıflar öz mənafeləri uğrunda mübarizə aparırlar və onun həyata keçirilməsini təmin etməyə çalışırlar. Deməli, sınıfların mübarizəsi mənafə uğrunda gedən mübarizədir. Bu faktı inkar etmək olmaz ki, ibtidai icma cəmiyyəti istisna olmaqla bütün sınıflı cəmiyyətlərin tarixi sinfi mübarizə tarixi olmuşdur. Bu mübarizə hakim və məhkum sınıfların meydana gəlməsindən bu günə qədər davam etmişdir. Sinfi mübarizələr özünü üç formada göstərmişdir. Bunlardan iqtisadi, ideoloji və siyasi mübarizə formalarını göstərmək olar. İlk əvvəllər iqtisadi mübarizə daha geniş xarakter almışdır. Bu mübarizənin məqsədi əmək haqqının yüksəldilməsi, cərimələrin aradan qaldırılması, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və s olmuşdur. Böyük Fransa inqilabları, Paris kommunası və Rusiyada baş verən oktyabr çevrilişləri dövründə isə sinfi mübarizənin siyasi və ideoloji formaları ön plana çəkilmişdir. Siyasi mübarizə hakimiyyət uğrunda gedirsə, ideoloji mübarizə isə tərəfdarlar toplamaq məqsədini qarşıya qoyur.

Lakin müasir dövrdə sinfi mübarizə o qədər aktual deyildir. Çünki müasir sivilizasiyada proletariat adlı sinif demək olar ki, yoxdur. Müasir fəhlə sinfi istər iqtisadi, istərsə də ideoloji və elmi-texniki səviyyə cəhətdən çox irəli getmiş, onların həyat tərzini XVIII – XIX əsrlərdəki mövcud olan proletariat sinfindən tamamilə fərqlənir. Hazırkı dünyada çox az ölkə tapılır ki, orada fəhlə sinfi ayağa qalxıb hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədini qarşısına qoysun. İndi hakimiyyət uğrunda fəhlə sinfi deyil, müxtəlif siyasi partiyalar mübarizə edirlər. Bu partiyalar hakimiyyət uğrunda mübarizələrini ölkə konstitusiyasına uyğun, müasir sivilizasiya qaydasında, demokratik şəraitdə aparırlar. Ümumiyyətlə götürsək marksizmin sinfi mübarizə haqqındakı təlimi XVIII – XIX əsrlərdə mövcud

olmuş kapitalizm şəraitinə uyğun idi və özünü doğruldurdu. Hazırkı dövr üçün bu nəzəriyyə demək olar ki, uyğun deyil və köhnəlmişdir.

5. CƏMİYYƏTİN ETNİK STRUKTURU

Cəmiyyətin sosial strukturu sistemində insanların tarixi birlik formaları mühüm yer tutur. Bu birlik formalarına qəbilə, tayfa, xalq və millət daxildir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində insanların ictimai təşkili formaları da dəyişmiş və inkişaf etmişdir. İlk insan sürüləri öz yerini yavaş-yavaş təbii qan qohumluğu əlaqəsindən ibarət olan birliyə verir. Təxminən 4 min il bundan əvvəl əqilli adam və qəbilə icması formalaşır.

İlk əvvəl qəbilə icması ana nəslinə aid olmuş və qadın əməyi icmanın yaşamasının əsasını təşkil edirdi. Sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçilik və maldarlığın artması kişi əməyinə üstünlük vermiş və ata nəslə həlledici rol oynamağa başlamışdır. Bu vəziyyət ailələrdə uşağın atasını tanıması və qəbilə quruluşunun inkişafı idi. Qəbilələrin tərkibi adətən 35-50 nəfər adamı əhatə edirdi. Qəbilənin fərqləndirici cəhəti burada ümumi dilin, ümumi adətlərin, ümumi etiqadın və ibtidai mədəniyyətin bir sıra elementlərinin olması idi. Qəbilə qədim cəmiyyətin çoxfunksiyalı özəyi olmuşdur. Qəbilənin iqtisadi əsasını ov aparılan ərazilər, balıq hövzələri üzərindəki icma mülkiyyəti təşkil edirdi. Qəbilələrin inkişafı gedişində tayfalar meydana gəlir. Tayfa bir neçə qəbilənin qohumluq əlaqəsi ilə birliyindən ibarət olmuşdur. Bu tayfaların iqtisadi əsasını ümumi istehsal üsulu təşkil edirdi. Torpaq, yaşayış yerləri,

istehsal alətləri və başqa təsərrüfat alətləri içtimai idi. Ümumi əməklə istehsal edilən məhsul bütün tayfa üzvləri arasında bərabər bölünürdü. Geyim paltarları, müxtəlif bəzək şeyləri və başqa fərdi predmetlər qəbilə üzvlərinin xüsusi mülkiyyətində idi. Tayfanın xarakterik cəhətini xüsusi adın, xüsusi dilin, ümumi ərazinin, ümumi dini dünyagörüşün və adətlərin, icma mədəniyyətinin ümumi elementlərinin birliyi təşkil edirdi. Tayfanın daxilində hər bir qəbilə müstəqil sosial istehsal vahidi funksiyasını davam etdirirdi. Tayfaların başında şura dururdu ki, bunlar da əvvəllər qəbilə başçıları idi. Ən mühüm məsələlər tayfa üzvlərinin yığıncaqlarında müzakirə edilirdi. Ümumiyyətlə götürsək tayfa və qəbilənin xarakterik cəhətini əsasən qohumluq əlaqəsinin olması təşkil edirdi. Qəbilə və tayfa insan cəmiyyətinin inkişafının zəruri pilləsi olmaqla, cəmiyyətin daha yüksək inkişaf pilləsinə keçid üçün zəmin yaratmışdı. Demək olar ki, bütün dünya xalqları bu pillədən keçmişlər.

Tədricən əmək bölgüsü dərinləşir, mübadilə genişlənir, əmlak bərabərsizliyi arıtır və nəticədə tayfanı daha mütərəqqi birlik forması olan xalq əvəz edir. Bu proses qəbilə-tayfa dövrünün inkişafının son pilləsinə təsadüf edir.

Xalqın xarakterik cəhəti ümumi ərazinin, ümumi dilin, psixioloji tərzin, mədəniyyət və həyat tərzinin, adət və ənənələrin olmasındadır.

Xalq qan qohumluğuna deyil, müxtəlif insanlar arasında təsərrüfat əlaqələrinə əsaslanır. Artıq xalq sırf etnik formasından sosial-etnik birlik formasına keçid idi.

Özündən əvvəlki etnik formalarına nisbətən xalq iqtisadiyyatın, sosial əlaqələrin, mədəniyyətin inkişafına əsaslı təsir etmişdir. Lakin cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikçə bu

formada artıq mübadilənin, müxtəlif təsərrüfat fəaliyyətlərinin daha da genişləndirilməsinə kifayət etmədi. İnsanların daha geniş miqyasda birləşməsi zəruri oldu və buna tələbat yarandı. Bu ehtiyac daha möhkəm və sabit birlik forması olan milləti meydana gətirdi. Əgər xalq quldarlıq və feodalizm dövründə mövcud olmuşsa, millət feodalizmin dağılması, kapitalizmin meydana gəlməsi dövrünün məhsuludur. Millət insanların elə bir nisbi sabit birliyi ki, o vahid dilə, əraziyə, sabit iqtisadi birliyə, psixologiyaya və mədəniyyətə malik olur. Millət özündən əvvəlki birlik formalarından fərqli olaraq həcmcə daha geniş birlik forması və daha yüksək sosial hadisədir. O daha mürəkkəb daxili struktura malikdir.

Millətin dörd əsas əlaməti vardır. Bunlardan biri ərazi ümumiliyidir. Bu əlamətin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, böyük insan qrupları məkan etibarı ilə biri-birindən ayrı yaşadıqda onların eyni bir millətə mənsubiyyətini demək olmaz. Milli birlik görək vahid ərazidə yaşasın və o ərazinin sakini, sahibi olsun.

İkinci əlamət dil ümumiliyidir. Milli dil millətin bütün üzvlərinin başa düşdüyü və öz mədəniyyətində, ədəbiyyatında möhkəm yer tutan dil kimi başa düşülməlidir. Milli dil ümumiliyi ərazi ümumiliyi ilə ayrılmaz qaydada vəhdət təşkil etməlidir. Millətin üçüncü və həm də ən əsas əlaməti iqtisadi həyat ümumiliyidir. Bu əlamət ölkənin müxtəlif regionları arasında təsərrüfat fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılması və onlar arasında ticarət-mübadilə əlaqələrinin möhkəmlənməsi əsasında baş verir. Başqa sözlə desək sabit iqtisadi əlaqə milli bazarın mövcud olmasını tələb edir.

Millətin dördüncü əlaməti vahid psixoloji həyat tərzinin olmasıdır ki, bu da milli məişət xüsusiyyətlərində, vərdislərdə,

mentolitətdə, adət-ənənələrdə, folklorda, musiqi mədəniyyətində təzahür edir.

İnsanların milli birliyini irqi anlayışla qarışdırmaq olmaz, insanların irqlərə bölünməsi, onların bədən quruluşunun irsi əlamətlərinə görədir. Tarixən insanlar üç əsas irqə bölünmüşlər. Bunlardan Avropa irqini, yaxud ağ irqi, zənci irqini, yaxud qara irqi, monqol irqini, yaxud sarı irqi göstərmək olar. Milli birlikdən fərqli olaraq irqi əlamətlər bioloji keyfiyyət olub, insan orqanizminin müəyyən təbii şəraitə uzun müddət uyğunlaşması nəticəsində meydana gəlmişdir. Eyni bir irqə müxtəlif millətlər mənsub ola bilərlər.

Millətdə milli mənlük şüuru da böyük rol oynayır. Yəni millət şüurlu qaydada öz varlığını, tarixini, etnik mənsubiyyətini, tarixi ənənələrini, milli şərəf və ləyaqətini, qarşısında duran vəzifələri, vətəninə qorumaq və sevmək məsuliyyətini, onun tərəqqisi üçün bütün varlığını sərf etməyi dərk etməlidir. Bu keyfiyyətlər əslində subyektiv xarakter daşıyır və millətin özündən, onun əqidəsindən asılıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, milli mənlük şüuru obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşır.

Hazırda respublikamız müstəqillik əldə etmiş və bunun sayəsində xalqımızın milli mənlük şüuru qat-qat yüksəlmişdir. Xalqımız indi öz milli tarixini, milli dilini, mədəniyyətini, ənənəsini dərinlən öyrənməyə başlamış, öz dilinin saflığını qorumaq, onu zənginləşdirmək üçün hər şeydən keçməyə hazırdır. Ölkəmizdə keçirilən əlifba islahatı, dilimizin dövlət dilinə çevrilməsi, Bakı şəhərində və rayon mərkəzlərində aparılan milli üslubda tikinti-abadlıq işləri və s. tədbirlər buna parlaq sübutdur. Milli mənlük şüuru milləti sevməklə, millətçi olmaqla sıx əlaqədardır. Bu millətçilik mütərəqqi xarakter

daşıyır və millətini, milli dilini sevmək, onu qoruyaraq inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Millətçiliyi şovinizm ilə qarışdırmaq olmaz. Şovinizm qatı millətçilik olub irticaçı xarakter daşıyır, mənsub olduğu milləti bütün millətlərdən yüksək tutur və başqa millətlərə və xalqlara yuxarıdan baxır. Şovinizm özündə faşizmi, soyqırımını, irqi-ayrıseçkiliyi və s. mənfi halları birləşdirir. Müasir dünyada baş verən milli proseslər iki istiqamətdə gedir. Dünyanın bir sıra yerlərində millətlər müstəqillik, milli dövlətini yaratmaq uğrunda, öz milli ənənəsini, dilini qoruyub saxlamaq, onu inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə edirlər. Hazırda bəzi unitar dövlətlərdə etnik prinsip üzrə federativ strukturlar yaranır, keçmiş federasiyalar müstəqil milli dövlətlərə çevrilir. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin yerində müstəqil dövlətlərin yaranması buna əyani faktdır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, müasir elmin, texnikanın yüksək inkişafı ikinci meyli də ortaya atmışdır. Bu da dünya millətlərinin, xalqlarının qarşılıqlı əlaqəsi, integrasiyasıdır. Müasir dünyada təcrid olunmuş xalq və millət ola bilməz. Yer kürəsində yaşayan xalqlar müasir rabitə, nəqliyyat vasitələrindən kənarda qala bilməzlər. Onlar elm və texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət və sair sahələrdə öz əlaqələrini genişləndirməli və qarşılıqlı köməkliklərini bir-birindən əsirgəməməlidirlər. Dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqə və birliyini təmin edən hallardan biri də müasir dövrün global problemlərinin həlli məsələsidir. Bu problemləri birləşmədən, qüvvələri birgə səfərbər etmədən həll etmək olmaz.

6. AİLƏ

Ailə sosial həyatın mühüm formalarından biridir. Ailə həm də cəmiyyətin və onun strukturunun təkrar istehsalının

kökü və əsasıdır. Ailə və kəbin müəkkəb içtimai hadisədir. Cinslərin münasibəti, onların təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyəti və uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə bəzi sosioloqlar birinci yerə ailə və kəbinin bioloji tərəfini qoyurlar. Bunların fikrinə görə monoqam ailə-kəbin münasibəti əbədidir. Onun inkişaf qanunauyğunluğu ola bilməz. Bəzi sosioloqlar isə ailəni içtimai inkişafın müəyyənədicisi qüvvəsi sayırlar. Maltusçuluq xəttini davam etdirən sosioloqlar isə əksinə belə hesab edirlər ki, ailə müasir cəmiyyətin ziddiyyətlərinin və xəstəliyinin mənbəyidir. Onlar ailədən imtina etməyi və uşaq doğumunu süni qaydada məhdudlaşdırmağı məsləhət bilirlər.

Elmi sosiologiya bu konsepsiyaların əksinə olaraq ailə və başqa içtimai hadisələrə istehsal üsulunun həlledici təsir göstərməsi mövqeyindən yanaşır. Ailə sosial varlığın zəruri tərəfi və cəmiyyətin ilkin özəyidir. Ailədə bioloji və sosial münasibətlər çarpazlaşır. Ailədə hər şeydən əvvəl cinslərin qarşılıqlı münasibətləri həyata keçirilir. Həm də ailənin əsasını kəbin təşkil edir. Ailə ərlə arvad arasında, eləcə də onlarla uşaqlar arasında, ümumiyyətlə nəsillər arasındakı münasibətləri əhatə edir. Ailə cinsə və yaşa görə əmək bölgüsünü, ev təsərrüfatının aparılmasını, məişət münasibətlərini, yeni nəslin tərbiyəsini qaydada salır.

Kəbin münasibətlərinin formaları və tipləri ailənin tarixi formalarından ayrı deyildir. Ailəni dil kimi sadəcə istehsala, bazisə, yaxud üstquruma aid etmək olmaz. Ailə qarşılıqlı əlaqədə olan təbii-bioloji, təsərrüfat, mülkiyyət və üstqurum münasibətlərinin birliyidir. Ailə bir içtimai birlik kimi həm bazisə və həm də çox növlü ideoloji münasibətlərə, üstqurum formaları sistemə daxildir. Beləliklə, ailə insanla təbiətin

birliyinin mahiyyətini açır və göstərir ki, təbiətdən və onun qanunlarından kənarda qalmaq mümkün deyildir.

Ailə özündə həm maddi, həm mənəvi münasibətləri əks etdirir. Ailə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir. 1. Cinslər arasındakı münasibətləri sahmanlaşdırır. 2. İşçi qüvvəsini təkrar istehsal edir və uşaqları tərbiyələndirir 3. Təsərrüfat işlərini aparır və bununla əlaqədar ailə üzvlərinə məişət xidmətini təmin edir.

Ailə öz inkişafında bir neçə tarixi inkişaf mərhələsindən keçmişdir. O, bir içtimai kateqoriya olub cəmiyyətin istehsal üsulu və bütün içtimai münasibətlərlə birlikdə dəyişilmiş və inkişaf etmişdir. Hələ lap qədim insan sürülərində, yəni qəbiləyə qədərki dövrdə cinslər arasında qaydasız kəbin münasibətləri olduğundan onu ailə adlandırmaq olmazdı. Ailə bir sosial hadisə kimi ibtidai cəmiyyətdə meydana gəlmişdir. Bu vaxt qəbilə daxilindən evlənmək olmazdı. Bir qəbilənin qadın cinslərini eyni sayda qonşu qəbilənin qadınları ilə dəyişdirirdilər. Kəbin forması isə vəhşi xarakter daşıyırdı. Bütün qadınlar qəbilənin kişi cinslərinin arvadları, kişilər isə bütün qadınların ərleri sayılırdı. Uşaqlar öz atalarını tanımırdılar. Belə kəbinə qrup xarakterli kəbin də deyilirdi. Tədricən qrup kəbinin çərçivəsində cüt (ikilli) kəbin meydana gəlmişdir. İlk dövrlərdə ailənin öz təsərrüfatı yox idi və ona görə də ailədə təsərrüfat funksiyası həyata keçmirdi. ər ilə arvad bərabər hesab olunurdu. Maldarlığın və əkinçiliyin genişlənməsi, əkinçilikdə qoşqu qüvvəsinin tətbiqi, ağır əmək növləri və alətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq ailədə atanın rolu artmağa başlayır. Cəmiyyətin tədricən inkişafı ilə əlaqədar çox da sabit olmayan cüt kəbindən daha möhkəm və daim olan monoqam (tək kəbin) kəbinə keçilmişdir. Həm də

bu keçid ana nəslinin ata nəsil ilə əvəz olunması ilə əlaqədar olmuşdur. Ailənin başçısı artıq evin kişisi və uşaqların atası hesab olunurdu. Uşaqlar da artıq öz atalarını tanıyırdılar. Kişi, qadın və həm də uşaqlar bir evdə yaşayırdılar. Ailə mülk sahibi olmağa başlamış və bu mülk də atadan övlada irsən keçirdi.

Antoqonist sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq ailənin inkişafı xüsusi mülkiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. İlk əvvəl quldarlıq, sonra feodalizm, sonra isə kapitalizm cəmiyyətləri meydana gələrək bir-birini əvəz etmişdir. Quldarlıqda və feodalizmdə qul və təhkimli kəndli ancaq ağasının razılığı ilə ailə sahibi ola bilərdi. Çox hallarda qul ailə qurmaqdan məhrum edilmişdir. Feodalizmdə əsasən ailə silki xarakter daşıyırdı. Əsasən başqa silkdən evlənmək, ailə qurmaq olmazdı. Hər iki formasıyada qadın, uşaq və ev əmlakı, təsərrüfat üzərində kişinin hüdudsüz hökmranlığı olmuşdu. Əslində elə bu qayda kapitalizmdə də davam etmişdir. Düzdür, kapitalizmdə monoqam ailə daha geniş inkişaf etsə də, ailə qurmaq, ümumiyyətlə, insani münasibətlər azadlığı verilsə də, yenə də mülkiyyət münasibətləri hökm sürür, ailə başçısı ilə qadın faktiki olaraq qeyri-bərabər hüquqa malikdirlər.

Müasir dövrdə ailə-kəbin münasibətləri dövrün tələbi ilə əlaqədar daha da təkmilləşir, məzmunlaşır, get-gedə yeni-yeni mərhələlərə qədəm qoyur.

III Fəsil

CƏMİYYƏTİN SİYASİ TƏŞKİLİ

1. Cəmiyyətin siyasi təşkili anlayışı və onun ünsürləri

Cəmiyyətin siyasi təşkili iqtisadi bazis üzərində formalaşan üstqurumdur. İbtidai icma dövründə cəmiyyətin siyasi təşkili olmamışdır. Lakin ibtidai formada olsa da, cəmiyyət idarə olunur, sahmana salırmıdı. Bu idarə olunma ictimai xarakter daşımış, adət və ənənənin gücü ilə, tayfa, qəbilə şuraları tərəfindən həyata keçirilirdi. Siyasət, siyasi təşkil istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin və bu zəmində siniflərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Siyasət bir anlayış kimi siniflər, millətlər, xalqlar və dövlətlərarası münasibətdir. Özünün meydana gəlməsi ilə siyasət ictimai həyatın fəal faktoruna çevrilmişdir.

Tarixən hakim siniflər öz siyasi hökmranlıqlarını və iqtisadi güclərini möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra təşkilatlar yaradırlar. Bu təşkilatlar bilavasitə və ya dolayı yolla cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak edirlər. Bunlardan biri cəmiyyətdə rəhbər mövqe tutur və nəticədə dövlət aparatının formalaşmasında həlledici rol oynayır, digəri siyasi mübarizədə yardımçı kimi çıxış edir, üçüncüsü rəhbər təşkilatlara qarşı müxalifətdə dayanır və siyasi hakimiyyətdə baş verən böhran zamanı onu əvəz edir. Dördüncüsü bu və ya digər istismar olunan siniflərin siyasi ittifaqının təşkilat forması kimi çıxış edir. Hakim siniflərə öz hökmranlıqlarını həyata keçirməyə imkan verən bu qarşılıqlı əlaqəli və asılı olan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının cəmi diktatura sistemi adlanır.

Beləliklə, cəmiyyətin siyasi təşkili özündə hakim və məhkum siniflərin təşkilat və müəssisələrini, siyasi partiyaları, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarını, kooperativ birləşmələrini, kilsə və başqalarını birləşdirir. Cəmiyyətin siyasi təşkili istehsal üsulunun inkişafı nəticəsində meydana gəlmiş və onun tarixi inkişafının gedişində daha da təkmilləşir, yeniləşir, zənginləşir və cəmiyyətin idarə edilməsi prosesinə öz təsirinin müxtəlif formalarını meydana gətirir. Məsələn, əgər quldarlıq cəmiyyətinin siyasi təşkilinə quldarlıq dövlətləri, o dövrdəki partiyalar daxil idisə, feodalizm dövründə siyasi təşkilə dövlət və təşkilatlardan başqa kilsə də əlavə olunmuşdur. Cəmiyyətin siyasi təşkilinin müasir səviyyəsi isə daha zəngin və daha genişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, antaqonist sinifli cəmiyyətlərdə hakim siniflər bir qayda olaraq məhkum siniflərin ictimai və siyasi təşkilatlarını aradan qaldırmağa, heç olmasa onların rolunu maksimum azaltmağa çalışmışlar. Antaqonist cəmiyyətlərin xarakterindən, xüsusilə tarixi dövrlərin xüsusiyyətlərindən, sinfi mübarizənin gedişindən asılı olaraq məhkum siniflərin təşkilat və partiyalarının rolu dəyişmişdir. Bəzən onların fəaliyyəti canlanmış, bəzən isə zəifləmişdir. Hakim siniflərin öz diktatorluqlarını həyata keçirmək məqsədilə yaratmış olduqları təşkilat sistemləri antaqonist cəmiyyətlərin siyasi sistemi və ya siyasi təşkili adlanır. Bu sistemdə siyasi partiyalar mühüm rol oynayırlar. Əgər dövlət bütün hakim siniflərin təşkilatıdırsa, o zaman hakim siniflərin partiyaları öz sıralarına həmin sinfin daha fəal hissəsini cəlb edir. Müasir burjuva ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, eyni bir sinfin bir neçə siyasi partiyası olur. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin hakimiyyət sistemində burjuva siyasi partiyaları iki mühüm

funksiyanı yerinə yetirir. Bunlardan biri ideoloji, digəri isə təşkilati funksiyadır. Bu funksiyalar hakim təbəqənin mənafeyi naminə ictimai rəyin toplanmasına, qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə orqanlarının işinin qaydalaşdırılmasına, planlaşdırılmasına köməklik edirlər. Ölkələrin konkret tarixi şəraitindən, ictimai münasibətlərin vəziyyətindən asılı olaraq çox partiyalılıq, bəzən də bir partiyalılıq kimi siyasi sistem yaradılır. Müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində hakimiyyət sistemində iri inhisarçı sənayecilərin, bankirlərin cəmiyyətləri həlledici rol oynayırlar. Məhz bu təşkilat və partiyalar ölkələrin ümumi strateji kursunu hazırlayıb həyata keçirirlər.

Cəmiyyətin siyasi təşkili sistemində kilsə də mühüm rol oynayır. Kilsə təkcə dini müəssisə deyil, o həm də müstəqil sosial-siyasi təşkilatdır. Xüsusilə, feodalizm dövründə kilsə zəhmətkeşlərin feodalara təbə olmasını təmin edən ideya və siyasi təşkilat rolunu oynamışdır. Bu dövrdə Avropada katolik kilsəsi mənafevi diktatura funksiyasını yerinə yetirərək özünün inkvizisiya məhkəmələri ilə minlərlə azad fikirli insanların fiziki cəhətdən məhv edilməsini təmin etmişdir. XI – XII əsrlərdə katolik kilsəsi Şərq ölkələrini zəbt etmək məqsədilə çoxsaylı xaç yürüşləri ilə məşhur olan müharibələr aparmışdır. Kilsənin siyasi təsiri bəzən o qədər güclü idi ki, hətta dövlətə də təsir edir, onu ələ alıb idarə edir və ölkənin rəhbər siyasi təşkilatı kimi çıxış edir və dövləti teokratikləşdirirdi. Cəmiyyətin siyasi təşkili strukturunun fəaliyyətində ümumi şəkildə üç əsas momentə diqqət artırılır.

Birincisi: Cəmiyyətin inkişafının konkret mərhələsində sosial qüvvələrin reallığına və bacarığına, mövcud imkanlara

əsaslanaraq yaxın dövrləri əhatə edən taktiki və uzaq gələcəyi müəyyənləşdirən strateji vəzifələri müəyyənləşdirmək;

İkincisi: Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün səmərəli metodlar və yollar, imkanlar axtarır tapmaq və bütün sosial qüvvələri bu məqsədə yönəltmək;

Üçüncüsü: Qarşıya qoyulan problem vəzifələrin həllini təmin etmək qabiliyyətinə malik kadrlar yetişdirmək və onların səmərəli qaydada seçilib yerləşdirilməsini təmin etmək.

Beləliklə, cəmiyyətin siyasi təşkili kompleks xarakter daşıyaraq idarəçiliyin müxtəlif tərəflərini birləşdirir.

2. Dövlətin mənşəyi, mahiyyəti və struktur elementləri

Cəmiyyətin siyasi təşkili sisteminin özəyini dövlət təşkil edir. Dövlət siyasi hakimiyyətin, sinfi təşkilatı olub bu və ya başqa bir sinfin hökmranlığının iqtisadi dayaqlarını qoruyur və möhkəmləndirir. Dövlət özündə iqtisadi cəhətdən hökmran sinfin siyasi hökmranlığını təmin edəcək qanunvericilik və icra orqanlarını, prokurorluğu, ordunu, polisi, məhkəmə orqanlarını, həbsxanaları və s. birləşdirir.

Dövlət həmişə mövcud olmamışdır. Fəlsəfə tarixində onun mənşəyi barədə birmənalı fikir olmamışdır. Filosof və sosiaoloqlar dövlətin yaranması məsələsinə müxtəlif səpkidə yanaşaraq müxtəlif konsepsiyalar irəli sürmüşlər. Hələ vaxtilə Aristotel göstərirdi ki, dövlət ümumi faydanın başa düşülməsi nəticəsində əmələ gəlmiş və xoşbəxt yaşayış üçün yaradılmışdır. Platon isə özünün məşhur dialoqu olan "Dövlət" əsərində yazırdı ki, dövlətdə ədalət o vaxt hökmran olur ki, hər bir şəxs öz işi ilə məşğul olur. XIII əsrdə yaşamış dahi

Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusiyə görə dövlət ümumi razılığın, ictimai müqavilənin nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu fikir yeni dövr filosoflarının rəyində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, inqilis filosofu T.Hobs, Holland filosofu B.Spinoza, fransız mütəfəkkiri J.J.Russo da belə hesab edirlər ki, dövlət "ictimai müqavilə" yolu ilə meydana qəlmişdir. Hegel isə hesab edirdi ki, dövlətin əsasında zorakılıq prinsipi dayanır. Dövlət ictimai qaydaları qoruyan təşkilatdır, o, gecə növbətcisinə bənzəyir. Əsas məqsədi öz vətəndaşlarının sakitliyini qorumaqdır.

Fransız mütəfəkkiri Monteskiyə də dövləti vətəndaşların keşiyini çəkən alət hesab edirdi. K.Kautski də dövlətin yaranmasında zorakılığın rolunu üstün tuturdu.

Alman filosofu Maks Veber isə belə hesab etmişdir ki, dövlət bir qrup insanların başqaları üzərində qanuni zorakılığa əsaslanan ağalılıq münasibətidir. Bütün bu konsepsiyalardan fərqli olaraq, marksizm dövləti bir sinfin digərini istismar etmək və itaətdə saxlamaq aləti kimi qiymətləndirir. Marksizmə görə dövlət həmişə olmamışdır. O, cəmiyyətin inkişafının müəyyən pilləsində doğulmuşdur. O, cəmiyyətin siniflərə parçalanması, hakim və məhkum siniflərin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Hakim siniflər məhkumları itaətdə saxlamaq məqsədilə zorakılıq aparatına ehtiyac duymuş və bu ehtiyac dövləti yaratmışdır.

Müasir politoloqların fikrincə dövlət insanların, ictimai qrupların, siniflərin və birliklərin birgə fəaliyyətini və münasibətlərini təşkil edən, istiqamətləndirən, onlara nəzarət edən əsas siyasi sistemdir. Hegele görə o, cəmiyyətdə hakimiyyətin və bu hakimiyyətin mərkəzləşdirilmiş ifadəsi

olan siyasətin mərkəzi institutudur¹. Müasir rus filosofu A.Spirkinə görə isə dövlət cəmiyyətin yaşaması və tərəqqisinə kömək edən, bütöv bir tam kimi götürülən xalqın mütəşəkkil hüquqi həyatını təmin edən, hakimiyyət institutlarının (qanunverici, icraedici və məhkəmə) normal fəaliyyətini həyata keçirən, öz ərazisini nəzarətdə saxlayan, xalqını xarici təhlükədən qoruyan, digər dövlətlər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə təminat verən, təbii mühiti və mədəni dəyərləri hifz edən orqanlar sistemidir¹.

Spirkinin bu tərifindən dövlətin məzmunu və rolu, icra etdiyi vəzifələr açılsa da, onun tarixi mənşəyi, yaranmasının səbəbləri, mahiyyəti izah olunmur. Amerika filosofu Klinton Rossiter göstərir ki, dövlətin mənşəyi siyasi, sosial və hətta iqtisadi heyvan olan insanın təbiətindən irəli gəlmişdir. Əgər insan mələk belə olsaydı da yenə də onların mələk münasibətlərini sahmana salmaq üçün siyasi hakimiyyət lazım olmalı idi. Müasir empirik burjuaziya sosioloqlarına görə dövlət insanların birliyinin sadə bir formasıdır. Belə sadə birliklərə dini, mədəni və başqalarını da aid etmək olar. Belə birliklərin isə heç birinin siniflərlə əlaqəsi yoxdur. Dövlət insanların bütün hamısının ümumi mənafeələrini, iradələrini və hüquqlarını ifadə edir. Bütün bu fikirlərin əksinə olaraq elmi fəlsəfə sübut etmişdir ki, dövlət heç də insanların təbiətindən deyil, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sosial münasibətlərdən irəli gələrək hakim siniflərin məzlum sinifləri itaətdə saxlamaq üçün alətdir.

Məlumdur ki, ibtidai icma quruluşunda dövlət, siyasi hakimiyyət təşkilatı olmamışdır. Əhali o zaman qan

¹ Вах А. Спиркин – «Философия» Москва 2001, ст. 670

qohumluğu əlaməti üzrə təşkil olunmuşdu. Qəbilə, tayfa ağsaqqallar şurası, tayfa yığıncaqları tərəfindən, eləcə də o zamanki silahlı insanların başçıları tərəfindən idarə olunurdu. Ali hakimiyyət isə xalq məclisinə aid idi. Cəmiyyətin siniflərə bölünməsilə vəziyyət dəyişir. Əvvəllərdə mövcud olan müxtəlif qəbilə və tayfaların üzvləri məşğələlərinə görə yerləşərək bir-birilə qarışmış, sənət və ticarətin inkişafı nəticəsində şəhərlər əmələ gəlmiş, eyni qəbilə və tayfadan olmayan bir çox gəlmə əhali yerləşmişdi. İndi artıq qəbilə əvəzinə əhali ərazi əlaməti üzrə bölünməyə başladı. Tayfa şurasına daha qəbilələrin nümayəndələri deyil, həmin ərazidə yaşayan azad əhalinin nümayəndələri də daxil olurdular. Getdikcə sinfi təbəqələşmə dərinləşir, bir tərəfdə varlılar, digər tərəfdə yoxsullar, qullar əmələ gəlir və bunlar arasında münasibətlər kəskinləşir. İqtisadi cəhətdən hökmran olan quldarlar sinfi əhali kütləsindən ayrıca xüsusi silahlı hakimiyyət orqanına ehtiyac duyurlar. Əvvəllərdə xalqdan ayrı ordu, polis yox idi. Xalqın hamısı silahlı idi. Sinifli cəmiyyətdə isə bu ayrılıq zəruri olur. Çünki, azlığın çoxluq üzərindəki hökmranlığını saxlamaq üçün təkcə iqtisadi qüdrət kifayət etmirdi. Məzlumların müqavimətini qırmaq, onları itaətdə saxlamaq üçün birgə silahlı mütəşəkkil dəstənin yaradılması zərurət təşkil edir. Belə bir qüvvə isə dövlət adlanırdı. Artıq bu hal göstərir ki, dövlət cəmiyyətin eyni deyildir və ola da bilməz. İnsanlar heç vaxt cəmiyyətdən kənarda yaşamamış və cəmiyyətdə həmişə dövlət halında təşkil olunmamışdır. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dövlət tarixin bütün pillələrində deyil, yalnız o zaman mövcud olmuşdur ki, cəmiyyət siniflərə bölünmüş olsun.

Lakin bu məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dövlət boş yerdə yaranmamışdır. Onun kökləri keçmiş qəbilə əyanlarına və hərbi başçılara gedib çıxır. Hər bir dövlətin özünəməxsus əlamətləri olur. Ümumiyyətlə, dövlətin üç əlaməti vardır. Bunlardan birincisi ərazi, ikincisi silahlı insanlardan ibarət xüsusi dəstələr, üçüncüsü isə kütləvi hakimiyyətdir. Hər bir dövlət hökmən müəyyən bir ərazidə fəaliyyət göstərməlidir. Ərazisiz dövlət ola bilməz. Bu ərazinin bütövlüyünü qorumaq üçün hökmən ordu, silahlı dəstələr olmalıdır. Dövlətin əlamətlərindən biri də kütləvi hakimiyyətdir, yəni idarəçilik prinsiplərini həyata keçirən xüsusi orqanlar və təşkilatlar sisteminin mövcud olmasıdır. Bunsuz isə dövlətin varlığını təsəvvürə gətirmək olmaz.

Dövlətin cəmiyyətdə oynadığı rol onun həyata keçirdiyi funksiyalarda ifadə olunur. Müasir dövlətlərin hər birinin iki əsas funksiyası vardır. Bunlardan biri daxili, digəri isə xarici funksiya. Quldarlıq, feodalizm və kapitalizm cəmiyyətlərində dövlətin daxili funksiyası məzlum sinifləri itaətdə saxlamaq və hakim siniflərin hökmranlığını təmin etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə müasir dövlətlər öz daxili funksiyalarında təşkilatçılıq, təsərrüfatçılıq və mədəni-tərbiyə vəzifələrini də həyata keçirirlər. Dövlət hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir, büdcəni formalaşdırır, gəlirlərin bölüşdürülməsinə nəzarət edir, alqı-satqı münasibətlərini sahmanlaşdırır, mülkiyyət sahiblərinin qayğısına qalır. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı naminə onu tənzimləyir. Dövlət müxtəlif vasitələrlə vergi siyasətini sahmanlaşdırır, gömrük işlərinə nəzarət edir. Sahibkarlara kömək edərək onların kapitallarını iqtisadiyyatın inkişafı üçün sərf etmələrinə imkan və şərait yaradır, istehsalın texniki

təchizatını təmin edir, maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırır. Həm də dövlət mövcud siyasi rejimi qoruyub saxlamaqla, cəmiyyətdə sabitliyi və içtimai qaydaları mühafizə edir, baş verə biləcək təhlükəli hadisələrin qarşısını alır.

Dövlət öz daxili siyasətində mədəni-tərbiyə işlərini də həyata keçirir. Bu sahədə o elmin, təhsil sisteminin, mədəniyyətin inkişafına hərtərəfli qayğı göstərir. İnsanların özfəaliyyətinin inkişafına, tərbiyəsinin yüksəldilməsinə, bədii yaradıcılığına hərtərəfli qayğı göstərir.

Dövlətin xarici siyasəti onun sinifi təbiətindən, habelə konkret tarixi şəraitdən asılıdır. Dövlət öz xarici funksiyasında iki əsas vəzifəni həyata keçirir. Əvvələn öz ərazisini xarici ölkələrin düşmənlərin hücumlarından qoruyur, digər tərəfdən isə xarici qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri sahmana salır. Hər bir dövlət çalışır ki, xarici ölkələrlə iqtisadi, mədəni, elmi-texniki əlaqələri möhkəmlətsin, xarici ölkələr tərəfindən kapital qoyuluşunu artırsın, diplomatik münasibətləri normal qaydaya salsın. Dövlətin funksiyalarında başlıca yeri daxili funksiya tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, əvvələn dövləti məhz həmin funksiya doğurmuşdur, digər tərəfdən bu funksiya cəmiyyətin sinfi quruluşundan irəli gəlir, üçüncüsü isə xarici siyasətin xarakterini dövlətin daxili siyasəti müəyyənləşdirir. Əgər dövlət öz daxili siyasətində xalqın tələbatını öz daxili sərvətləri hesabına ödəyirsə, başqa xalqların ərazisinə göz dikmirsə, onda o dövlətin xarici siyasəti ancaq sülh və əmin-amanlığı təmin etmək, başqa ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi-mədəni və elmi texniki əməkdaşlığı yüksəltməkdən ibarət olur. Əksinə, əgər dövlət daxili siyasətində öz xalqının tələbatını daxili imkanlar hesabına deyil, başqa ölkələrin hesabına ödəmək istəyirsə, hökmən o dövlətin xarici

siyasətinin əsasında təcavüzkarlıq, başqa dövlətlərin ərazisini müxtəlif bəhanələrlə zəbt etmək, onlarda soyqırımlar təşkil edərək yerli əhalini öz doğma yurdundan məcburi qaydada qovub və yerlərə sahib olmaq siyasəti dayanır. Buna misal olaraq hazırda erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi olmazın oyunlarını göstərmək olar. Erməni işqalçıları tarixən müxtəlif uydurma bəhanələrlə Azərbaycanın Zəngəzur, Vədi, Basarkeçər, Zəngibasar, Göyçə, Dərələyəz, İrəvan mahallarını ələ keçirmiş, indi də gözünü Qarabağa dikərək 14 ildən artıqdır ki, ərazimizin 20 faizini işğal altında saxlayaraq bir milyondan çox yerli əhalini qaçqın vəziyyətinə salmışdır.

Tarix boyu cəmiyyətin istehsal üsulu dəyişdikcə başqa ictimai münasibətlər kimi sinfi quruluş da kökündən dəyişmiş və buna uyğun dövlət quruluşları da yeniləşərək inkişaf etmişdir. Beləliklə, indiyədək aşağıdakı dövlət tipləri mövcud olmuşdur. Quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm. Mövcud ictimai quruluşun müəyyən etdiyi hər bir dövlət tipinin öz xarakterik xüsusiyyətləri, cəhətləri vardır.

Quldarlıq dövləti ilk və primitiv dövlət tipidir. Bu dövlət quldarların siyasi təşkili idi. Burada qulların cəmiyyət həyatında heç bir rolu yox idi. Quldarlar onları öldürə də bilərdi, sata da bilərdi. Onlar insan hesab olunmurdu, danışan heyvan sayılırdı. Quldarlıq dövlətinin əsas vəzifəsi quldarların xüsusi mülkiyyətini mühafizə etmək, qulların isə itaətdə saxlanılmasını təmin etmək idi.

Feodal dövlət tipinin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, bu dövlət feodalların mülkiyyətini və onların imtiyazlarını, silk quruluşunu qoruyub saxlamağı və möhkəmlətməyi özünün əsas vəzifəsi sayırdı. Feodalizmdə

təhkimli kəndlilər hüquqi cəhətdən feodaldan asılı idilər. Feodalın icazəsi olmadan onlar heç yərə gedə bilməzdilər. Kəndlilər feodallara işləməli və töycü verməli idilər. Mülkədarın öz təhkimli kəndlisini satmaq və almaq hüququ var idi. Feodal dövlət tipində kilsə mühüm rol oynayır.

Burjua dövləti iqtisadi cəhətdən hakim olan burjua sinfinin siyasi təşkilatıdır. Feodal dövlətinə nisbətən burjua dövləti xeyli dərəcədə mərkəzləşdirilmiş olur. Həm də burjua dövləti əhalinin təbəqələrə bölünməsinə aradan qaldırır. Burada kimliyindən, əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında bərabərdir və azaddır. Həm də feodal monarxiyasından fərqli olaraq, kapitalizmdə dövlət orqanları seçkili qaydada formalaşır. Ən mühüm fərqlərdən biri də budur ki, burjua dövlətinin formalaşması prosesi insanların millətlərə bölünməsi prosesi ilə birgə baş verir. Burada həm də hüquq normaları da özünün yerli xarakterini itirir və hüquqi münasibətlər bütün dövlətin ərazisində ümumi xarakter alır, lakin burjua mülkiyyətini və istismar formasını müdafiə edir. Bu hüquq normaları burjua parlamentarizminin, burjua demokratiyasının inkişafına təsir edir.

Dövlətin göstərilən tiplərindən əlavə tarixdə keçid dövrləri də olmuşdur ki, onların da öz idarəçilik sistemi olur. Məsələn, Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra bir müddət proletar diktaturası formasında keçid dövləti fəaliyyət göstərmişdir. Hər bir tip dövlət özünəməxsus inzibati idarəetmə aparatına, qanunverici və icraedici orqanlarına malik olur. Hakimiyyətə əsaslanan idarəetmə sistemi xüsusi növlü fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Bu sahənin obyektini vətəndaşların fəaliyyətinin müxtəlif sahələri, onların əməyi, vermiş və bilikləri, ünsiyyətin qanun və qaydaları təşkil edir.

Bu idarəçiliyin vasitələri isə müxtəlif hüquqi qanunlar və normalardır, siyasi ideologiyadır, mülki işləri və istehsal fəaliyyətini tənzimləyən aktlardır və xüsusi silahlı dəstələrdir. İdarəetmənin subyekti isə bütünlükdə idarəetmə aparatından ibarətdir.

Müxtəlif ölkələrin inkişafının xüsusiyyətlərindən, sinfi ziddiyyətlərin kəskinlik səviyyəsindən, xarici şəraitdən, sinfi münasibətlərdən, siyasi hökmranlığın həyata keçirildiyi konkret şəraitdən asılı olaraq dövlətlər müxtəlif formalarda mövcud olurlar. Dövlətin forması dedikdə hər şeydən əvvəl idarəçiliyin və siyasi hakimiyyət institutlarının necə qurulması başa düşülür.

Tarixdə hər bir dövlət tipinin özünəməxsus idarəçilik forması olmuşdur. Məsələn, quldarlıq dövlət tipinə monarxiya, respublika, aristokratiya və demokratiya xas olmuşdur.

Feodal dövlət tipinə monarxiya və respublika, burjua dövlət tipinə isə respublika və demokratiya xasdır. Monarxiya formasında hakimiyyət bir nəfərin əlində mərkəzləşir. Bu halda hakimiyyət irsən keçir.

Respublika formasında hakimiyyət xalqın seçmiş olduğu nümayəndəli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman xalqın əksəriyyəti hakimiyyətin mənbəyini təşkil edir. Aristokratiya formasında hakimiyyət azlıq təşkil edən bir qrup yuxarı təbəqənin ixtiyarında olur. Demokratiya forması isə hüquq bərabərliyi əsasında ümumxalq tərəfindən seçkilərlə hakimiyyətə gələn xalq nümayəndələri tərəfindən idarə olunur. Hazırkı şəraitdə istər Avropada, istərsə də Asiyada göstərilən dövlət formaları bu və ya digər şəkildə fəaliyyət göstərilir.

Burjua dövlətləri tarix boyu müxtəlif formalar almışdır. Məsələn, konstitusiyalı monarxiyada dövlətin başçısı kral sayılır (İngiltərədə, İsveçdə, İspaniyada). Parlamentli respublikada seçkili parlamentlə yanaşı dövlətin seçkili başçısı – prezident olur. Respublika formasında prezident eyni zamanda həm dövlətin, həm də hökumətin başçısı olmaqla hakimiyyətin xeyli hissəsini öz əlində saxlayır. Dövlətin formalarının müxtəlif olmasına baxmayaraq onun məzmunu eyni olaraq qalır. Yəni siyasi hakimiyyəti həyata keçirib cəmiyyəti idarə etmək və geniş xalq kütlələrinin mənafeyinə uyğun olan işlər daxili və istərsə də xarici funksiyaları həyata keçirməkdir.

Dövlətin formasının bir cəhəti də özünü idarəçiliyin unitar və federativ xarakterində göstərir. Belə ki, qanunvericilik funksiyaları yalnız mərkəzin əlində cəmlənsə, o zaman dövlət unitar hesab olunur. Məsələn, Fransada, İtaliyada, Azərbaycanda olduğu kimi. Yox, əgər ölkədəki ərazi vahidləri özü üçün qanunlar qəbul etmək səlahiyyətlərinə malikdirsə, onda bu dövlət federativ adlanır. Məsələn, Rusiyada, ABŞ, Meksikada olduğu kimi. Federasiyanın xarakterik cəhəti ondadır ki, onun üzvləri dövlətin tərkib hissələri kimi çıxış edirlər və ali orqanların qərarlarına tabe olurlar. Lakin həm də onların özlərinin hakimiyyət və idarəçilik orqanları, öz qanunvericiliyi və məhkəmə sistemi olur. Başqa mənada deyilsə, federasiya subyektlərinin hər biri hüquqi baxımdan nisbi müstəqilliyə malik olur.

Dövlətin formaları təkə onun idarəçiliyi ilə tükənmir. Formalardan danışarkən siyasi rejimi də unutmamaq olmaz. Siyasi rejim dedikdə cəmiyyətə dövlət rəhbərliyinin metodları nəzərdə tutulur. Dövlət öz hakimiyyətini

demokratik, parlament və antidemokratik metod olan totalitarizm yolu ilə həyata keçirə bilər. Ümumiyyətlə, siyasi rejimin totalitar, liberal və demokratik formaları vardır. Qeyri-demokratik rejimlər sırasında avtoritar rejim də olur. Avtoritar rejim hüquqa zidd hakimiyyət praktikasını ifadə edir. Belə rejim Şərq despotizmində özünü göstərmişdir. Son əsrlərdə isə özünü bir sıra hərbi polis və faşizm formasında təzahür etdirir.

«Totalitar» latın sözü olub, mənası tam, ümumi, məcburiyyət deməkdir. Bu rejim ictimai həyatın bütün sahələrini sərt dövlət nəzarətinə alır. Burada bütün proseslər, hadisələr, hətta belə ayrı-ayrı şəxslər də dövlətin diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu rejimdə kütləvi informasiya vasitələri də ancaq dövlətin siyasətini yerinə yeritməli olur. Bu rejim XX əsrin despotizmi olmuşdur. Burada həm də şəxsiyyətin hüququ məhdudlaşır, o nəhəng dövlət maşınının vintçiyinə çevrilir. Cəmiyyətdə təkpartiyalılıq hökm sürür. Bu rejimdə hər şey yuxarıdan təlqin olunan vahid ideologiyaya uyğun olmalıdır. Totalitarizmin ən bariz forması özünü faşizmdə göstərmişdir.

Qeyri-demokratik rejimin bir növü də oliqarxiyadır. Oliqarxiya azsaylı insanların hökmranlığını nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək oliqarxiyada kiçik miqdarda insanlar qrupu bütün iqtisadi və ictimai həyatı öz hökmranlıqlarına tabe edir. Onun xüsusi forması isə maliyyə oliqarxiyasıdır ki, bu da öz əlində həm sənaye və həm də bank kapitalını birləşdirir.

SIYASI HAKİMİYYƏT VƏ DEMOKRATIYA

Müasir cəmiyyət hər hansı formada olursa olsun, onu demokratiyasız təsəvvür etmək olmaz. Demokratiya totalitarizmin əksinə olan bir anlayışdır. «Demokratiya» yunan sözü

olub, xalq hakimiyyəti mənasını verir. O, siyasi idarəçilik orqanlarının bütün səviyyələrinin azad seçkilər əsasında aparılmasını və xalqın nümayəndələri tərəfindən təmsil olunmasını nəzərdə tutur. Demokratiyaya münasibət tarixdə birmənalı olmamışdır. Hələ vaxtilə Platon və Aristotel demokratiyanı sevməmiş və hətta ona nifrət etmişlər. Yeni dövrdə isə kapitalizmin təşəkkülü ilə əlaqədar qanunların müdafiə olunmasına, siyasi azadlığa ehtiyac artır və demokratiyaya maraq da güclənir. Lakin XVIII əsrin sonlarından etibarən Avropa mütəfəkkirlərindən E.Berk və A.Tokvil demokratiya anlayışını birtərəfli tənqid etdilər. Lakin bunlara baxmayaraq, tarix boyu demokratik prinsiplər həmişə böyük şəxsiyyətləri ruhlandırmış və bu qiymətli dəyərin zənginləşməsi təmin edilmişdir. Qədim Afina hökmdarı Perikldən Amerika prezidentləri T.Ceffersona, A.Linkolna, Ruzveltə qədər insan azadlığı deklarasiyasının prinsiplərinə, bugünkü sivilizasiyaya qədər demokratiya böyük inkişaf yolu keçmişdir.

Müasir dövrdə demokratiya daha çox inkişaf edərək özünü iki formada göstərir. Onlardan biri birbaşa, digəri isə vasitəli demokratiyadır. Birinci formada ölkə üçün vacib olan məsələlər xalq tərəfindən bilavasitə müzakirə edilir. İkinci formada isə məsələlər xalq tərəfindən seçilən nümayəndələr tərəfindən xalqın adından müzakirə edilir və müvafiq qərarlar qəbul edilir.

Müasir dövrdə həm də demokratiyanın üç növü mövcuddur. Bunlar liberal, eqalitar və üzvi demokratiyadır.

Liberalizm - sözün geniş mənasında söz azadlığını, fikir müxtəlifliyini, vicdan azadlığını, kütləvi informasiya, mətbuat, jurnalistik fəaliyyət azadlığını nəzərdə tutur.

Demokratyanın eqalitar növü ümumi bərabərliyi nəzərdə tutur. Üzvi demokratiya isə ayrıca bir fərdə və kütləyə deyil, bütövlükdə xalqa əsaslanır. Demokratiyanın bu növü xalqa öz siyasi taleyini həll etməsinə imkan verir. Hər bir demokratik cəmiyyətin siyasi rejimi üç prinsipə əsaslanmalıdır. Bunlardan biri konstitusiyalı idarəçilik, ikincisi hüquqların qorunması, Üçüncüsü isə haminin qanun qarşısında bərabərliyi. Həqiqi azad cəmiyyətlərdə qanunlar hər şeydən yüksəkdə durur, siyasi azadlıq təmin olunur, kimliyindən asılı olmayaraq, hamı qanun qarşısında bərabər olur. Alman filosofu Kant azadlığa münasibətini belə ifadə etmişdir: «insan fəaliyyətinin başqa insanın iradəsinə tabe etdirilməsindən böyük faciə ola bilməz». Bununla yanaşı insan azadlığı heç də məsuliyyət hissindən kənarda ola bilməz. Azad insan cəmiyyət qarşısında, ölkə qarşısında, xalqının qarşısında öz vəzifə borcunu dərk etməli, onun həyata keçirilməsinə məsuliyyətlə yanaşmalı, cəmiyyəti idarə edən qanunların tələblərinə əməl etməlidir. Azadlıq anarxiya deyildir. Cəmiyyətdə yaşayan insan özünü cəmiyyətə qarşı qoyub, cəmiyyətdən azad ola bilməz. Azadlıq o deməkdir ki, insan cəmiyyətdə öz hüquqlarını dərinədən başa düşsün, ölkənin konstitusiyaya tələblərinə əməl etsin, ölkəsinin tərəqqisi naminə iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi həyatda da fəal iştirak etsin, cəmiyyətdə qoyulan qayda və qanunlara düzgün əməl etsin və ona verilmiş bütün hüquqların həyata keçirilməsinə səy göstərsin. Şəxsiyyətin azadlığı özündə iki tərəfi birləşdirir. Onlardan biri şəxsiyyətin hər bir zorakılıqdan qorunması, ikincisi isə fikir azadlığının, baxış və iradəsinin toxunulmazlığı və bunların real olaraq həyata keçirilməsidir. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, həqiqi azadlıq ancaq həqiqi

demokratik cəmiyyətlərdə mümkündür. Demokratiyanı bəzən azadlıq kimi başa düşürlər. Həqiqətdə isə demokratiya bütün ideyalar və prinsiplər azadlığı sistemidir. Həm də özündə bu azadlığın həyata keçirilməsini təmin edən praktiki normaları və metodları da birləşdirir. Demokratik cəmiyyətlərdə azlıqda qalanın çoxluğun iradəsinə tabe olması prinsipi də mövcuddur. Lakin bu təbəçilik azlığın gözdən düşməsi, onun iradəsinin tapdalanması baxımından başa düşülməməlidir. Bu təbəçilik azlığın hüquqlarının müdafiəsini, şəxsiyyətin hüquqlarının qorunmasını təmin edir. Çünki demokratik qanunlar bütün vətəndaşların, o cümlədən də azlığın hüquqlarının müdafiəçisi rolunu oynayır.

Artıq on ildən çoxdur ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolunda irəliləyir. Bu müddətdə respublikamızda demokratik cəmiyyət qurulmasında böyük nəliyyətlər qazanılmışdır. Ölkəmizdə dünyanın bir çox ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq, onlardakı demokratiyanın dünyəvi prinsiplərini əsas götürərək demokratiyanın inkişafında böyük nəliyyətlər qazanılmışdır.

Aydındır ki, Avropa demokratiyasını mücərrəd şəkildə Azərbaycana tətbiq edə bilmərik. Bizim ölkəmizlə qabaqcıl ölkələr arasında yüz illərlə fərq vardır. Azərbaycan hələ bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir. İqtisadi inkişaf cəhətdən biz Avropadan xeyli geriyik. Məlumdur ki, cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi və mənəvi səviyyəsi iqtisadi münasibətlərlə müəyyənləşir. O cümlədən demokratiyanın inkişafının səviyyəsi də iqtisadi inkişaf ilə əlaqədardır. Elə bu baxımdan ölkəmizdə həyata keçirilən bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratiyanın inkişafına geniş şərait yaranmışdır. Ölkəmizin müstəqil konstitusiyası qəbul edilmiş və bu əsas qanunla

vətəndaşların, təşkilatların, müəssisələrin, dövlət orqanlarının hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Hər şeydən əvvəl insanlara mülkiyyət azadlığı verilmişdir. Hər bir xüsusi mülkiyyətçi dövlətə öz rəqibi kimi deyil, onun mülkiyyətini qoruyan himayəçisi kimi baxır.

İkincisi, ölkəmizdə mühüm dövlət və idarəçilik məsələlərinin həllində əhalinin əksəriyyətinin mənafeyi əsas götürülür, xalqın ictimai fəallığının, yaradıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradılır.

Üçüncüsü, dövlət mülkiyyətinin, torpaqların ardıcıl qaydada özəlləşdirilməsi prosesi davam edir və demək olar ki, yekunlaşmaq mərhələsindədir. Bununla da, xüsusi mülkiyyətin və bir çox mülkiyyət formalarının meydana gəlməsinə, iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin vüsət almasına, azad rəqabətin, sahibkarlığın, idarəçilikdə demokratik qaydaların inkişafına təminat verir.

Dördüncüsü, cəmiyyətin siyasi sisteminin başdan ayağa demokratikləşdirilməsi həyata keçirilir. Bütün seçkili orqanların işinin yenidən qurulması, Avropa standartlarına uyğun əsl demokratik seçki qaydasının tətbiqi və əməli olaraq həyata keçirilməsinə şərait yaradılır. Ölkəmizdə əsl hüquqi dövlətin yaranması yolunda irəliyə doğru addımlar atılır, haminin qanun qarşısında bərabərliyi və qanunların hökmranlığı prinsipinin həyata keçirilməsinə səylə çalışılır. Ölkəmizdə söz, fikir azadlığı, plüralizm, aşkarlıq, mətbuat azadlığı təmin edilmiş, çox partiyalılıq prinsipi geniş yayılmışdır.

Beşincisi, əhalinin bazar iqtisadiyyatının inkişafı səviyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq mənafeələrini təmin edəcək kompleks sosial siyasət yeridilir. Keçmişdən qalma,

xalqa zidd sosial nəticələr təcridən aradan qaldırılır. Əhalinin az təminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsi yolunda ciddi addımlar atılır.

Altıncısı, azlıqda qalan millətlərin və etnik qrupların tələb və mənafeələrini təmin edəcək düzgün milli siyasət həyata keçirilir.

Yeddincisi, insanların mənəvi inkişafı qayğısına qalınır. Onların qabiliyyət və yaradıcılıqlarını, peşə yönümlərini, ixtisas səviyyələrini, mədəni, məişət səviyyələrini yüksəltmək qayğısına qalınır, ölkəmizdə geniş miqyaslı təhsil islahatı həyata keçirilir. Dövlət xətt ilə yanaşı özəl təhsilə də geniş meydan açılmışdır. İstər təhsildə və istərsə də mənəvi həyatın başqa sahələrində keçmişdən qalma, zərərli və bugünkü tələbata cavab verməyən mənfi halların təcridlə aradan qaldırılması təmin edilir.

İnsanların psixologiyası, düşüncə tərzini getdikcə dəyişilir, onlarda demokratik düşüncə qabiliyyəti, azad fikirlilik, sərbəstlik meyli getdikcə artır.

Bütün bunlar ölkəmizdə demokratik xarakterli siyasi rejimin, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin formalaşmasını təmin edən şərtlərdir.

IV Fəsil

Cəmiyyətin mənəvi həyatı

1. Mənəvi həyat və onun strukturu

Cəmiyyətin mənəvi həyatı sosial həyatın ayrılmaz tərəfidir. Bir çox hallarda mənəvi həyatla ictimai şüuru eyniləşdirirlər. Lakin bu düzgün deyildir.

Mənəvi həyat ictimai şüura nisbətən daha geniş anlayışdır. İctimai şüur mənəvi həyatın mühüm tərkib hissəsidir.

Mənəvi həyat insanların mənəvi fəaliyyəti gedişində, onların qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri zəminində yaranır. Başqa sözlə desək mənəvi həyat obyektiv və subyektiv amillərin birgə fəaliyyətinin məhsuludur. Mənəvi şüur özündə əxlaq normalarını, prinsiplərini birləşdirir. Mənəviyyat insanların obyektiv münasibətlərinin müəyyən tərəfidir, onların davranışdır, şüur formasıdır. Mənəvi şüur mürəkkəb struktura malikdir. Bu strukturun elementi onun kateqoriyalarıdır. İnsanın mənəviyyatının əsas təzahürü özünü cəmiyyət qarşısında daşdığı məsuliyyət hissində göstərir. İnsanların qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutduqları prinsiplər mənəviyyat normaları adlanır. Bu normalar tədricən və kortəbii qaydada formalaşır və yazılmamış qanunlar şəklini alır. Bu qanunlara isə hamı tabe olur. Mənəvi tələbin ölçüsü ədalətlikdir.

Cəmiyyətin mənəvi həyatı da ictimai münasibətlərin başqa sahələri kimi tarix boyu böyük inkişaf yolu keçmişdir.

Hələ ibtidai icma dövründə mənəvi həyat maddi həyatla bir növ bitişik olmuş və birgə çıxış etmişdir. Cəmiyyətin

tərəqqisi gedişində tədricən mənəvi həyat seçilib ayrılmış və müstəqilləşmişdir. Həm də onun yeni-yeni formaları yaranaraq bütöv bir sistem halına çevrilmişdir. Cəmiyyətin mənəvi həyatı insanların real fəaliyyəti prosesidir. Tarixən insanlar inkişaf edib formalaşdıqca özlərinin mənəvi tələblərini hiss edərək onu ödəməyə çalışmış və bu prosesdə mənəvi istehsal meydana gəlmişdir.

İqtisadi münasibətlərdə olduğu kimi mənəvi istehsal prosesində iz insanlar bir-biri ilə əlaqə və ünsiyyətə girirlər. Lakin belə başa düşmək olmaz ki, insanların maddi və mənəvi fəaliyyətləri bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud olmuşdur. Əksinə maddi və mənəvi həyat qarşılıqlı əlaqə şəraitində bir-biri ilə çulğalaşmış halda inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin bazis və ustqurum hallarında bazis əsas və bünövrə olduğu kimi, mənəvi prosesdə də maddi istehsal əsas təşkil edir. Lakin bu o demək deyildir ki, mənəvi həyat mexaniki olaraq maddi istehsala tabedir və onsuz heç bir fəaliyyət göstərə bilməz.

Cəmiyyətin mənəvi həyatı maddi istehsalla müəyyənləşsə də, o özü müəyyən nisbi müstəqilliyə malikdir. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin mənəvi həyatı spesifik və nisbi müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi çıxış edir. Bəzən cəmiyyətin mənəvi sferası anlayışı ilə mənəvi həyat anlayışlarını eyniləşdirirlər. Bu doğru deyildir. Əlbəttə bu anlayışlar bir-birinə çox yaxındır. Ancaq eyni deyildirlər. Mənəvi sfera mənəvi dəyərlərin yaradılması və yayılmasını əhatə edən ixtisaslaşmış professional fəaliyyəti əhatə edir. Mənəvi həyat anlayışına isə bundan əlavə, həm də qeyri-professional mənəvi istehsal və mənəvi dəyərlərin yayılması formaları da daxildir. Beləliklə, cəmiyyətin mənəvi həyatı bütöv bir sistem olaraq

özündə mənəvi fəaliyyət, mənəvi istehsal, mənəvi tələbatlar, mənəvi ünsiyyət, mənəvi istehlak və mənəvi münasibətləri birləşdirir.

Cəmiyyətin mənəvi həyatının əsasını mənəvi fəaliyyət təşkil edir. O da maddi fəaliyyət kimi insanların mövcudluğu üsuldur. Bununla yanaşı maddi fəaliyyət kimi mənəvi fəaliyyət də ictimai xarakter daşıyaraq mənəvi dəyərlərin, şüur məhsullarının yaradılmasına yönəlir. Həm də mənəvi fəaliyyət məqsədyönlü xarakter daşıyır. Yəni insanların mənəvi tələbatlarını ödəmək məqsədini güdür.

Mənəvi fəaliyyətin özəyini, əsasını mənəvi istehsal təşkil edir. Mənəvi istehsal ictimai şüurun bütün formalarını yaradır. Hər bir mənəvi dəyər forması mənəvi istehsalın müxtəlif sahələrinin məhsuludur. Həm də mənəvi istehsal heç də bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən deyil, bir qrup ixtisaslaşdırılmış insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Həmin insanlar xüsusi hazırlıq keçir və onlar sənət sahibi olurlar. Məsələn elm, incəsənət, memarlıq, rəssamlıq, bədii yaradıcılıq, kinorejissorluq və sair sənət sahələri özünəməxsus sənətkar işçilər tələb edir. Şübhəsiz, mənəvi istehsalla xalq kütlələri də müəyyən qədər məşğul olurlar. Belə ki, xalq nağıllar, dastanlar, eposlar, adət-ənənələr, xalq təbabəti yaradır. Sənətkar xalq həyatından özünə mövzu seçir.

Maddi istehsalla mənəvi istehsalın fərqləri çoxdur. Hər şeydən əvvəl maddi istehsalın məhsulları həyatı fayda güdürək müəyyən maddi tələbləri ödəyir, istehlak olunub qurtarır, və yenisi istehsal olunur. Həm də maddi istehsalla məhsulun istehlakı arasında uzunmüddətli ayrılıq olmur, arasıkəsilməz proses xarakteri daşıyır. Mənəvi istehsal isə başqadır. Əvvəlcə, mənəvi məhsul bir dəfə istehlak olunmaqla tükənmir. Ondan

əsrlər boyu insanlar istifadə edirlər. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin yaratmış olduqları sənət əsərləri uzun əsrlər boyu xalqın istifadəsində olmaqla getdikcə öz dəyərini daha da artırır.

Digər tərəfdən mənəvi istehsalla istehlak arasında uzun fasilə olur, yəni həmişə gözəl, yüksək səviyyəli sənət əsərləri yaradılır. Bununla yanaşı mənəvi istehsalın məhsulu öz unikalığı, yeniliyi, gözəlliyi ilə seçilir. Maddi istehsalda isə eyni yeyinti məhsulları daim təkrar istehsal olunur.

Mənəvi istehsalın bir sıra məhsulları maddi formada olurlar. Məsələn kitablar, kinofilm lentləri, rəssamlıq əsərləri və s. Bu maddi formalı mənəvi məhsullar heç kimdən asılı olmayaraq müstəqil yaşayır və onlardan uzun müddət istifadə olunur. Mənəvi istehsalın məhsullarını qoruyub saxlamaq, onları yaymaq, öyrətmək, təbliğ etmək məqsədilə xüsusi təşkilatlar, institutlar, müəssisələr yaradılır.

Mənəvi məhsulların istehsalı bir növ intellektual əməyə əsaslanır və bu əməyin daşıyıcıları olan insanlar sərbəst, müstəqil və xeyli dərəcədə azad olurlar. Həm də bu sənət məhsullarının istehsalı könüllü xarakterdə olur. Yəni heç kim heç kimi məcbur edə bilməz ki, hökmən mənəvi dəyərlər yaratsın. Maddi istehsalla isə hamı məşğul olur və bir növ məcburi xarakter daşıyır. İstehsal etməzsən, acından ölərsən. Odur ki, insan kimliyindən asılı olmayaraq yaşayış vasitələri istehsalı ilə məşğul olmalıdır.

Cəmiyyətin mənəvi istehsalı ilə mənəvi tələbatı qarşılıqlı əlaqədədir. Mənəvi tələbat dedikdə insanların elmə, mənəvi cəhətdən zənginləşməyə, bədii estetik yaradıcılığa olan tələbatı nəzərdə tutulur. Mənəvi tələbat konkret tarixi xarakter daşıyır. Cəmiyyətin mənəvi fəaliyyəti və mənəvi istehsalı

inkişaf etdikcə, mənəvi tələblər də artır və yeniləşir. Ümumiyyətlə, götürsək mənəvi tələbatların səviyyəsi və miqyası mənəvi istehsalla müəyyən olunur. Lakin mənəvi tələbat da müəyyən dərəcədə nisbi müstəqil xarakter daşıyır. O bəzən mənəvi istehsalı ötüb qabağa keçir. Əlbəttə, bu müterəqqi hadisə olaraq xalqın zövqünün, mənəvi ehtiyacının daha böyük olduğunu göstərir, bu isə öz növbəsində mənəvi istehsala təkan verir və onun inkişafının artması bir növ obyektiv xarakter daşıyır. Çünki cəmiyyət özü daim yeniləşir, yüksək xətlə irəliləyir. Bununla əlaqədar cəmiyyət üzvlərinin də hər dövrə görə yeni-yeni həm maddi, həm də mənəvi tələbləri meydana gəlir.

2. İCTİMAİ ŞÜUR, ONUN MAHİYYƏTİ, MƏNŞƏYİ VƏ CƏMİYYƏT HƏYATINDAKI ROLU

İctimai şüur cəmiyyətin mənəvi həyatının mühüm tərkib hissəsi olmaqla onun əsasını təşkil edir. İctimai şüur ictimai varlığın, ictimai gerçəkliyin inikasıdır.

İctimai şüurun tərkibi iki hissədən ibarətdir. Onlardan biri ictimai ideyalar, siyasi, hüquqi, fəlsəfi, dini, əxlaqi, bədii baxışlardırsa, ikincisi insanların ictimai hissləri, əhvali-ruhiyyələri, vərdisləri, adət-ənənələri, siniflərin, ictimai qrupların psixologiyasının xüsusiyyətləri, millətlərin və xalqların psixologiyasıdır.

İctimai şüurun əhatə etdiyi bu zəngin, mürəkkəb və çox saylılıq onun əks etdirdiyi ictimai varlığın rəngarəngliyindən, mürəkkəbliyindən, müxtəlif formaya malik olmasından irəli gəlir.

Lakin fəlsəfə traixində ictimai şüurun mənşəyi və mahiyyətinə dair bir mənalı münasibət olmamışdır.

Bəzi filosof və sosioloqlar ictimai hadisələrə insanların ideya və rəylərinin məhsulu kimi baxırsa, digər qrup filosoflar isə ictimai hadisələri «obyektiv mütləq ideyanın» məhsulu sayırlar. Hər iki baxışın ümumi cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar ictimai şüura yaradıcı xarakter verərək, onu ictimai varlığın ilkin əsası hesab edirlər. Həm də onlara görə ideyalar, hisslər, baxışlar tarixin hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Bu xarakterli tədqiqatçıların belə fikrə gəlmələrinə səbəb olmuşdur ki, bir halda ki, cəmiyyətdə insanlar yaşayır, həyatın dəyişilməsində iştirak edir və ona təsir göstərir, deməli cəmiyyətin aparıcı rolunu da onların şüuru oynayır. Bəzi ideoloqlar ictimai ideyaların və nəzəriyyələrin mənşəyini qarışdıraraq onları sadəcə bir-birinin əlaqəsi və varisliyi ilə izah edirlər. Məsələn, belə hesab edirlər ki, yeni hüquqi baxışlar köhnə hüququn, yeni əxlaq köhnə əxlaqın, yeni fəlsəfə köhnə fəlsəfənin davamı olub, onlardan nəşət etmişdir. Əlbəttə varislik məsələsini heç kim inkar etmir. Lakin məsələnin belə qoyuluşu heç də varisliyi nəzərdə tutmur. Burada məsələ belə durur ki, eyni xarakterli köhnə şüur forması müstəqil olaraq özünün yeni formasını meydana gətirir. Bu isə düzgün deyildir.

Müasir «psixoloji cərəyanın» tərəfdarları isə ictimai şüuru insanların yaşadığı ərazi ilə izah edir və onların düşüncə tərzləri ilə bağlayırlar. Onların fikrincə, Qərb dünyasının insanları daha çox fərdçiliyə, Şərq dünyasının insanları isə daha çox kollektivçiliyə meyllidirlər. Bu keyfiyyət onların psixologiyasında əvvəlcədən olmuşdur. Elm isə çoxdan sübut etmişdir ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə yaşayan insanların psixologiyasında həm fərdi və həm də kollektiv xarakterli

düşüncə mövcuddur. Fərdi düşüncəni kollektiv düşüncədən ayıraraq, onları bir-birinə qarşı qoymaq tam yanlış fikirdir.

Vaxtilə Rus marksisti Boqdanov ictimai varlıqla ictimai şüuru eyniləşdirmiş, istehsal münasibətlərini şüur-psixika münasibətləri kimi qələmə vermişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir müasir dövrdə də səslənir və təbliğ olunur. Elmi fəlsəfə isə sübut etmişdir ki, ictimai varlıqla ictimai şüur heç vaxt eyni ola bilməz. Əgər insanlar bir-birilə ünsiyyətə şüurlu olaraq başlayırlarsa bu heç də o demək deyildir ki, ictimai şüur ictimai varlığın eynidir.

Vülqarçasına düşünən filosofların fikrincə isə ictimai ideyalar, nəzəriyyə və baxışlar bilavasitə məhsuldar qüvvələrin və texnikanın inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunurlar. Bu fikri də qəbul etmək olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixin idealist və qeyri-elmi anlaşılması çərçivəsində elmi biliklərin tərəqqisi az da olsa olmuş və müəyyən qabaqgörənliklər baş vermiş və bir sıra elmi işləmələr həyata keçirilmişdir. Bu sahədə klassik alman fəlsəfəsinin xidməti böyükdür. Tarixi prosesin həqiqi elmi tədqiqi təbiətdəki kimi o zamandan başlayır ki, insandan, onun iradə və məqsədindən asılı olmayaraq cəmiyyətin obyektiv qanunlarının olması başa düşülsün. Fəlsəfə tarixində bu sahədə ilk addımı klassik alman fəlsəfəsi atmışdır. Kantdan sonra Hegel tarixi prosesin obyektiv əsaslanmasını qeyd etmişdir.

Lakin Hegel tarixin qanunauyğunluğunu mütləq ruhun öz-özünə inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Məsələnin tam həlli üçün irəliyə gedib Hegelin idealist pərdəsini aradan qaldıraraq tarixin obyektiv inkişaf qanunlarını aşkar etmək lazım idi. Bu sahədə K.Marksın xidməti böyük olmuşdur.

K.Marks, Kant, Hegel ənənəsindən tarixi prosesin obyektiv əsasının olması fikrini götürərək tarixin materialist anlayışını, ictimai varlıqla ictimai şüurun qarşılıqlı münasibətinin düzgün və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təhlilini verdi. O, cəmiyyətin bütün sahələrinə dair problemlərə özündən əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq, dialektik materialist mövqedən yanaşmışdır. Bu problemlərə hər şeydən əvvəl ictimai istehsal, maddi və ideal, bazis və üstqurum, ictimai orqanizmin tipikləşdirilməsi anlayışlarını daxil etmək olar.

Məlumdur ki, cəmiyyət həyatı mahiyyət etibarı ilə praktikdir. Ancaq bu praktiki baxımdan ictimai varlıq və ictimai şüur kateqoriyalarının düzgün elmi təhlilini vermək mümkündür. Bu baxımdan dəqiq müəyyən etmək olar ki, insanların ictimai şüurunun dəyişilməsinə səbəb heç də onların bioloji təbiəti deyildir. Bioloji təbiət heç vaxt dəyişilmir, o həmişə eyni olmuş və eyni olaraq qalacaqdır. Dəyişilən isə insanların həyat və fəaliyyətinin şəraitidir. Məhz həyat şəraitinin dəyişilməsi əsasında insanların özləri, onların görüşləri, sərvət sistemləri, məqsədəuyğunluqları, nəzəri konsepsiyaları və s. dəyişilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ictimai şüuru müəyyən edən, onu dəyişdirən ictimai varlıqdır. İctimai varlıq dedikdə, cəmiyyətin maddi həyat şəraiti, hər şeydən əvvəl istehsal üsulu, insanların həyatının real prosesi başa düşülür. İnsanların ictimai varlığı özünəməxsus materiyadır. İctimai şüur bu materiyanı əks etdirir. İctimai şüuru müəyyən edən, əmələ gətirən maddi varlıqdır. Şüur dərk edilmiş ictimai varlıqdan başqa bir şey deyildir. Elə ona görə də qeyd etməliyik ki, ideyanın, şüurun müstəqil tarixi yoxdur. Onun tarixi ictimai varlığı əks etdirməsindən başlanır. Bu hal özlüyündə ictimai şüurun

təbiətini açmağa imkan verir. İqtisadi münasibətlər mənəvi münasibətlərdə çox vaxt bilavasitə deyil, yalnız nəticə etibarilə əks olunur. İctimai varlıq ictimai şüurdan asılı olmayaraq mövcuddur. İctimai şüur isə ictimai varlıqdan asılı olmayaraq möcud ola bilməz. İnsanların idrakı obyektiv olan təbiəti əks etdirdiyi kimi, insanların ictimai idrakı da, cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu əks etdirir. Buradan aydın olur ki, ictimai ideyaların, nəzəriyyə və baxışların mənbəyi hər şeydən əvvəl insanların iqtisadi münasibətlərindədir.

Keçmişlə indini başa düşməyi, gələcəyə olan meyli təhlil etməyi ancaq insanların ictimai varlığı ilə izah etmək olar. İctimai həyatın varlığının qanunauyğunluqlarının və ziddiyyətlərinin öyrənilməsi siyasi, hüquqi, fəlsəfi, estetik və başqa bütün ictimai şüur formalarının öyrənilməsinə açar verir. Elə bu da cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, proseslərin dərk edilməsinin metodoloji prinsiplərini təşkil edir.

İnsanlar maddi istehsalı təmin etmək üçün hökmən birləşməlidirlər. Elə ona görə də istehsal ictimai xarakter daşıyır və bu səbəbdən şüur da ictimai olur və konkret sosial-tarixi şəraitin məhsulu kimi özünü göstərir. Həqiqətən də tarixdə müəyyən konkret ictimai iqtisadi formasiyaya xas olan ictimai şüur mövcuddur. Ümumiyyətlə, cəmiyyət olmadığı kimi, ümumiyyətlə şüur da yoxdur.

Deməli, iqtisadi münasibətlər dəyişildikdə, ictimai ideyalar, nəzəriyyələr və baxışlar da dəyişilir. Məsələn, ibtidai icma cəmiyyətində insanlarda kollektivçilik şüuru möcud olduğu halda, bütün antoqonist sinfli cəmiyyətlərdə fərdçilik, sərvət hərisliyi insanların mənəvi simasını müəyyən etmişdir.

Hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın digəri ilə əvəz olunması insanların şüurunda da əsaslı dəyişiklik əmələ gətirmişdir.

Məsələn, ibtidai icma dövründə insanların təbiət hadisələri haqqında elementar bilikləri əmələ gəlir, əxlaqı təşkil edən adətlər müəyyənləşir. İcmanın son pilləsində dini təsəvvürlər yaranır. İncəsənətin ilk nümunələrini təşkil edən şəkil, rəqs, nəğmələr meydana gəlir.

Bu zamanın bəsit ictimai varlığına uyğun olan bəsit insan şüuru mövcud idi. Bu şüur maddi istehsalla bitişik kimi idi və hələ ayrı-ayrı formalara ayrılmamışdı. Tədricən istehsalın inkişafı ilə əlaqədar olaraq əqli əməklə fiziki əmək bir-birindən ayrılır və ictimai şüur da tədriclə müstəqil şüur formalarına çevrilir. Quldarlıq cəmiyyətində dövlət və hüquq meydana gəlir. Bunula yanaşı siyasət, siyasi şüur, incəsənət, din inkişaf edir. Sonrakı sinifli cəmiyyətlərdə isə şüur formaları genişlənir və əhatələnir.

Müxtəlif ictimai şüur formaları tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində eyni rol oynamamışlar. Şəraitə uyğun olaraq onların hər birinin rolu dəyişilir. Məsələn, quldarlıq dövründə ən çox nüfuza malik olan fəlsəfə və siyasət idi. Feodalizmdə din hökmranlıq edir və bütün ictimai şüur formalarını özünə tabe edir. Kapitalizmdə isə siyasi, hüquqi şüur və elm forması daha çox üstünlük qazanır. Əlbəttə incəsənətin, əxlaqın və s. rolu heç də azalmır.

Sinfi cəmiyyətlərdə ictimai şüur sinfi xarakter daşıyır. Çünki həmin cəmiyyətlərdə ideyalar, baxışlar, nəzəriyyələr, ictimai hisslər, vərdislər müəyyən sinfin həyat şəraitindən doğur, onun cəmiyyətdəki vəziyyətini, mənafe və tələblərini ifadə edir. Bundan əlavə sinifli cəmiyyətlərdə hakim sinfin

ideyaları hökmran ideyalar olur. Zəhmətkeş kütlələr hakim siniflərin siyasi, hüquqi, əxlaqi, fəlsəfi və s. baxışlarını qəbul edirlər. Bunun isə aşağıdakı səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl sinifli cəmiyyətlərdə hamının vəziyyəti eyni olmur. İnsanlar ictimai sinif və təbəqələrə bölünərək hər birinin qarşısında müxtəlif vəzifələr, məqsədlər durur. Elə buna görə də bu vəzifə və məqsədləri əsaslandırmağa, öz mənafelərini müdafiə etməyə, öz vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışırlar.

İkincisi, maddi istehsal vasitələrinə sərəncam verən sinif mənəviyyat sahələrinə də sərəncam verir.

Üçüncüsü, bütün həyat şəraiti məzlum siniflərə hökmran iqtisadi münasibətlərlə birlikdə hökmran ideyaları, nəzəriyyələri və baxışları da qəbul etdirir. Həm də hakim siniflərin, təbəqələrin ideoloqları öz ideologiyalarına ümumbəşəri, qeyri-sinfi xarakter verməyə cəhd edirlər.

İctimai şüur termini həm konkret cəmiyyətin real şüuru ilə, həm də ictimai şüurun ideal modeli ilə xarakterizə olunur.

Birincisi kütləvi, ikincisi isə nəzəri şüur kimi özünü göstərir.

Beləliklə, ictimai şüur bir-biri ilə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi və hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti olan mürəkkəb birləşmədən ibarətdir. Buna görə də ictimai şüurun ideal modelinin yaradılması real ictimai şüurun mücərrəd ifadəsindən ibarətdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, ictimai şüurun strukturu iki elementdən ibarətdir. Bunlardan birincisi adi şüur səviyyəsi, ikincisi isə nəzəri şüur səviyyəsidir. Yaxud başqa sözlə desək, ictimai psixologiya və ictimai ideologiyadan ibarətdir.

Adi şüur insanların gündəlik praktiki fəaliyyəti zəminində yaranır və kortəbii xarakter daşıyır, gerçəkliyin

onar, görünən tərəflərinin empirik inikasından ibarət olur. Nəzəri şüur isə gerçəkliyin daxili əlaqələrinin mahiyyətinin inikası olub elmdə və başqa şüur formalarında ifadə olunur. Beləliklə, bu, gerçəkliyin daxili tərəflərinin, məzmununun, mahiyyətinin ifadəsidir.

Real həyatda həm nəzəri, həm də adi şüur sıx əlaqədə olurlar. Lakin fəlsəfi araşdırmalarda onlar tamamilə ayrılıqda və müxtəlif halda tədqiq olunurlar. Adi və nəzəri şüur heç vaxt bir-birlərini dəyişməzlər və bir-birini əvəz etmirlər. Lakin onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Nəzəri şüur adi şüurun tərkibində təzahürünü dəyişdirmək, modalaşdırmaq, ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Adi şüur isə nəzəri şüurun nisbətən aşağı səviyyəsidir. Lakin bu hal heç də adi şüurun səhnədən çıxarılması, onun gündəlik həyatda rolunun azaldılması demək deyildir.

İctimai şüur özünün formaları ilə də fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir. Siyasi ideologiya, hüquqi şüur, dini, əxlaq, din, incəsənət, elm, fəlsəfə.

İctimai şüurun göstərilən formalara ayrılmasının əsasını gerçəkliyin müxtəlif tərəflərinin olması təşkil edir. Odur ki, hər bir şüur forması gerçəkliyin bu və ya digər tərəflərinin özəllik inikasından ibarətdir.

Beləliklə, ictimai şüur formaları əvvəlcədən, bir-birindən inikas olunan predmetlərə görə fərqlənilirlər. Məsələn, siyasi şüur siniflər, dövlətlərarası münasibətləri, hakimiyyətə münasibətləri əks etdirir. Dini şüur yer qüvvələrini fəvqəltəbii qüvvə halında, elm cisim və predmetlərin qanunauyğunluqlarını, fəlsəfə təbiətin, cəmiyyətin, insan təfəkkürünün ümumi qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

İkincisi, ictimai şüur formaları özünün inikas formalarına görə fərqlənilir. Məsələn, elm gerçəkliyi anlayışlar, hipotezlər, nəzəriyyələr, modellər formasında, incəsənət bədii formalarda, din kilsə müqəddəslərində, əxlaq mənəvi hisslərdə və mənəvi normalarda əks etdirir. Elə şüur formaları da vardır ki, onların inikas formaları bir-birinə çox yaxındır. Məsələn elm və fəlsəfə, hüquq və əxlaq.

Üçüncüsü, ictimai şüur formaları özlərinin inkişaf xüsusiyyətinə görə fərqlənilir. Məsələn, elm və incəsənətin inkişaf xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Elmdə idrak tərəqqi prosesinə malik olduğundan onun inkişafı irəliləyir. İncəsənətdə isə tərəqqinin tətbiqi onun əlamətinə xas deyildir. Əlbəttə, incəsənətdə meyar estetik gözəllikdir. Bu hal elmdə əsas rol oynamır. Daha doğrusu hər bir ictimai şüur forması özünün inkişafının kriteriyası ilə müəyyən olunur.

Dördüncüsü, ictimai şüur formaları həm də həyata keçirildikləri funksiyalarla müəyyən olunurlar. Məsələn, elm idrak və praktiki funksiyayı, incəsənət idrak, tərbiyə, estetik zövq aşılamaq funksiyalarını, əxlaq mənəviyyat tərbiyəsi funksiyalarını yerinə yetirir. İctimai həyatda hər bir ictimai şüurun rolu və yeri ilə onun sosial funksiyası müəyyən edilir. Bu əlamətə görə ictimai şüur sistemi iki qrupa bölünür: 1-ci qrupa siyasi şüur, hüquq və əxlaq daxildir. Bu şüur formaları insanların münasibətlərini səhmanlaşdırır və buna görə də onlar sosial gerçəkliyin mənəvi praktik formada öyrənilməsi kimi çıxış edirlər. İkinci qrupa elm, incəsənət, fəlsəfə daxildir. Bunlar gerçəkliyi mənəvi və mənəvi-praktiki formada əks etdirirlər. Bunlar arasında aralıq yeri din tutur. Din həm dünyagörüşü və həm də eyni vaxtda insanların münasibətlərinin sahmanlaşdırıcı rolunu oynayır.

Nəhayət ictimai şüur formaları qarşılıqlı əlaqədə olaraq bir-birlərinə təsir göstərir və bir-birlərinin inkişafına köməklik edirlər.

3. FƏRDİ VƏ İCTİMAİ ŞÜUR

Fərdi şüur cəmiyyətdə yaşayan, müəyyən sinfə, millətə, ictimai qrupa daxil olan fərdin şüurudur. İctimai şüur isə bütün fərdi şüurların qarşılıqlı əlaqədə və dialektik inkişaf prosesində götürülən toplusudur. Fərdi şüurla ictimai şüuru nə birləşdirmək, nə də onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Canlı şəxslər, konkret fərdlər olmadan, ictimai şüur da ola bilməz. Fərdi şüur ayrı-ayrı insanların başında mövcuddur.

Müasir dövrdə bəzi filosoflar belə hesab edirlər ki, ictimai şüurun real sferası, onun yeganə daşıyıcısı konkret fərdlərdir. Başqaları isə əksinə belə hesab edirlər ki, ictimai şüur fərddən yüksəkdə dayanır və onun tədqiqində heç bir fərdi şüura müraciət etməyin mənası yoxdur. Biz ictimai şüur dedikdə heç də ayrı-ayrı fərdlərin şüurunu deyil, cəmiyyətin bütövlükdə mənəvi həyatını, ümumi mənəvi nəaliyyətləri nəzərdə tuturuq. Həm də bu ümumilik ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi həyatından, mənəvi nəaliyyətindən yaranmışdır. Hər bir fərd bu ümumiliyin yaradılmasında bu və ya digər şəkildə iştirak edir. Deməli, böyük ictimai şüur çayları, kiçik və fərdi şüur çaylarının birləşməsindən törəyir. Lakin bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün fərdlərin şüuru ictimai şüura daxil edilmir. İctimai şüurun yaradılmasında iştirak, konkret şəxsin mənəvi fəaliyyətinin dərinliyindən və sosial əhəmiyyət kəsb etməsindən asılıdır. Bir var ki böyük tarixi şəxslərin, dövlət xadimlərinin, yazıçıların, mütəfəkkirlərin, elm və texnika, mədəniyyət xadimlərinin şüuru, bir də var ki, cəmiyyətdə heç bir mövqeyi olmayan, avara həyat

keçirən, cəmiyyətin ictimai- iqtisadi həyatında heç bir rolu olmayan insanların şüuru.

Əlbəttə, birinci kateqoriyaya daxil olan insanların şüuru ictimai şüurun yaradılmasını təmin edir.

Məsələni belə qoymaq olar ki, ictimai şüur haradan meydana gəlir? Bu suala belə cavab vermək olar. İctimai şüurun mövcudluq məkanını insan-fəaliyyət-ünsiyyət- cəmiyyət-tarix-dil-mədəniyyət sistemi təşkil edir. Bu sistem daim dəyişir və inkişaf edir. Bir insan kimi fərdin beyni bəşəriyyətsiz, ümumi dünya tarixi olmadan, cəmiyyətsiz fikirləşə bilməz. Fərdi şüur bilavasitə insanın bədən varlığı ilə, onun beyni ilə əlaqədardırsa, ictimai şüur isə tarixən formalaşmış maddi istehsalla, onun nişanələri, simvolları, müxtəlif növlü yazılı sənədləri, bədii yaradıcılığı ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu obyektivləşmiş şüur formaları fərddən yüksəkdə, həm də real olaraq hər dəfə konkret canlı fərdlərin əqli və beyni vasitələri ilə fəaliyyət göstərir. Hər bir fərd məhduddur, ömrü başa çatır, ölüb gedir, onun fərdi şüuru da onunla birlikdə aradan gedir. Lakin bu şüur bütün cəmiyyət sistemində bir növ ölməz xarakter alır və başqa fərdlərə böyük təsir göstərir. İnsanların yaşadığı sosial həyatın ümumi şəraiti bu görüşlərin, mənəvi dəyərlərin, maraqların birliyini müəyyən edir. Bununla yanaşı hər bir adam özünün şəxsi şüurunda təkrarolunmaz xüsusiyyətə malik olur. Odur ki, fərdi şüurun bioqrafiyası ictimai şüurdan fərqli olur. Çünki, fərdi şüura onun varlığının mikromühiti ailə, dostları, tanışları, məktəb həyatı, əmək kollektivi və s. əsaslı təsir göstərir. İctimai şüurda isə bunlar bilavasitə deyil, həm də ən çox ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunur. Bundan əlavə fərdi şüur onu daşıyanın hər birinin irsi kökü, nəsli-nəcabəti, şəxsi

xarakteri, zövqü və s. ilə əlaqədardır. İstər fərdi və istərsə də ictimai şüuru təkcə obyektiv təbii prosesləri dərk etməklə əldə etmək olmaz. Bunun üçün subyekt daha mürəkkəb ictimai həyat fonunda olan sosial praktikaya daxil olmalıdır.

Fərdi şüurun ictimai şüura çevrilməsi mexanizmi ünsiyyət prosesindən ibarətdir. İctimai şüur heç vaxt fərdi şüurdan asılı olmayaraq müstəqil ola bilməz. Fərdi şüur isə ictimai şüursuz mövcud olur. Lakin bu mövcudluq nisbi xarakter daşıyır.

İctimai şüur mahiyyət etibarı ilə fərdi şüurdan əmələ gəlir. Fərdi şüur da mahiyyət etibarı ilə ictimai şüurun ifadəsidir. Fərdi şüurla ictimai şüurun qarşılıqlı nisbəti özunu bir də onda göstərir ki, həyata qədəm qoyan şəxs ictimai şüurun tarixən əldə edilmiş müəyyən səviyyəsinə rast gəlir və onunla öz şüurunu zənginləşdirir. İkincisi isə ayrıca bir şəxsin şüurunun əldə etdiyi nəaliyyətlər başqa insanların şüuruna təsir edərək ictimai şüura çevrilir. İctimai şüurla fərdi şüurun münasibəti təkcə ilə ümuminin münasibəti kimidir. Bunların qarşılıqlı münasibətində ümumi və təkcənin, şəxsin bütünlüklə cəmiyyətlə çoxtərəfli mənəvi əlaqəsinin dərin dialektikası vardır. Fərdi şüur ictimai şüura daxil olur. İctimai şüur fərdi şüurun xüsusiyyətlərini, subyektiv momentlərini mücərrədləşdirir.

Fərdi şüur özünün bütün konkret hallarında və təkrar olunmazlığında heç vaxt ictimai şüurun nail olduğu çoxəhatəliliyə, zənginliyə çatı bilməz. Elə buna görə də ictimai şüur fərdi şüura münasibətdə aparıcı rol oynayır. Odur ki, fərd öz dövrünün, özünün mənsub olduğu sinfin, millətin ümumi əhəmiyyət kəsb edən ideyalarına yiyələnir və özünün şəxsi əqidəsini, inamını formalaşdırır. Fərdi şüur daha konkret

olduğu halda, ictimai şüur daha çox əhatəlidir. Belə ki, bir nəfərin şüuru, onun mənəvi dünyasıdırsa, ictimai şüur isə cəmiyyətin mənəvi dünyasıdır. İctimai şüur heç də ayrı-ayrı fərdlərin şüurunun kəmiyyət toplusu olmayıb, yeni sistemli keyfiyyət halıdır. Lakin ictimai şüur fərdlər üçün kənar, mexaniki qüvvə deyildir. Bizim hər birimiz eyni dərəcədə öz fərdi xüsusiyyətimizə uyğun olaraq bu gücü özümüz üçün seçir, müxtəlif qaydada hiss edir və ictimai şüura müxtəlif formada təsir edirik. İctimai şüurun daşıyıcısı təkcə fərdlər deyil, həm də sosial qruplar, bütövlükdə cəmiyyətdir. Əgər bu daşıyıcı qüvvə təkcə fərdlərdən ibarət olsaydı, onda ictimai şüurla fərdi şüurun arasındakı fərq aradan qaldırılmış olardı.

İctimai və fərdi şüurun dialektik xarakterinə ehkamçılıq və volyuntarizm təhlükə törədir. Ehkamçılıq bütün ideyalar sistemini, yəni ictimai şüuru həmişəlik verilmiş, daim olan, donub qalmış, axırcı həqiqət, dəyişilməz sədd kimi başa düşür, onu mütləqləşdirir və fərdi şüura məhəl qoymur. Volyuntarizm isə əksinə ictimai şüuru fərdi şüurun mənafeyinə uyğun təcrid edir. Fərdi şüurun rolunu şişirdərək belə ifadə edir. «Əgər mən fəaliyyət göstərirəmsə deməli mən yaxşılığa doğru can atıram, deməli mənim fikrim tarixin obyektiv tələblərinə uyğundur». Volyuntarizm ehkamçılıqdan heç də az olmayaraq tarixi tərəqqini ləngidir, ictimai şüuru çoxsaylı illuziya hesab edir. İctimai şüur obyektiv təbiətli məzmunu ilə mövcud konkret cəmiyyətin inkişafını ləngidə də bilər, inkişaf etdirə də bilər. Bu mənada ictimai şüur ictimai tərəqqinin fəal stimulyatoru rolunu oynayır. İctimai şüurun güclü dəyişdirici qüvvəsi bütün ictimai varlığa təsirində özünü daha əyani göstərir. Bu mənada o fərdi şüurdan əsaslı qaydada fərqlənir. Fərdi şüurla ictimai şüurun fərqi təkcə bununla bitmir.

Fərqlərdən biri də odur ki, fərdi şüur yalnız bir şəxsin şüurunu əhatə etdiyindən ictimai şüura nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Digər tərəfdən fərdi şüurun fəaliyyət müddəti qısadır. O mənsub olduğu şəxsin ömrünün hüdudu daxilində mövcud olur. İctimai şüur isə uzunmüddətli olaraq bəşəriyyətin bu günə qədər olan tarixini əhatə edir. Nəhayət, fərdi şüurda keçmişin mənfi qalıqları ictimai şüurda olduğundan daha güclü və dayanaqlı olur.

4. İCTİMAİ PSİXOLOGİYA VƏ İCTİMAİ İDEOLOGİYA

Yuxarıdakı bölmədə göstərildiyi kimi ictimai şüur iki tərkib hissədən ibarətdir. Bunlardan biri adi, digəri isə nəzəri şüurdur. Adi şüur insanların gündəlik həyat prosesində meydana gələn kütləvi şüurdur. Adi şüura insanların əsrlər boyu topladığı empirik təcrübə və bilikləri, gündəlik həyatda və əmək prosesində yaranan əxlaq normaları, onların xarici aləm barədə, öz vəziyyətləri, tələbləri haqqındakı təsəvvürləri, adət-ənənələri, habelə bədii xalq yaradıcılığı daxildir. Adi şüurun ayrılmaz tərkib hissəsini ictimai psixologiya təşkil edir.

İctimai psixologiya kortəbii surətdə əmələ gələn, insanların gündəlik həyat şəraitinin təsiri altında onlarda bilavasitə yaranan ictimai hisslərin, təsəvvürlərin, emosiyaların, əhvali-ruhiyyələrin, adətlərin, xəyalların və s. məcmusudur.

İctimai şüur kimi ictimai psixologiya da öz məzmunu etibarı ilə ictimai varlığın inikasıdır. İctimai psixologiya insanların gündəlik həyat tərzində əsasən formalaşır. İctimai psixologiyada bir cəhət də vardır ki, o elə elə şüur deyildir,

burada ictimai gerçəklik qiymətləndirilir. Gerçəklik haqqında olan biliklərə münasibət özünü göstərir. Bu həm də ayrı-ayrı sinif və ictimai qrupların psixoloji simasını və mənafeyini əks etdirir. İctimai psixologiya şəxsiyyətin, ictimai qrupların həyatının ayrı-ayrı hadisələrini də əks etdirir, onların hissiyatını, əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir. İctimai psixologiya sinfi xarakter daşıyır. Belə ki, hər bir sinfin, ictimai qrupun, millətin, xalqın öz həyat tərzindən doğan psixologiyası olur. Başqa mənada desək ictimai psixologiyanın təzahür formaları müxtəlif olur. Milli, sinfi, peşə qrupu və s. psixologiyaları buna misal ola bilər. Bu sosial qrupların psixologiyasında ictimai həyat hadisələrinə onların özünə məxsus emosional münasibəti, hissləri, əhval-ruhiyyələri ifadə olunur. Başqa sözlə desək hər bir sosial qrupun ictimai mühit haqqında ancaq özünün spesifik təsəvvür sistemi yaranır. Tarix göstərmişdir ki, adətən hakim təbəqələrin psixologiyası ən çox fərdiyyətçilik, eqoizm, şovinist xarakterli millətçilik, demokratik təbəqələrin psixologiyası isə ən çox humanizm, kollektivçilik, beynəlmilətçilik, vətənpərvərlik və s. xarakter daşmışdır.

Adi şüur və ictimai psixologiya ictimai şüura münasibətdə eyni səviyyədə dururlar. İctimai psixologiya da adi şüur kimi sosial həyatın üzdə olan, zahiri tərəflərini və münasibətlərini əks etdirir. Həm də onların hər ikisi siniflərin, millətlərin, xalqın, sosial qrupların cari şüurlarını ifadə edirlər.

Bu ümumi və oxşar cəhətləri ilə yanaşı onların fərqli tərəfləri də vardır.

Hər şeydən əvvəl adi şüur öz məzmununa görə ictimai psixologiyadan genişdir. O cəmiyyətin hadisələri və prosesləri ilə yanaşı, təbiət və bütövlükdə dünya haqqında ilkin bilikləri də əhatə edir. Adi şüurdan fərqlənən ictimai psixologiya sosial

həyatla yanaşı burada baş verən hadisə və proseslərə uyğun sosial qrupların mənafeləri naminə bildirilən münasibət və qiyməti də ifadə edir. İctimai psixologiya ictimai həərəkətdə, insanların müxtəlif fəaliyyətlərində çox mühüm rol oynayır. Onun sosial təsir gücü adi şüurunkundan çoxdur. Xüsusilə sosial gərginlik şəraitində bu təsir özünü daha aydın biruzə verir. Bəzən elə fəvqalədə vəziyyət olur ki, onda insanların ictimai psixologiyası aşır-daşır, vətənpərvərlik hissi, coşğunluğu, hətta belə canından keçməyə hazır olması əzmi artaraq adi şüurdan yüksəyə qalxır. Elə buna görə də müəyyən siyasi xəttin hazırlanmasında insanların psixologiyası, əhval-ruhiyyəsi, bu və ya digər hadisələrə reaksiyası nəzərə alınır. İctimai psixologiya cəmiyyətin həyatında müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Bunlardan dəyərləndirici, istiqamətləndirici, motivləşdirici, sövqedici funksiyaları göstərmək olar. Bu funksiyalar insanları, sosial qrupları müəyyən məqsəd naminə istiqamətləndirməyə, yönəltməyə sövq edir. Digər tərəfdən ictimai psixologiya insanla sosial varlıq arasında bilavasitə əlaqəçi rolunu da oynayır və özü ilə sosial mühit arasında olan aralıq pilləni aradan qaldırır. Hazırda respublikamızda həyata keçirilən müxtəlif xarakterli islahat tədbirləri, xüsusilə bazar iqtisadiyyatının səmərəli qaydada həyata keçirilməsi, milli dövlət quruculuğu və demokratiyanın inkişafının təmin edilməsi insanların psixologiyasından, bu işlərə mənəvi dəstək vermələrindən çox asılıdır. Odur ki hər bir cəmiyyətdə müxtəlif tədbirlərin, siyasi kompaniyaların həyata keçirilməsində, idarəçilik sisteminin yeniləşdirilməsində və s. problem məsələlərin həllində hökmən xalq kütlələrinin ictimai psixologiyası, rəyləri nəzərə alınmalıdır.

İctimai ideologiya ictimai şüurun yüksək səviyyəsi olub müərkəb mənəvi hadisədir. O ictimai psixologiyadan fərqli olaraq insanların gündəlik fəaliyyətinin təsiri ilə meydana gəlmir. İdeologiya gerçəkliyin ümumiləşdirilməsi, dərk edilməsi ilə xarakterizə olunaraq müxtəlif anlayışlarda ifadə olunmuş görüşlər sistemidir. Əgər ictimai psixologiya kortəbii qaydada meydana gələrək bütün sosial qrup və təbəqələrin məhsuludursa, ictimai ideologiya ictimai varlığı, gerçəkliyi dərinlən əks etdirən ideyaların, baxışların və nəzəriyyələrin sistemi olub ideoloqlar, mütəfəkkirlər, siyasətçilər tərəfindən yaradılır. İdeologiyada sinif özünü, cəmiyyətdəki yerini, başqa sosial təbəqələrə öz münasibətini, özünün şüurlu fəaliyyətini dərk edir.

İdeologiyanın əsasında ictimai münasibətlərin köklü və həlledici məsələləri dayanır. Odur ki, o ictimai inkişafa mühüm təsir göstərir. Buna görə də ictimai şüur sahəsində aparıcı rol ictimai ideologiyaya məxsusdur. İdeologiya gerçəkliyin qanunauyğunluqlarını, hadisələrin mahiyyətini nəzəri ümumiləşdirmələr yolu ilə ifadə edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ideologiya ilə psixologiya arasında keçilməz sədd yoxdur. Onlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təsirdədir. Onlar arasında ümumi cəhət budur ki, onların hər ikisi eyni zəminə, ictimai varlığa əsaslandığından mənəvi həyat hadisəsi olub, insanın mənəvi aləminin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Onlar arasında olan əlaqə bir də özünü onda göstərir ki, hər hansı bir sosial qrupun, sinfin ideologiyası hazırlanarkən onun ictimai psixologiyasının müəyyən cəhətlərindən, xüsusiyyətlərindən, keyfiyyətlərindən istifadə olunur. İctimai psixologiya da öz növbəsində ictimai ideologiyaya təsir edərək onu dəyişdirə, yeniləşdirə bilər,

yanlış cəhətlərdən tədricən onu azad edir. Onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində ideologiyanın konkret tarixi təcrübəyə uyğunlaşdırılması təmin olunur. Həm də ideologiyanın yaranmasında başqa amillər kimi ictimai psixologiya da müəyyən rol oynayır. Bir çox hallarda ictimai ideologiyanın insanların şüurunda özünə yer tutması müəyyən qədər ictimai psixologiyadan asılı olur. İdeologiyanın qarşıya qoyduğu məqsədin həyata keçirilməsində də ictimai psixologiya az rol oynamır.

Nəzəri məzmun ideologiyanın əsasını təşkil edir. Belə ki, hər bir ideologiya o zaman meydana gəlir ki, onun iqtisadi, sosial-siyasi, hüquqi, fəlsəfi əsasını təşkil edən təlim hazırlanmış olsun. Bir mürekkəb sosial yaranış olan ideologiya təkcə nəzəriyyə və ideyalar sistemi ilə məhdudlaşmır. O həm də dəyərləri, normaları, idealları da özünə daxil edir.

Hər bir ideologiya müəyyən dəyərlər sistemi ilə əlaqədardır. Dəyərlərdə insanların, sosial qrupların, maddi və mənəvi tələbləri, mənafeləri ifadə olunur. Həqiqi elmi ideologiya özündə ən yüksək mənəvi dəyərləri əks etdirir.

İdeologiya təkcə ictimai münasibətləri əks etdirmir. O sosial praktikanın vəzifələrinə də xidmət edir. İnsanların mənəvi fəaliyyət sahəsi kimi ideologiya təkcə ictimai hadisələri və prosesləri dərk etməklə kifayətlənmir, o həm də insanların praktiki fəaliyyəti və davranışları ilə də əlaqədardır. Ona görə də ideologiya haqqında tam, bütöv təsəvvür o zaman yarana bilər ki, onun ictimai həyatda rolunu və sosial funksiyalarını dərindən anlayasan.

İdeologiyanın meydana gəlməsi və inkişafı cəmiyyət qarşısında duran müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə

əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl ideologiya cəmiyyətdə birləşdirici, integrasiya rolunu ifadə edir.

İdeologiya müəyyən edilmiş vəzifələr, problemlər ətrafında insanları birləşdirir, onların birliyi, əlaqəsi mexanizmini təmin edir. Bu birləşmə, əlaqə olmadan heç bir ictimai hərəkətdən danışmaq olmaz.

İkincisi; ideologiya proqnozlaşdırıcı və məqsədyönlülük funksiyasını həyata keçirir. İdeologiya əsasında siyasi partiyalar, siniflər, ictimai qruplar fəaliyyət proqramlarını hazırlayır, hərəkətin məqsəd və vəzifələrini formalaşdırır, müəyyən taktiki şüarlar irəli sürür, ümumi strateji vəzifələri konkretləşdirirlər.

Üçüncüsü; ideologiya fəal səfərbəredici rol oynayır. O insanların sosial davranışlarını motivləşdirir, onları müəyyən praktiki fəaliyyət üçün həvəsləndirir və konkret addımlar atmağa fəallaşdırır.

Səfərbəredici faktor kimi ideologiya insanlara rəşional və emosional formalarda təsir edir. İdeologiyanın kütlələrə təsiri onların şüurluluq səviyyəsi ilə, özlərinin köklü mənafələrini başa düşməsi ilə, fəallıqları və mübarizlikləri ilə ölçülür. İdeologiya iki cür olur. Mütərəqqi və mürtəce, radikal və ya mühafizəkar xarakterli ideologiyalar. Elə buna görə də cəmiyyət həyatında ideologiya ikili rol oynayır. Onlar cəmiyyətin inkişafını sürətləndirərək ona müsbət təsir göstərə bilər, yaxud da onun inkişafını ləngidib tormozlaşdırır. O ideologiya cəmiyyətdə mütərəqqi rol oynayır ki, elmə əsaslansın, cəmiyyətin, ictimai varlığın obyektiv qanunauyğunluqlarını əks etdirdsin, mütərəqqi və radikal olsun və cəmiyyətin qabaqcıl ictimai qüvvələrinin mənafələrini əks etdirdsin. Əksinə, cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir edən

ideologiyanın elmlə heç bir əlaqəsi olmur, uydurma və fantastik, murtəcə və mühafizəkar xarakterdə olur. Həm də cəmiyyətin murtəcə qüvvələrinin mənafeyini əks etdirir. ideologiyanın elmə əsaslanıb-əsaslanmaması konkret şəraitdən, onu təmsil edən sosial qüvvələrin tarixi mövqeyindən asılıdır. Tarix sübut etmişdir ki, qabaqcıl, mütərəqqi siniflərin ideologiyası müəyyən dövrdə bu və ya digər qrup və təbəqələr tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu hal qabaqcıl ideologiyanın sosial bazasının genişlənməsi və nüfuzunun artmasını göstərir.

İctimai ideologiyanın aşağıdakı formaları vardır: siyasi, hüquqi ideologiya, din, əxlaq, fəlsəfə, elm. Bunların hər biri ideologiyanın bir forması kimi müxtəlif biliklər sistemini təşkil edir və ictimai varlığın özünəməxsus inkişafıdır.

Müasir dövrdə bir sıra filosof və sosioloqlar ideologiyanın artıq heç bir rol oynamadığı, onun ictimai həyatın tələblərinə cavab vermədiyi barədə fikirlər yayırlar. Onların dediyindən belə çıxır ki, guya cəmiyyət ideologiyasızlaşır. Yeni ideologiya səhnədən çıxır. Onların bəziləri elmi-texniki inqilabla əlaqədar texniki rəşional tərəkəkkürün meydana gəldiyini iddia edirlər. Guya bu texniki tərəkəkkür ideologiyam əvəz edir və ideologiyam artıq sonu çatmışdır. Bu konsepsiyamın heç bir elmi əsası ola bilməz. Çünki, əvvələn cəmiyyət ideologiyasız ola bilməz. Nə qədər insan yaşayır, dünyanı dərk edir, onda biliklər toplusu sistemi yaranır, deməli təbii olaraq ideologiya mövcud olmalıdır. İkincisi maşın, texniki inqilab ideologiya yarada bilməz, əksinə ideologiyamın tərkib hissəsi olan elm texnikanı yaradır, ondan istifadə etmək yollarını göstərir.

Üçüncüsü; ideologiya insan tərəkəkkürü ilə, zəkası ilə, dünyanı dərk edib onun qanunauyğunluqları barədə biliklər

sistemi yaratması ilə əlaqədardır. Maşın isə heç vaxt özbaşına fəaliyyət göstərmir, o düşünə bilməz. O ancaq insan təfəkkürünün məhsulu olub, bu təfəkkürün fəaliyyəti ilə də hərəkətə gətirilir.

Beləliklə, bəşəriyyət durduqca ideologiya durmalı və inkişaf etməlidir. Çünki ideologiya cəmiyyətin tərəqqisinə təsir edir, onu sürətləndirir, gələcəyin elmi proqnozunu verir.

5. İCTİMAİ ŞÜURUN NİSBI MÜSTƏQİLLİYİ

Biz yuxarıdakı bölmələrdə müəyyənləşdirdik ki, insanların ictimai şüurunu onların ictimai varlığı, maddi istehsal fəaliyyəti müəyyənləşdirir. Lakin bundan o nəticəni çıxarmaq olmaz ki, guya ictimai şüurun öz inkişafında heç bir müstəqilliyi yoxdur.

Əksinə, burada məsələ xeyli mürəkkəb xarakter daşıyır. Bəzi sosioloqlar ictimai şüura tam müstəqillik verir, onu bütün varlığın yaradıcısı hesab edirlər. Digər qrup mexaniki materialist filosoflar isə əksinə şüura ancaq maddi varlığın sadə mexaniki inikası kimi baxaraq onun rolunu heçə endirirlər.

Elmi fəlsəfə bu fikirləri qəbul etməyərək müəyyən edir ki, şüur varlığın inikasıdır və ictimai varlığın dəyişməsinin ardınca o da dəyişir. Şüur varlığın inikası olsa da özü müəyyən nisbi müstəqilliyə malikdir.

İctimai şüurun nisbi müstəqilliyi özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bu formalardan biri ondan ibarətdir ki, ictimai şüur varlıqdan geri də qala bilər və varlığı ötüb keçə də bilər. Başqa sözlə ictimai varlıqla ictimai şüur uyğun gələ də və gəlməyə də bilər. O şüur formaları ictimai varlıqdan geri qalır ki, onların vaxtı keçmiş olur, köhnəlir, yeni dövrlə

uyğunlaşa bilmirlər, mühafizəkar xarakter daşıyırlar. Həm də keçmiş ideyalar və nəzəriyyələr davamlı olur və onları doğurmuş maddi şərait dəyişildəndən sonra da uzun müddət qalırlar. Bu onunla bağlıdır ki, köhnə ideyalar bir tərəfdən adət gücünə arxalanırsa, digər tərəfdən onları saxlamaqda marağı olan sosial qüvvələrin təsirinə əsaslanırlar. Köhnəlik ən çox özünü ictimai psixologiya sferasında, xüsusilə verdişlərdə, adət-ənənələrdə, hissiyyat və təsəvvürlərdə saxlayır.

İctimai şüur həm də ictimai varlığı qabaqlaya bilir və ondan irəli gedir. Bu o ideyalardır ki, onlar cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir, elmi əsasa malikdir və cəmiyyətin mütərəqqi qüvvələrinin mənafeyini müdafiə edirlər. Bu qabaqcıl ideyaların yaradıcıları ictimai inkişafın istiqamətini görür və zəmanəsinin tələbatını az-çox dərk edirlər. Bu zaman onlar ictimai həyatın vaxtı çatmış məsələlərini cəmiyyətin qarşısında qoyur və gələcəkdən xəbər verməyə imkan tapırlar.

İctimai ideyanın nisbi müstəqilliyi özünü varislik məsələsində də göstərir. Hər bir yeni tarixi dövrün ictimai ideyaları ilə keçmiş dövrlərin ideyaları arasında varislik əlaqələri vardır. Hər hansı bir ideya hazırlanarkən ona boş yerdən başlanılmır. Ondan qabaq yaradılmış ideya materiallarından istifadə edilir.

Köhnə ideyalar saf-çürük edilib, onun müasir dövrə cavab verə biləcək, müsbət tərəfləri götürülür, vaxtı keçmiş, uyğun gəlməyən tərəfləri isə kənara atılır.

İdeologiyanın hər bir formasında varislik əlaqəsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif siniflərin və ictimai qrupların ideoloqlarının həmin irsə münasibəti eyni cür olmamışdır. Toplanmış olan ideya

materiallarından məhz nəyin atılacağı və nəyin qəbul ediləcəyi həmin cəmiyyətin tarixi inkişaf pilləsindən, sinif və ictimai təbəqələrin iqtisadi vəziyyətindən və mənafeələrindən asılıdır. İrs alınmış ideya materiallarının dəyişdirilməsi istiqaməti və bu dəyişdirmənin dərinliyi də bununla müəyyən olunur.

Müxtəlif dövrlərin realist incəsənətində ümumbəşəri xarakter daşıyan dəyərlər həmişə olmuşdur. Bu mənəvi dəyərlər əsrlər boyu insanlara böyük ideya-estetik təsir göstərmişdir.

İctimai ideyaların inkişafındakı varislik bir qisim ölkələrin başqa ölkələrə, o cümlədən, iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrində daha çox inkişaf etmiş ölkələrə ideya təsirini başa düşməyə imkan verir.

Bir ölkənin başqa ölkəyə göstərdiyi ideya təsirinin səmərəli olması üçün gerek həmin ölkədə münasib ictimai-iqtisadi zəmin yaranmış olsun.

İctimai şüurun nisbi müstəqilliyi özünü onda da göstərir ki, onun özü ictimai varlığın inikası olduğu halda maddi istehsala əks təsir göstərir. Bu təsir özünü üç formada biruzə verir. Birincisi, ictimai ideyalar iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirir; ikncisi, əksinə, ictimai inkişafı tormozlaşdırır. Üçüncüsü, isə bir istiqamətdə iqtisadi inkişafa şərait yaradır və onu sürətləndirir, digər istiqamətdə isə onu ləngidir. Ümumiyyətlə götürsək qabaqcıl ideologiya formaları cəmiyyət qarşısında duran və həlli tələb olunan sosial vəzifələrin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar.

İctimai şüurun nisbi müstəqilliyi səviyyəsi onların bazisə, iqtisadi münasibətlərə yaxınlıq nöqtəyi-nəzərindən də müəyyənləşir. Belə ki, əgər siyasət və hüquq iqtisadi bazisə daha yaxın olub, bilavasitə onunla müəyyən olunursa, fəlsəfə

və din isə iqtisadi bazisdən nisbətən uzaqdır. Yəni onlar iqtisadi münasibətlərdən bilavasitə deyil, nəticə etibarı ilə irəli gəlirlər. Deməli siyasətin, hüququn ictimai varlığa təsiri səviyyəsi daha güclü olur.

İctimai şüurun nisbi müstəqilliyi özünü onların özlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsirində və münasibətində də biruzə verir.

İctimai şüur formaları həm özləri bir-biri ilə, həm də siyasi və hüquqi ustqurumla qarşılıqlı fəaliyyətdədirlər. İdeologiya bütünlükdə bütün formaları sosial qrupların siyasi mübarizəsinin ciddi təsirinə məruz qalır və digər tərəfdən özləri də siyasi və yuridik ustquruma təsir göstərirlər. Siyasət demək olar ki, bütün ictimai şüur formalarına təsir edir və hətta digər şüur formalarının inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Digər şüur formaları da siyasətə, hüquqa təsir edir. Fəlsəfəyə siyasət, hüquq, əxlaq bilavasitə təsir göstərir. Fəlsəfə isə etik və estetik təlimlər üçün metodoloji əsas verir, din sinfi cəmiyyətlərdə siyasi, hüquqi və əxlaqi görüşlərdə böyük rol oynayır.

Beləliklə, ictimai şüur formalarının qarşılıqlı təsiri onların formalaşması və inkişafının mühüm qanunauyğunluğudur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafında qabaqcıl ideyaların rolu çox böyükdür. Qabaqcıl ideyalar insanları hərəkət üçün səfərbər edir. Bu və ya digər vəzifələri, problemləri həyata keçirmək üçün onları birləşdirir. Qabaqcıl ideyalar həmişə cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir və cəmiyyəti onun özünün tələbinə uyğun dəyişdirib inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Həm də bu ideyalar cəmiyyətin mütərəqqi ictimai qüvvələrinin mənafeələrini müdafiə edir və cəmiyyətin yenidən qurulmasının

vacibliyini əsaslandırır. Lakin, mürtece ideyalar da vardır ki, onlar hər cür elmi əsasdan məhrumdur və ancaq bir qrup mürtece fikirli insanların mənafeələrinə xidmət edir. Belə ideyalar cəmiyyətin inkişafını ləngidir və köhnə, vaxtı keçmiş adət-ənənələrin, qaydaların qorunub saxlanmasına xidmət edirlər.

V Fəsil

ƏXLAQ. SİYASƏT. HÜQUQ

1. ƏXLAQ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Əxlaq ictimai şüurun ən qədim və xüsusi formasıdır. Əxlaq tarixən formalaşır, yazılmamış qanunlar sistemidir. Əxlaq insanların cəmiyyətdə davranış, hərəkət, ədalət və ədalətsizliyə, xeyir və şərə, təmizlik və çirkinliyə və s münasibətlərinin cəmidir. Əxlaq normaları insanların cəmiyyətə, başqa ölkələrin xalqlarına, ailəyə, eləcə də başqa insanlara, insanın özünün özünə münasibətini ifadə edir. Əxlaq insan cəmiyyətinin yaranması ilə birgə meydana gəlmişdir. Əxlaqın mənşəyi məsələsinə dair birmənalı fikir olmamışdır. Teologiya «əbədi əxlaq» terminini irəli sürərək onu tarixdən kənar hesab edir və Allahın adı ilə bağlayır. Məntiqi pozitivistlər, semantiklər, pragmatistlər və başqaları isə əxlaq normalarını ancaq şəxsin və ya müəyyən qrupun subyektiv hissələrinin, emosiyalarının, arzularının və zövqlərinin ifadəsinə münəcər edirlər.

Əxlaq məsələsində subyektivizm öz ifadəsini ekzistensializm fəlsəfəsində də tapmışdır. Bu məktəbin nümayəndələri olan J.P.Sartr, K. Yaspers və başqaları belə hesab edilər ki, əxlaqi keyfiyyətlər cəmiyyətin inkişafının iqtisadi və ictimai şəraitindən qətiyyəin asılı deyildir. Ayrıca bir şəxsiyyət sərbəst sürətdə dünyanı, özünün mahiyyətini, o cümlədən əxlaqi keyfiyyətlərini də yaradır. Bu hallar üçün isə ancaq özü məsuliyyət daşıyır. Onlar obyektiv həqiqət əhəmiyyətinə malik əxlaq normalarının və prinsiplərinin varlığını qəbul

etmirlər. Bu deyilənlərdən belə çıxır ki, əxlaq mövcud dövrün insanların real tələbat və manafeləri ilə bağlı deyildir. Cəmiyyətin inkişaf tarixi və elmi fəlsəfə bu fikirləri qəbul etmir və sübut edir ki, əxlaq cəmiyyətin tələbatından irəli gəlmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının hələ ilkin dövrlərində adətlər və dəblər olmuşdur ki, bunlar insanların bir-birinə, həmçinin öz tayfalarından və ya başqa tayfalardan olanlara münasibətləri tənzim etmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ilkin, sadə əxlaq normaları da genişlənmiş, böyümüş və içtimai xarakter alaraq bütün cəmiyyəti əhatə edən davranış prinsipləri, qaydaları və normalarının mürekkəb sisteminə çevrilmişdir.

Əxlaqi şüurda fərdlərin, siniflərin, sosial qrupların, millət və xalqların, bütövlükdə cəmiyyətin ünsiyyəti, davranış qaydaları, baxışları, təsəvvürləri, normaları və qiymətləri toplanmışdır. Bu normalara və prinsiplərə əməl etmək zərurəti insanların sosial mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Çünki insanlar cəmiyyətdə təkbəşinə deyil, birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan əxlaq normaları insan kollektivinin iradəsini təzəhür etdirir. Həm də əxlaq normaları cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir. Xalq kütlələri bəşəriyyətin ən yaxşı əxlaqi keyfiyyətlərinin yaradıcısı sayılır.

Düzlük, doğruluq, əməksevərlik, körpələrə, qadınlara və qocalara hörmət və sair kimi əxlaq normaları xalqın uzun əsrlər boyu zəhmətinin, əməyinin gedişi prosesində yaranmışdır. İnsanların ən yaxşı keyfiyyətləri olan ümumi işə sədaqət, qarşılıqlı yardım, mərdlik, qəhrəmanlıq, fədakarlıq yenə də uzun tarixi dövrlərin gedişində kütləvi xalq hərəkətlərinin yüksəlişi prosesində formalaşmışdır. Əxlaq normalarında, baxışlarda və nəzəriyyələrdəki bu müsbət

keyfiyyətlər bəşəriyyətin qızıl fondu olub ümumbəşəri xarakter daşıyır.

Əxlaqın tarixi sübut edir ki, əxlaq qaydaları və normaları qədimdən bir nəsildən digər nəsle keçərək daha da zənginləşmişdir. Buradan aydın olur ki, başqa içtimai şüur formaları kimi əxlaq da nisbi müstəqilliyə malikdir və irsi xarakter daşıyır. Həyata qədəm qoyan hər bir yeni nəsil köhnə nəslin qoyub getdiyi mənəviyyat xəzinəsinə rast gəlir. Bu mənəvi zənginliyə yeni nəslin ikili münasibəti olur. Belə ki, ilk növbədə onun müsbət, sağlam, ümumbəşəri xarakter daşıyan, zamanənin tələblərinə cavab verən hissəsini hifz edib saxlayır və onu inkişaf etdirir. Köhnə, vaxtı keçmiş, dövrün tələblərinə cavab verə bilməyən hissəsini isə kənara atır. Deməli başqa sahələrdə olduğu kimi əxlaqda da ənənəvilik və novatorluq prinsipi mövcuddur. Mütləq əxlaq yoxdur. O, nisbi xarakter daşıyır. Yəni əxlaq daim yeniləşir, zənginləşir, genişlənir və təkmilləşir. Ümumiyyətlə cəmiyyət olmadığı kimi ümumiyyətlə əxlaq da yoxdur. Hələ vaxt ilə klassik alman filosoflarından İ.Kant, L.Feyerbax və başqaları əxlaqın sinifliyini inkar edir, irqindən, cinsindən, mövqeyindən asılı olmayaraq hamı üçün eyni əxlaq normalarının olmasını göstərirdilər. Cəmiyyət həyatı sübut edir ki, bu fikir düzgün deyildir. Başqa içtimai şüur formaları kimi əxlaq da sinfi xarakter daşıyır. Mülkiyyətə sahib olan hakim sinif və sosial təbəqələrin əxlaqı ilə zəhmət insanlarının əxlaqi görüşlərində, davranışlarında, əxlaqi normalarında, prinsiplərində böyük fərq vardır. Hakim siniflərin əxlaqi əsasən fərdiyyəçilik, mənəm-mənəmçilik, eqoistlik, xudbinlik, var-dövlət hərisliyi və sair kimi prinsiplərə əsaslanır. Geniş zəhmətkeş kütlələrin əxlaqi isə əsasən kollektivçilik, humanizm, demokratizm, sadəlik,

təvazökarlıq, vətəni, millətini sevmək, həmrəylik və sair prinsiplərə istinad edir. Buna baxmayaraq əxlaqın ümumbəşəri xarakter daşıyan prinsipləri də vardır. Əxlaqın sinifliyi onun ümumbəşəri xarakterindən tam ayırmaq olmaz. Ona görə ki, əvvəlcə, əxlaqın sinfi məzmununun özü ümumxalq əxlaqi ilə uyğun gəlir və bu mənada ümumbəşəri mənafeyi ifadə edir. İkincisi, əxlaqın hər bir sinfi forması özündə o normaları birləşdirir ki, onlar sinifdən, millətdən asılı olmayaraq bütün insanların davranış qaydalarını əhatə edir. Üçüncüsü isə mənsub olduğu sinifdən, millətdən, dövlətdən, harada yaşamasından və s. asılı olmayaraq hər bir insanın davranış qaydaları içtimai xarakter daşıyır. Bu cəhətin isə ümumcəmiyyət üçün müəyyən qədər əhəmiyyəti vardır. Cəmiyyət, kollektiv insanların hərəkətlərini, davranışını qiymətləndirir, onun yaxşı və pis tərəflərini araşdırır və cəmiyyətə zidd hərəkətləri pisləyir.

Məqsədyönlülük, nəzəriyyə ilə praktikanın, sözlə əməlin birliyi, humanizm və beynəlmilətçilik, vətənpərvərlik və başqa xalqlara, millətlərə hörmət, sülhsevərlik və düzgünlük, mənəvi sağlamlıq, sadəlik və təvazökarlıq, ailədə qarşılıqlı hörmət, uşaqlara qayğı və onların tərbiyəsi, ədalətsizliyə, qeyri – obyektivliyə, tənbelliyə, müftəxorluğa, şovinist xarakterli millətçiliyə və s. dözməmək əxlaqın ümumbəşəri xarakter daşıyan prinsiplərdir. Vətənə, xalqa sədaqət, onları müdafiə etmək, uğrunda canından keçməyə hazır olmaq, sözlə əməlin birliyi və s. əxlaqın ən yüksək meyarıdır.

Əxlaqın cəmiyyətdəki rolu öz ifadəsini onun funksiyalarında tapır. Əxlaqın tənзимedici, tərbiyəvi, qiymətləndirici və idraki funksiyaları vardır. Tənзимedici funksiyasında əxlaq insanların davranış qaydalarını tənзим edib qaydaya salır, içtimai

münasibətləri nizamlayır, yeni əxlaqi münasibət üsulları hazırlayıb tətbiq edir, insanlar arasında dostluq, mehribançılıq, etiki davranış qaydaları qoyur. Qiymətverici funksiya dedikdə burada sosial məsələlər, xeyir və şər məsələləri, əxlaqi bəyənmə və ya əxlaqi mühakimə etmə, ədalət və ədalətsizlik kimi keyfiyyətlərə münasibət nəzərdə tutulur.

Tərbiyə funksiyasında əxlaq insanların mənəvi tərbiyəsini təmin edir.

İdrakı funksiyasında əxlaq tarix boyu yeni-yeni davranış normaları axtarmış, onu yeniləşdirmiş, əməli həyatda tətbiqinə nail olmuşdur. Göstərilən funksiyaların hamısı müasir dövrdə daha çox aktualıq kəsb edir.

Əxlaqi şüur hüquqi şüurla sıx əlaqədardır. Onların hər ikisinin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, adamların hərəkətlərini səhmənə salır, mövcud istəşal münasibətlərini əks etdirir və ona xidmət edirlər. Bununla yanaşı əxlaq hüquqdan əsaslı qaydada fərqlənir. Hər şeydən əvvəl əxlaqın sferası hüququn sferasından genişdir. Hüquq insanların davranış qaydalarını qanunlarda təsbit edir. Hüquqi sanksiya məcburi xarakter daşıyır. Əxlaq normaları isə mənəviyyata, ictimai rəylərin gücünə əsaslanır. Həm də insanların davranış qaydalarında özünü göstərir.

Əgər hüquqi normalar pozularsa və onu pozanlar inzibati cəza alırsa, əxlaqi normaları pozanlar isə kollektiv, ictimaiyyət tərəfindən pislənir, məzəmmət edilir. Əxlaq normalarının tətbiqi sahəsi hüquqdan daha genişdir. Əxlaq hüquqa bilavasitə aid olmayan dostluq, qayğı, məhəbbət münasibətlərini də tənzimləyir.

Əxlaqın bir sıra kateqoriyaları vardır. Bunlardan xeyir və şər, borc, vicdan, şərəf, ləyaqət kimi kateqoriyaları göstərmək olar.

Xeyir kateqoriyası özündə insanların səadətə, xoşbəxtliyə qovuşacağını təmin edən bütün işlərin, hərəkətlərin, amillərin mənəvi ifadəsidir. Xeyir iş tutmaq ən yüksək mənəvi sifətdir. Əsl insan, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan şəxs sayılır və xeyirxah işlərlə məşğul olur, insanlara əlindən gələn köməklili göstərir, insanın xoşbəxtliyi naminə heç bir şeyi əsirgəmir. Xeyirxahlıq ümumbəşəri dəyərdir. Bu keyfiyyət təəsüflər olsun ki, heç də hamıya müyəssər olmur. Cəmiyyətin müəyyən üzvlərində xeyirxahlıq sifətləri mövcuddur. Bu sifət insanda tərbiyənin təsiri ilə formalaşır. Həm də obyektiv xarakter daşıyaraq insanın öz spesifik təbiətilə əlaqədar olur. Şər qüvvələr xeyir qüvvələrin həmişə əksi olmuşdur. Şər insanların şəxsi və ictimai həyatında mənfi, ziyanlı rol oynayan amillərin, halların cəmidir. Tarixən şər qüvvələr cəmiyyətin ümum mənafeyinə ziyan gətirmiş, onun inkişafına mane olmuş və hamı tərəfindən lənətlənmişdir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətdə şərin də öz yeri və rolu vardır. Xeyir və Şərin heç biri digərisiz ola bilməz. Yeni tarixdə ya təkçə xeyir, ya da təkçə şər mövcud deyildir. Bu iki anlayış arasındakı ziddiyyət cəmiyyətin inkişafında az rol oynamır. Şər işlər olmazsa xeyir işləri başa düşmək, qiymətləndirmək də olmaz.

Borc kateqoriyası əxlaqda mühüm yer tutur. İnsanların qarşısına cəmiyyətin ümumi mənafeyi böyük və məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Bu vəzifələri həyata keçirmək tələbatından insanların əxlaqi borcları meydana gəlir. Borc anlayışı cəmiyyətin və insanın davranışında öz ifadəsini tapır. Deməli, insanın cəmiyyət, millət, sinif və ictimai qruplar, ailə qarşısında mənəvi vəzifələrinin toplusuna borc deyilir. Şəxsiyyətin mənəvi borcu ictimai münasibətlər əsasında

formalaşır. İnsanın borcu müxtəlif olur. Bunlardan Vətən qarşısında olan borcu, ailə, yoldaş, dost, ana-ata, övlad və s. qarşısında olan borcları göstərmək olar. Bunların içərisində ən vacibi və yüksəyi Vətən qarşısında, millət qarşısında olan borcudur.

Mühüm əxlaqi kateqoriyalardan biri də vicdandır. Vicdan insanın mənəvi şüurunun bazasında meydana gələrək insanın mənsub olduğu vətənin ictimai qrupun, millətin mənafeyini əks etdirir. Vicdan insanın özünə nəzarət, öz qarşısına qoyduğu məqsədli vəzifələri dərk etmək, özünün etdiyi hərəkətə qiymət vermək qabiliyyətidir. Vicdan özündə insanın cəmiyyətdə oynadığı rolu və onun özünün hərəkətlərinin məsuliyyətini dərk etməsini də birləşdirir. Əgər insan vətən, xalq, ailə, cəmiyyət, millət qarşısında məsuliyyət daşdığını hiss edərsə, vətənin tərəqqisi naminə bütün imkanlarından maksimum istifadə edərsə və buna nail olursa, deməli, öz vicdan borcunu yerinə yetirmiş olur.

Əxlaqi kateqoriyalar sırasında şərəf və ləyaqət də mühüm yer tutur. Şərəf insanın vicdanlı, namuslu əməyi sayəsində Vətən naminə, onun tərəqqisi üçün sərf etdiyi əməkdən aldığı mənəvi qiymətdir. İnsanın şərəfini özü qazanır, lakin onun qiymətini işlədiyi kollektiv, ölkə rəhbərliyi, xalq və millət verir.

Ləyaqət insanın dəyəridir, onun öz ictimai qiymətini, borcunu, hüququnu və vəzifəsini dərindən başa düşüb məsuliyyət hiss etməsi və ona tapşırılan vəzifəyə layiqincə, vicdanla əməl etməsidir. Ləyaqət insanın ictimai həyatda özünü normal aparması, mədəni davranışı, sadəliyi, təvazökarlığı, vicdanlı, ədalətli hərəkətlərində də göstərir.

Ləyaqətli adam dəqiq, məsuliyyətli olmaqla özü özünə nəzarət etməyi bacarır.

2. SİYASİ ŞÜUR

Siyasət, syasi münasibətlər hər şeydən əvvəl siniflər arasındakı münasibətlərdir, siniflərin hakimiyyət uğrunda, cəmiyyətdə hökmlərlik uğrunda mübarizələridir. Bundan əlavə siyasət sahəsinə dövlətlərarası, millətlərarası münasibətlərdə daxildir. Siyasət dövlət işlərində iştirakdır, dövlətin formalarının, vəzifələrinin fəaliyyət məzmununun müəyyənləşdirilməsidir. Siyasət sferasına həm də dövlət quruluşu, ölkənin idarə edilməsi, siniflərə, partiyalara rəhbərlik məsələləri də daxildir. Siyasətdə siniflərin, sosial qrupların, millətlərin köklü mənafeleəri öz əksini tapır. Siyasət bütün gərgin sosial ziddiyyətləri özündə cəmləşdirir, Cəmiyyətdə baş verən birləşmələrin, ayrılmalarm, əməkdaşlıqların, toqquşmaların yayı olub bütün varlıq sferasına təsir edir.

Siyasət və siyasi şüur digər içtimai şüur formalarından fərqlənərək dövlət və hakimiyyət orqanları ilə sıx bağlıdır. Həm də siyasi şüur hüquqi şüurla birlikdə içtimai varlıqlığı bilavasitə əks etdirir. İçtimai şüurun digər formalarına əsaslı təsir göstərir və onlara nüfuz edir.

Siyasi şüur çoxölçülü olub sosial qrupların, etnik birləşmələrin və ayrı-ayrı şəxslərin siyasi davranışınm və hərəkətinin əsasını təşkil edir. Siyasi şüur partiyaların, sinif və sosial qrupların, etnik birliklərin fəaliyyətilə reallaşır. Siyasi şüur siyasi sistemin ayrılmaz tərəfi olub, onun mövcudluluğu və inkişafının mühüm tərəfidir.

Siyasətin həm obyektiv, həm də subyektiv tərəfləri vardır. Bunlar gündəlik siyasi fəaliyyətdə birlik təşkil edirlər. Siyasətin obyektiv tərəfini məhsuldar qüvvələrin nail olunmuş inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin iqtisadi yetkinliyinin ölçüsü təşkil edir. Bu səviyyə və ölçü siniflərin, sosial qrupların, etnik birliklərin, dövlətlərin münasibətlərini şərtləndirir. Siyasətin subyektiv tərəfli xalqın, siniflərin, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini dərk etməsinin, öz məqsədlərinə çatmaq uğrunda, onların mübarizələrinin, qətiyyətlərinin, məqsədyönlü fəaliyyətlərinin, mütəşəkkilik səviyyələrinin ifadəsidir. Bu fəaliyyət insanların siyasi görüşləri ilə şərtlənir. Siyasət də başqa içtimai şəüur formaları kimi tarixən böyük inkişaf yolu keçmişdir. İbtidai icma dövründə siyasət olmamışdır. Lakin cəmiyyət idarə olunurdu. Bu idarəçilik içtimai xarakter daşıyaraq ənənəyə, rəylərə, tayfa və qəbilə şuralarının fikirlərinə əsaslanırdı. Siyasət siniflərin, sinfi mübarizələrin və dövlətlərin meydana gəlməsi ilə birlikdə yaranmışdır. Siyasət öz dövrünün real sosial tələbatına cavab olaraq meydana gəlmişdir. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, onun bazisi zəmnində formalaşmışdır. Siyasət öz növbəsində cəmiyyətin iqtisadiyyatına, içtimai inkişafın bütün gedişinə əsaslı təsir göstərir. Bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi həyatında olan yeniliklər, texniki nailiyyətlər, əməkdə, məişətdə, bölgüdə, istehlakda baş verən dəyişikliklər insanların siyasi şəüurunda, əhvali-ruhiyyələrində əks olunursa, digər tərəfdən siyasət özü iqtisadi bazisdən doğmasına baxmayaraq iqtisadiyyata və bütün içtimai inkişafa böyük təsir göstərir. Elə ona görə də siyasət iqtisadiyyatı üstəliyin, onu təmərküzləşdirilmiş şəkildə ifadə edir. Bütün cəmiyyətin iqtisadi problemləri, istehsal vəzifələri hökmən siyasi cəhətdən

əsaslandırılır. Heç bir iqtisadi vəzifə, problem düzgün siyasətlə əsaslandırılmazsa, həyata keçirilə bilməz.

Siyasi şüur vasitəsilə siniflər, sosial qruplar, etnik birliklər öz-özünü dərk edirlər. Özünüdərk dedikdə subyektin mənlilik şüuru, onun fəallığının səviyyəsi başa düşülür. Mənlilik şüuru sinfə, millətə və başqa sosial qrupa öz vəzifələrini, özünün cəmiyyətdəki yerini və rolunu başa düşməyə, özünü qiymətləndirməyə imkan verir.

İnsanların siyasi ideyaları, görüşləri siyasətlə sıx əlaqədardır. Əgər siyasət siniflərarası, dövlətlərarası münasibətləri əks etdirirsə, siyasi ideya bu münasibətləri əks etdirməklə yanaşı, onu həm də əsaslandırır. Siyasi ideya sahəsinə bu və ya digər sinfin, sosial qrupun, etnik birliyin cəmiyyətə, dövlətə, ictimai quruluşa, millətlər və dövlətlərarası münasibətlərə, sülh və müharibə məsələlərinə dair görüşləri daxildir. Bu görüşlər dövlətlərin, siyasi partiyaların və başqa siyasi müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, siyasi şüurun tərkibi iki hissədən ibarətdir. Birincisi, adı siyasi şüur, ikincisi, isə nəzəri siyasi şüur. Adı siyasi şüurda insanların və sosial birliklərin həyat təcrübəsi əsasında formalaşan siyasi hissləri, təsəvvürləri, siyasi əhvali-ruhiyyələri toplanır. Adı siyasi şüur xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmışdır. O kütlənin sosial yaradıcılığı kimi çıxış edir. Onun ictimai-siyasi mənası ən çox kütlələrin əhval-ruhiyyəsini ifadə etməsidir. Burada sosial birliyin dövlət hakimiyyətinə, başqa birliklərlə əlaqələrə, siyasi hadisələrə, qanunlara sosial-psixoloji reaksiyası ifadə olunur. Adı siyasi şüur anlayışları, normaları və qanunları ancaq gündəlik həyatda işlənir. Onlar nəzəri şüur səviyyəsində tətbiq olunurlar.

Siyasi şüurun nəzəri səviyyəsinə müəyyən siyasi konsepsiyalara əsaslanan elmi biliklər, sinif və sosial qrupların ideyalar sistemi daxildir. Nəzəri siyasi şüurun mühafizəkar, radikal, liberal, demokratik, islahatçı və sair formaları vardır.

Nəzəri siyasi şüura siyasi ideologiya da deyilir. Siyasi ideologiya ideyalar toplusu olub sinflərin, millətlərin, dövlətlərin əsas mənafeələrini ifadə edərək mövcud cəmiyyətin iqtisadi və dövlət quruluşu ilə əlaqədardır. Siyasi ideologiya sosial birliklərin, millətin vəziyyətini, mənafeyini bilavasitə və dərinlən əks etdirir. Həm də siyasi ideologiya müəyyən ictimai qurumun ictimai quruluşu, bütövlükdə tarixi prosesə münasibətinin ifadəsidir. O mövcud ictimai quruluşu, siyasi rejimi əsaslandırır, onun zəruriyyətini göstərir. Siyasi ideologiya eyni zamanda, bu və ya digər ictimai quruluşun möhkəmlənməsi, mühafizəsi, müvəffəqiyyət qazanması üçün metod hazırlayır. Siyasi ideologiya mənafeyini müdafiə etdiyi sosial qrupun cəmiyyətdəki vəziyyətini və mövqeyini ifadə edərək onu möhkəmləndirir. Demək olar ki, cəmiyyətdə mövcud olan hər bir sinfin, sosial qrupun özünün xüsusi siyasi ideologiyası yaranır. Siyasi ideologiya siyasi təşkilat və partiyalardan ayrılmazdır. Adətən hakim sinflər öz siyasi fəaliyyətlərini hər şeydən əvvəl dövlət və hüquqi təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirirlər. Siyasi ideologiyanın daşıyıcısı siyasi partiyalardır. Bu partiyalar mənafeələrini ifadə etdikləri sinif və sosial qrupların qarşısında duran vəzifələri formalaşdırır, onların həyata keçirilməsi forma və metodlarını müəyyənləşdirirlər.

Siyasi ideologiya öz ifadəsini konstitusiyalarda, siyasi partiyaların proqramlarında, direktiv dövlət sənədlərində, manifestlərdə, xüsusi nəzəri əsərlərdə, deklarasiyalarda və

başqa sənədlərdə tapır. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, siyasi ideologiya siniflərin, sosial qrupların baxışları sistemidir. Onların əsas mənafeələrinin, proqram məqsədlərinin və strateji vəzifələrinin nəzəri ifadəsidir.

Siyasi ideologiya özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir.

1. Dövrün ümumi dünyagörüşü sistemi ilə əlaqəsini
2. Bu sistemin əsas müddəalarına əsaslanmaqla işlənib hazırlanan proqramları
3. Proqram qaydalarının reallaşması strategiyasını
4. Proqramın təbliğ edilməsini
5. Proqramı reallaşdırmaq yolunda atılacaq konkret addımları

Siyasi ideologiyanın yaradıcıları onu əhali içrisində daha geniş yaymağa, özlərinə daha çox tərəfdarlar toplamağa cəhd edirlər. Bu cəhətə görə müasir cəmiyyətdə müxtəlif ideoloji sistemlərin, ideya-siyasi cərəyanların, istiqamətlərin arasında kəskin mübarizə gedir.

Siyasi ideologiya təkcə anlayışlar, fikirlər, obrazlar sistemi olmayıb, həm də cəmiyyətin müəyyən institutudur. Bunun nəticəsidir ki, siyasi ideologiya kütləvi şüura böyük təsir göstərə bilər.

Müasir dünyada demokratiyanın, plüralizmin geniş inkişaf etdiyi şəraitdə çox saylı siyasi partiyalar sistemi yaranmışdır. Onların hər birinin öz siyasi ideologiyası vardır. Onlar bu ideologiyayı geniş kütlələr içərisində yayır, onları öz təsirləri altına almağa çalışırlar. İctimai ideologiyanın cəmiyyət həyatında rolu böyükdür. Bu özünü onda göstərir ki, insanların hərəkəti üçün təkanverici rol oynayaraq onları müəyyən məqsədlər naminə birləşdirir, səylərini əlaqələndirir. İdeyalar iki cür rol oynayırlar. Ya cəmiyyətin tənqişafım sürətləndirir, yaxud da ləngidirlər. Bu siyasi, ideyaların hansı sinfə, sosial

qrupa xidmət etməsindən, onların iqtisadi, siyasi mənafeələrini nə səviyyədə ifadə edə bilməsindən asılıdır. O ideyalar cəmiyyətin inkişafında müsbət rol oynayır ki, onlar cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir, cəmiyyətin tərəqqisi tələbinə cavab verir, mütərəqqi, sosial qrupların və geniş xalq kütlələrinin əsas mənafeələrini ifadə edirlər. Əksinə cəmiyyətin inkişafına əngəl törədən o ideyalardır ki, onlar cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarından kənardır və heç bir elmi əsası yoxdur, zamanın tələbatından geri qalır, cəmiyyətin tərəqqisinə cavab vermir, bir qrup müftəxor, hakimiyyətperəst insanların mənafeyini qoruyurlar.

3. HÜQUQ VƏ HÜQUQİ ŞÜUR

Hüquq içtimai şüurun mühüm formalarından biridir. Hüquq cəmiyyətdə insanların məcburi əxlaq normalarının, qaydalarının toplusudur. Həm də hüquq, hüquqi baxışların, nəzəriyyə və hisslərin məcmusudur.

Hüquqda insanların azadlıq, ədalət və ədalətsizlik barədə təsəvvürləri, hüquqi bilikləri, hüquq orqanlarının fəaliyyətinə dair qiymətləri də toplanır. Hüquqi normalar və qaydalar qanunlarda öz ifadəsini tapır. Bu qanunların isə keşiyində dövlət və onun çoxsaylı məcburiyyət və tərbiyə orqanları durur. Siyasət kimi hüquq da siniflərin və dövlətin meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Hüquq hakim siniflərin qanun dərəcəsinə çatdırılmış iradəsini ifadə etməklə onların iqtisadi və siyasi mənafeələrini müdafiə edir. Cəmiyyətdə ümumiyyətlə, hüquq yoxdur. Hüquqi ideyalar, görüşlər sinfi xarakter daşıyır, bu və ya digər sinfin, sosial qrupun mənafeyini müdafiə edir.

Antoqonist sinfi cəmiyyətlərdə bir hüquq olur. O da hakim sinfin hüququdur. Belə bir şəraitdə müxtəlif siniflərin, təbəqələrin hüquqi görüşləri, təsəvvürləri ziddiyyətli olur. Məsələn, quldarlıqda, feodalizmdə, kapitalizmin ilkin dövrlərində belə olmuşdur. Bu cəmiyyətlərdə hüquq hakim təbəqələrin mənafeyi keşiyində durmuşdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, antoqonist sinfli cəmiyyətlərdə hakim siniflər öz iradələrini məhkum sinif və sosial təbəqələrə qəbul etdirmək məqsədilə təkcə dövlət aparatından deyil, həm də hüquqi ideyalardan da istifadə edirlər. Onlar öz hüquqlarını dünyada ən humanist, demokratik, ümumbəşəri və ümumxalq xarakterli, ən ədalətli və xeyixah hüquq kimi təbliğ edirlər. Bununla da onlar öz hüquqlarının sinfi xarakterini ört-basdır edirlər. Lakin bu cəmiyyətlərin şüuru bütövlükdə həmin dövrlərin içtimai münasibətlərinin tələbinə uyğun olaraq ona cavab vermişdir.

Cəmiyyətdə insanların hüquqi münasibətlərini onların hüquqi ideyalarından, görüşlərindən fərqləndirmək lazımdır. Hüquqi görüşlər, ideyalar insanların mövcud cəmiyyətin hüququna münasibətini ifadə edir və həm də cəmiyyətdə tətbiq olunan qanunilik və qanunsuzluq, məcburiyyət və qeyri-məcburiyyət xarakterli tədbirlərə olan münasibətləri barədəki təsəvvürləridir. Hüquqi şüur real hüquqi münasibətlərlə vəhdət təşkil edir.

Bütövlükdə hüquqdan fərqli olaraq hüquqi şüur məcburi xarakter daşıyır. O insanların, müxtəlif sosial qrupların mövcud hüquq və hüquqi qaydaları haqqındakı təsəvvürləri və münasibəti formasında yaranır, mövcud hüquqa öz mənafeləri zəmnində qiymət verirlər. Elə ona görə də cəmiyyətdə insanların hüquqi şüuru bir-birindən fərqli olur. Hakimiyyətdə

olan sinif və sosial qrupun hüquqi şüuru mövcud hüquq normalarını bəyənərək müdafiə edir, müxalifətdə olanlar isə əksinə onu tənqid edir, onu dəyişdirməyə çalışır.

Cəmiyyətdə insanların hüquqi münasibətləri hüquq normalarına, hüquq orqanlarına, dövlət qanunlarına, ədalətsiz və ədalətli hərəkətlərə münasibətidir. Bu münasibətdə mövcud hüquq normalarını ya bəyənir, yaxud da bəyənirlər.

Hüquqi görüşlər bu və ya digər tip ictimai münasibətlərin, ictimai quruluşun əsasında formalaşan mövcud mülkiyyət tiplərinə hüquqi ifadə və qanunilik verir. Ona görə bu hüquqi görüşlər və hüquqi ideyalar mövcud ictimai quruluşun xarakterinə uyğun gələn və onları müdafiə edib haqq qazandıran məqsədyönlü hüquqi institutlar, normalar və formalar axtarıb tapırlar.

Hüquqi şüur öz məzmununa görə genişdir. O cəmiyyətin hüquqi sferasının ideya cəhətdən ifadəsidir. Hüquqi şüur mövcud hüququn təsirilə yaranır, hüquqi normalar və qanunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqi şüur təkçə real hüquqi münasibətlərdən deyil, həm də onun konkret daşıyıcıları olan insanlardan da asılıdır.

Hüquqla hüquqi şüurun bir fərqi də ondan ibarətdir ki, əgər hüquq nisbətən sabitdirsə, hüquqi şüur dəyişkəndir, çevikdir. Cəmiyyətin iqtisadi, sosial həyatındakı dəyişiklik hüquqi şüurda da müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Hüquqi şüurun strukturu iki hissədən ibarətdir. Birincisi, hüquqi psixologiya, ikincisi, isə hüquqi ideologiyadır. Hüquqi psixologiya tez-tez dəyişərək insanların gündəlik həyat fəaliyyətinin, həyat tərzinin təsirilə meydana gəlir və adi şüur səviyyəsində olur. Bu səviyyə özündə hüquqi hisslərin, təsəvvürlərin, hüquqi

münasibətlərə verilən ilkin qiymətlərin məcmusudur. O dərin deyil, dayazdır.

Hüquqi ideologiya isə siniflərin, sosial qrupların və birliklərin əsas mənafeələrini əks etdirən hüquqi təlimdir. Bu təlim cəmiyyətdə insanların bərabər və qeyri-bərabər vəziyyətini, sosial qrupların, millətin və irqlərin hüquq və vəzifələrini əsələndirir.

Hüquqi şüurun psixoloji, praktik səviyyəsi özündə hüquqi hissləri, hüquqi vərdişləri, hüquqi ənənələri, ilkin hüquqi bilikləri birləşdirir.

Hüquqi şüurun nəzəri səviyyəsi isə hüququn həddləri və normativlərini, onlardan istifadə etməyin üsul və vasitələrini ifadə etməklə hüquqi bilikləri nizamlamağa və təkmilləşdirməyə yönələn əqli fəaliyyətidir. Hüquqi ideologiya ilə xüsusi hazırlıq keçmiş nəzəriyyəçilər, ideoloqlar, tanınmış hüquqçu xadimlər məşğul olurlar. Hüquqi şüurun idrakı, dünyagörüşü, qiymətverici, tənzimləyici kimi funksiyaları vardır. Bu funksiyalar hüquqi şüurun cəmiyyətdə oynadığı rolunu həyata keçirirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şüurun funksiyaları həm hüquqi psixoloji və həm də hüquqi ideologiya səviyyəsində həyata keçirilir. Birinci səviyyədə hüquqi funksiyalar belə yerinə yetirilir ki, xalq kütlələri dövlətin qanunları və hüquq qaydalarının ədalətli olduğuna inandıqda onun həyata keçirilməsində fəal iştirak edir, qanunçuluğu möhkəmləndirməyə çalışır, dövlətin qanun keşiyində duran orqanlarının işində fəal iştirak edir, içtimai asayışın qorunmasına fəal qoşulur və s. İkinci səviyyədə isə xalq dövlətin hüquqi qanunlarının, aktlarının həyata keçirilməsində fəal iştirak edir, ədalət keşiyində duran dövlət orqanları ilə birlikdə bu qanunları haqsız olaraq gözdən salmaq

istəyən mürtəce qüvvələrin hərəkətlərini pisləyir və onu rədd edirlər. İnsanların hüquq və vəzifələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Hüquqi normalar öz əksini dövlətlərin əsas qanunu olan konstitusiyalarda, başqa qanun məcəllələrində tapır. Həmin qanunlarda cəmiyyət üzvlərinin həm hüquqları və həm də vəzifələri göstərilir. İnsanlara verilmiş konstitusiya hüququ ilə vəzifələri vəhdətdədir. Hüququ vəzifədən ayırmaq olmaz. Bəzən hüquqi biliyi az olan bəzi şəxslər belə başa düşürlər ki, dövlət mənə hüquq verib, mən ondan tam istifadə etməliyəm. Lakin onlar anlamırlar ki, Vətən, xalq, millət qarşısında öz vəzifələrini, borcunu başa düşmədən, onu yerinə yetirməyə səy göstərmədən heç bir hüquqdan danışmaq olmaz. Vətənin, xalqın tərəqqisi naminə çalışmadan, əmək sərf etmədən sənə verilmiş hüquqdan sui-istifadə edib parazit həyat keçirməyə yol verilə bilməz. İnsanların hüquqi onların vəzifə borclarının dairəsində mövcuddur. Başqa sözlə desək, hər bir vətəndaş başa düşməlidir ki, onun hüquq və azadlıqdan istifadə etməsi öz vəzifəsini yerinə yetirməsindən ayrı deyildir. Həm də o bilməlidir ki, cəmiyyətdə vəzifəsiz hüquq, hüquqsuz isə vəzifə yoxdur, ola da bilməz.

Hüquqi ideologiya siyasi ideologiya ilə sıx bağlıdır. Belə ki, dövlət quruluşu bilavasitə qanunlar sistemindən asılıdır, qanunların özü isə dövlət tərəfindən verilir və həm də qorunur. Əvvələ, onların hər ikisi üstqurum hadisələri qanunları ilə inkişaf edir. Onları daşıyan siniflərin aradan getməsilə onlar da qüvvəsini itirir. Yeni siniflərin, sosial qrupların meydana gəlməsilə onların mənafelərini müdafiə edən yeni hüquq və siyasət də formalaşır.

Siyasi ideologiya çərçivəsində hüquqi görüşlərin öz xüsusiyyəti olur. Bu ondan ibarətdir ki, əgər siyasi ideologiya

müəyyən sinfin mənafeyi nöqteyi-nəzərindən ictimai və dövlət quruluşunun zəruriliyi məsələsinə baxırsa, hüquqi görüşlər və nəzəriyyələr eyni məsələdə mövcud ictimai quruluşa və müəyyən siyasi təşkilatlara və müəssisələrə onların qanunauyğunluğu və ya qeyri-qanunauyğunluğu nöqteyi-nəzərindən yanaşır.

Hakim siniflərin hüquqi görüşləri və təlimləri ictimai quruluşun, ictimai münasibətlərin, xüsusilə siyasi sferanın qanunauyğunluğunu sübut edir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə siyasi və hüquqi ideologiyamın rolu böyükdür. Bu rol hər şeydən əvvəl cəmiyyətin hakim təbəqələrinin, siniflərin, millət və xalqların əsas mənafeələrini bu və ya digər formada əks etdirməsindən asılıdır.

Siyasi və hüquqi ideologiya əbədi deyildir. Onların ikisi də siniflərin və dövlətin meydana gəlməsilə birlikdə yaranmışdır. Bir tarixi kateqoriya kimi nə qədər ki, siniflər və dövlətlər yaşayırsa, onlar da o qədər mövcud olacaqlar. Cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikçə, demokratiyanın, insan azadlığının tam təmin olunması ilə və insanların şüur səviyyəsinin yüksəlməsilə əlaqədar tədricən məcburi hüquq normaları qeyri məcburi əxlaq normlarına çevriləcək və hüquq əxlaqla əvəz olunacaqdır. Bu çox uzaq gələcəyin işidir. Lakin qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu fantastika deyil, real gerçəklikdir. Həqiqi, humanist və elmlə əsaslandırılmış demokratiyanın hökm sürdüyü ölkələrdə insan öz cəmiyyətinin, vətəninin tam sahibinə çevrilir. İnsan hər tərəfli, həm iqtisadi, həm sosial siyasi və həm də mənəvi cəhətdən tam azad olaraq öz qabiliyyətini hər tərəfli inkişaf etdirməyə və yaradıcılıq səviyyəsini yüksəltməyə imkan tapır. Bu imkan həqiqi hüquqi dövlət şəraitində mümkündür. Həqiqi hüquqi

dövlət dedikdə biz qanunların hökm sürdüyünü, onların alliliyinin, tam fəaliyyətinin təmin olunduğunu, cəmiyyət üzvlərinin mövqeyindən, vəzifəsindən, əmlak sahibliyi səviyyəsindən, dini və irqi mənsubiyyətindən, sinfi tərkibindən, cinsindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərliyini, qanuna eyni dərəcədə tabe olmalarını nəzərdə tuturuq.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Avropanın qabağcıl ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq xalqımızın ənənəsini də yaddan çıxarmıyaraq hüquqi dövlət qurmaq yolunda inamla irəliləyir.

Dövlətimiz cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarına əsaslanaraq hüquq normalarını, qanunlarını daim yeniləşdirir, müasirləşdirir, insanların mənafelərinə uyğun çoxlu miqdarda yeni-yeni qanunlar qəbul edir və həyata keçirir.

Ölkəmizdə yaşayan bütün vətəndaşların iqtisadi, sosial, siyasi və şəxsi hüquqlarının, eləcə də azadlıqlarının qorunub saxlanması və daim genişləndirilməsi təmin olunur.

VI Fəsil

DİN VƏ İNCƏSƏNƏT, İNSAN VƏ CƏMİYYƏT HƏYATINDA ONLARIN ROLU

1. Din ictimai hadisə kimi

İctimai şüurun formalarından biri də dindir. Din həm də dünyagörüşü sistemində özünəməxsus yer tutur. Din, latın sözü olub, hərfi mənası müqəddəs deməkdir. Dini əsasən illahiyyət öyrənir. Fəlsəfə isə, dinin bir ictimai şüur forması olmasını, onun mahiyyətini, meydana gəlməsini, strukturunu, ictimai funksiyalarını, dünyagörüşü sistemində yerini, eləcə də onun sosial, psixoloji və qneosoloji köklərini, antoloji və idrakı mənasını açır, inam və biliyin əlaqəsini, insanın Allaha münasibətini təhlil edir. Həm də fəlsəfə dinin mənəvi mənasını, onun cəmiyyət həyatındakı rolunu, insanın və bəşəriyyətin mədəniyyətə inkişafında xidmətini öyrənir. Din həmişə olmamışdır. Onun ilkin formaları bir neçə onminillər bundan əvvəl yaranmışdır.

Qədim insanlarda dünya, ətraf aləm haqqında heç bir elmə bənzər təsəvvür olmamışdır. İnsanlar təbiətin kortəbii qüvvələri qarşısında aciz qalaraq onun səbəblərindən bixəbəridilər. Başqa sözlə desək inkişaf etməmiş ictimai münasibətlər şəraitində təbiətin dəhşətli kortəbii hadisələri qarşısında aciz qalan insan bu hadisələrə fəvqəltəbii qüvvənin yaratdığı hal kimi baxmışdır. Qədim insanlarda belə bir fikir oyanmışdır ki, təbiətdə insandan güclü nə isə bir qüvvə vardır. Bu qüvvəni onlar ilahiləşdirmiş və ona sitayiş etməyə başlamışlar. Beləliklə, ilkin dini inamın müxtəlif formaları meydana gəlmişdir. Bunlardan animizm, totemizm, fətişizm və magiya

kimi inam formalarını göstərmək olar. Animizmin əsas cəhəti ruha inam idi. Guya insanlarda, heyvanlarda, bitkilərdə ruh vardır və bu onlara fəvqəltəbii varlıq tərəfindən verilmişdir.

Totemizm fəvqəltəbii qüvvələrə inam olub, bütün canlıların – yəni insanların, heyvanların, bitkilərin qohum olduqlarını, onların mənşəyinin eyni olduğunu göstərirdi.

Fetişizm bütün cansız predmetlərə, yəni daşa, ağaca, müxtəlif fiqurlara və s. inamı ifadə edirdi.

Magiya işi (buna cadugərlik də deyilir) insanlarda ətraf aləmə təsir etmək qabiliyyətinin olmasını bildirirdi.

Bu ibtidai dinlərin qalıqları bütün xalqlarda və müasir dinlərdə özünü bu günədək ruhun ölməzliyi, müxtəlif canlı və cansız predmet və hadisələrə sitayiş formalarında saxlayır.

Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində ictimai həyatın başqa sahələrində olduğu kimi dini hadisələrdə də əsaslı dəyişikliklər baş verir.

İbtidai icma cəmiyyəti aradan çıxdıqdan sonra sinfi cəmiyyət meydana gəlir. Bununla əlaqədar olaraq dini mifologiya dəyişilərək çoxallahlıq olan politeizm formalaşır. İctimai münasibətlərin törətdiyi monarxiya formaları idarəçilik isə çoxallahlığı təkallahlıqla, yəni politeizmin monoteizmlə əvəz olunmasına şərait yaratdı. Tarixin inkişaf prosesinin gedişində milli dinlər yaranır. Tədricən isə milli dinlər dünya dinləri ilə əvəz olunur. Məlumdur ki, ilk dünya dini Buddizm, sonra Xristianlıq, sonra isə İslam dini yaranmışdır. Bu dinlərin hamısı üçün eyni olan cəhət tək Allaha qəbul etməklə və onun ilkin yaradıcı, başlanğıc qüvvəyə malik olmasına inamdır. Bu dinlərin üçündə də Allaha məhəbbət, ona sitayiş etmək tələb olunur və həm də onların hər birinin yaradana özünəməxsus

dua etmək, müxtəlif mərasimlər keçirmək, sitayiş qaydalarına əməl etmək formaları mövcuddur.

Milli dinlər ilə dünya dinlərinin fərqi ondadır ki, əgər milli dinlər bir xalqın, bir millətin çərçivəsində inam yaradırsa, dünya dinləri milli çərçivə tanımır. O, kosmopolit xarakter daşıyır. **İkincisi** dünya dinləri milli dinlərə xas olan mürəkkəb spesifik qaydalar tanımır. Üçüncüsü, dünya dinləri müxtəlif millətləri, xalqları, müxtəlif ərazilərdə yaşayan etnik və irqi birlikləri, içtimai qrupları əhatə edir. Dördüncüsü, dünya dinləri milli dinlərdən fərqli olaraq böyük xalq kütlələrinə təsir edən güclü ideoloji və siyasi qüvvə rolunu oynayır. Buddizm əsasən Asiya ölkələrinin, xristianlıq Avropa və Amerikanın, İslam isə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin, Şimali Afrikanın əhalisini əhatə edir. Öz mahiyyətinə görə hər bir din birinci növbədə insanlarda dünyanı yaradan Allaha inam yaradır. Din göstərir ki, dünyanın mütləq başlanğıcı var və onu yaradanı tək Allahdır. O bütün varlığın, yeni təbiətin, cəmiyyətin, insanın və başqa bütün canlıların yaradıcısıdır. Hər bir canlının, xüsusilə insanın taleyi ancaq Allahdan asılıdır. İnsan hökmən öz həyat və fəaliyyətini ilahi qüvvənin iradəsinə uyğunlaşdırmalıdır. Din göstərir ki, iki dünya vardır. Onlardan biri yer, təbiət, sosial dünya, ikincisi isə axirət dünyasıdır, yaxud transendental dünyadır. İnsan yer dünyasında müvəqqətidir. O fiziki cəhətdən ölüb gedir, lakin onun ruhu ölmür, axirət dünyasına köçərək əbədi yaşayır. Həm də gerçək dünyada insan tutduğu işlərin yaxşısı və pisi barədə axirət dünyasında cavab verməli olacaqdır. Fəlsəfədən fərqli olaraq din hissi, əyani, obrazlı təsəvvürlər formasında inama əsaslanır. Dində ən çox mifoloji və ya dini təsəvvür, emosional və ya dini hissiyyat, sitayiş, yaxud dini fəaliyyət kimi elementlər özünü

göstərir. Başqa sözlə desək dinin bir içtimai hadisə kimi inam, dini psixoloji, sitayış və dini təşkilat kimi elementləri vardır. Bəşəriyyət tarixi elə bir xalq tanımır ki, onun dini şüuru olmasın. Bu onu göstərir ki, dünyanın bütün xalqlarında ilk əvvəldən inama, dini şüura tələbat olmuşdur. Hətta belə, elmin, texnikanın, fəlsəfənin, incəsənətin inkişafının genişləndiyi dövrlərdə insanın, cəmiyyətin bu dini inamı məhv olmamışdır. Bu inam bütün dövrlərdə insanlar üçün ümumi olmuş və mənəvi başlanğıc təşkil etmişdir. Din bir içtimai şüur forması kimi özündə dini ideologiyayı və dini psixologiyayı birləşdirir.

Dini ideologiya teoloqlar və görkəmli din xadimləri tərəfindən yaradılan idyеalar sistemi olub dünyaya fəvqəltəbii baxışları əsaslandırır. Dini ideologiyada əsas məsələ Allaha inam yaratmaqdır. O bitkin, sistemli təsəvvürləri ifadə edir. İdeologiyadan fərqli olaraq dini psixologiya gündəlik dini şüur olub əsasən kortəbii yolla formalaşır. Bu ən çox, sırası dindarların malik olduğu hissi-əyani və dağınıq xarakter daşıyan dini təsəvvürləri əhatə edir.

Həm dini ideologiyanın və həm də dini psixologiyanın mərkəzində ilahiyyət durur. Bunların hər ikisi bir-birilə müəkkəb qarşılıqlı təsirdə olmaqla, birgə çıxış edirlər. Əgər dini psixologiya kütlələrin inam və hisslərinin artmasına və dinin mövcud olması, yayılması üçün əlverişli şərait yaradırsa, dini ideologiya isə dini psixologiyaya əsaslı təsir edir, dinin yayılması və möhkəmlənməsini təmin edir.

Dindar adam təkçə fəvqəltəbii qüvvəyə inanmaqla öz işini bitmiş saymır. O, bu inamı həyatda sübut etmək üçün müəyyən fəaliyyət də göstərir. Həm də o belə hesab edir ki, Allah yolundakı bu fəaliyyəti onun öz taleyi üçün də müəyyən

əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəaliyyət müxtəlif sitayış formalarında özünün ifadəsini tapır. Məsələn, müsəlman dinində namaz qılmaq, oruc tutmaq, həccə getmək, yetimə, yazığa kömək göstərmək və sairə.

Dini inamda mühüm yerlərdən birini də Allaha xidmət fəaliyyəti tutur. Bu fəaliyyət növündə insanın mənəvi aləmi hərtərəfli ideya emosional təsirə məruz qalır. Bu fəaliyyət növünə arxitektura üslublu məbədlərin, dini abidələrin, rəsm əsərlərinin, dini mərasimlərin, kilsə zənglərinin, musiqinin təsiri daha güclü olur.

Din özünün təşkilatı vasitəsilə də təsirini göstərir. Bu təşkilatlardan kilsəni, məscidləri göstərmək olar. Bu dini təşkilatlar din tarixində xüsusi rol oynamış və hətta cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatına güclü təsir göstərmişlər. Kilsə və məscidlərdən başqa, xüsusilə xristian dinində məbədi dini təşkilatı da vardır. Bu dini təşkilat bir növ qapalı xarakter daşıyaraq əsasən kilsədən və dini istiqamətdən ayrılan bir qrup dindarları özündə birləşdirir. Kilsə ilə məbədi arasındakı sərhəd nisbi olmaqla tarixən dəyişkəndir. Dinin mənşəyi tarixinə nəzər salsaq bu məsələ barədə birmənalı cavab olmamışdır. Din xadimləri dini fəvqəltəbii qüvvənin yaratmış olduğu hal kimi qiymətləndirmişlər. XVIII əsrin mütəfəkkirləri olan R.Dekart, T.Hobs, B.Spinoza, P.Holbax, L.Feyerbax və başqaları dini inamı yer hadisəsi saymış və belə hesab etmişlər ki, din gözəgörünməz qüvvələr qarşısında insanların qorxusu nəticəsində, onların gələcəyə olan narahatlıqları üzündən yaranmışdır.

Fransız maarifçiləri J.Melye və Volterə görə dini inam din xadimləri və hakim dairələrin tamahkar məqsədləri üçün insanların aldadılması nəticəsində yaranmışdır.

Marksizm fəlsəfəsi isə dinə tamamilə başqa səpgidə yanaşaraq insanların təbiət qüvvələrindən obyektiv asılılığı üzündən, eləcə də kortəbii içtimai qüvvələrin təsirilə yarandığını göstərmişdir. Marksist fəlsəfəyə görə din iki kök üzərində yaranmışdır. Onun biri sosial, digəri isə idrakı kökdür. Sosial kökə təbiət qüvvələri qarşısındakı acizlik, qorxu və cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı ilə əlaqədar insanların hakim siniflər qarşısındakı acizliyi və qorxusu aiddir. Marksizm dinin idrakı kökünə isə insan idrakının mürəkkəbliyi və zəifliyi üzündən gerçəkliyin saxta inikasını aid edir. Həm də göstərilir ki, dinin həm sosial və həm də qnesoloji kökləri qarşılıqlı əlaqədə olub dini və fəvqəltəbii qüvvəyə inamı yaratmışlar.

Əlbəttə istər marksizmdən əvvəl və istərsə də marksizmin dinin mənşəyi barədəki fikirlərində müəyyən yanlışlıqla bərabər müsbət tərəflər də vardır. Bu müsbət tərəflər dinin ilkin formalarına aiddir. Doğrudan da ibtidai dinlər kortəbii qaydada, insanların təbiətin kortəbii qüvvələri qarşısında acizliyinin, eləcə də, dünyanın sirlərinin dərk edilməsinin çətinlikləri nəticəsində yaranmışdır. Lakin bu fikri vahid Allaha isnad edən dinlərə aid etmək olmaz. Məsələn, götürək islam dinini. İslam dinini Məhəmməd peyğəmbər öz təşəbbüsü ilə yaratmamışdır. Onu hələ lap körpəlikdən ilahi qüvvə peyğəmbər kimi formalaşdırmışdır. Bu barədə Bibliya kitabında da qeyd edilərək gələcək peyğəmbərin xüsusi əlamətləri verilmişdir. Bunu isə biz Məhəmməd peyğəmbərin əmisilə hələ uşaq ikən Suriyaya səfəri zamanı karvansara sahibi tərəfindən tanınması faktından da bilirik.

Məhəmmədi peyğəmbər edən Allahdır. Allah Qurani-Kərim kitabını Məhəmməd peyğəmbərə nəzl etmişdir. Bu müqəddəs

kitabda çox dəqiq elmi, əxlaqi, sosial və mənəvi fikirlər toplanmışdır. 7-ci əsr Ərəbistanında elə bir şəxs tapılmazdı ki, kainat haqqında, Yer və onun üzərində yaşayan insan və başqa canlı varlıqlar barədə, dünyanın yaranmasının sirləri barədə Qurani – Kerim kitabında göstərilən fikirləri söyləməyə qadir olsun. Deyilənlərdən aydın olur ki, din yer qüvvələri tərəfindən yaradıla bilməzdi. Dini Allah yaratmış və onu özünün insanlar içərisindən seçdiyi peyğəmbərlər vasitəsilə həyata keçirməyi məsləhət bilmişdir.

Din bəşəriyyət tarixində, onun sosial və mənəvi həyatında çox böyük rol oynamış və oynayır. Bu rol dinin içtimai funksiyalarında özünü daha parlaq şəkildə göstərir. Bunlardan biri dünyagörüşü funksiyasıdır. Din insanlara dünya haqqında, varlıq haqqında, insan, onun sirləri, mahiyyəti barədə geniş biliklər verir. Dini dünyagörüşdə insan, onun taleyi mühüm yer tutur.

Dinin illüziyalı konsepsasiyaedici funksiyası da vardır. Bu funksiyanın mahiyyəti insanların praktiki gücsüzlüyünü illüziya vasitəsilə göstərmək onlarda inam, səbr etmək, çətinliyə dözmək, hər bir məsələyə ölçülüb biçimli yanaşmaq və sair kimi keyfiyyətlər təbliğ etməkdən ibarətdir. Din özünün reqlativ, yəni tənzimləyici funksiyası vasitəsilə insanların davranış qaydalarını, hərəkət normalarını müəyyənləşdirir. Hər bir dində xüsusi həyat normaları vardır. Bu normalarda içtimai həyatın iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi sahələrinin əhatə etdiyi bütün məsələlərə insanların münasibəti öz əksini tapır. Məsələn, İslam dinində bu normalar şəriət qaydalarında özünü göstərir.

Din özünün tərbiyə funksiyası vasitəsilə insanları təmiz əxlaq, saf qəlb, Allah qarşısında düzgün olmaq, ataya, anaya,

ağsaqqala, ağbirçəyə, ümumiyyətlə insana qayğı, yaşadığı elin, obanın qayğısına qalmaq, zəhməti sevmək, halal əməklə yaşamaq, başqalarının malına göz dikməmək, imkansızlara köməklik etmək və sair kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Müasir dövrdə din dünya xalqları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı, dostluğu, köməliyi, sülh və əmin-amanlığı qoruyub saxlamağı təbliğ edən saysız-hesabsız işlər aparır, insanları birliyə çağırır. Allah qarşısında hamının bərabər olması fikrini təbliğ edir. Hazırda elmin, fəlsəfənin, texniki tərəqqinin mənzərəsi heç də dinə zidd olmayıb, onun rolunu azaltmır. Hələ vaxtilə elmin inkişafında böyük xidmətləri olan N.Kopernik, İ.Nyuton, A.Eynşteyn, V.Qeyzenberq və başqaları dinə münasibətdə pozitiv mövqe tutaraq din haqqında müsbət tonla danışmışlar. Hətta İ.Kepler qeyd edir ki, riyazi prinsiplər ilahi iradəni ifadə edir. V.Qeyzenberqə görə yeni təfəkkür formaları heç də dindən kənarlaşmaq demək deyildir. Elm dinlə ziddiyyətdə olmamışdır. Nyutonun yaradıcılığında elmi fikir həqiqi dinlə əlaqələndirilmişdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, elmlə din heç vaxt bir-birinə zidd olmamışdır. Vaxtilə dünyanın böyük şəxsiyyətlərindən ən dahisi olan Məhəmməd peyğəmbər elmə, biliyə, alimin roluna yüksək qiymət vermiş və elmi etiqaddan çox yüksək tutmuşdur.

Müasir dövrdə islam dininin rolu və təsiri xüsusilə artmaqdadır. Dünyanın bir çox insanları öz dinindən əl çəkərək, islama meyl edirlər. Bununla əlaqədar olaraq bəzi ölkələrin dırnaqarası din xadimləri islamın təsir gücünə maneçilik törədir, ona müxtəlif böhtanlar ataraq panislamizm, pantürkizm adlarla dinimizi, türk dünyasını gözdən salmağa çalışırlar. Xüsusilə, son vaxtlarda Azərbaycana göndərilən din missionerləri ayrı-ayrı səbatsız insanları iqtisadi cəhətdən ələ

alaraq onları aldadıb xristianlığa çəkirlər. Əlbəttə, bu qeyri-normal haldır. Pula, yalan vədə aldanıb öz əqidəsindən döən insanlara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar dinlərindən imtina etdikləri kimi vətənlərindən, doğma xalqından da imtina etməyə hazırdılar. Bu işin müəyyən səbəbi respublikamızın bəzi dindarlarının hərəkətləridir. Son illərdə respublikamızda dindarların sayı çox sürətlə artmaqda davam edir. Onların müəyyən hissəsi tam və dərin dini savada malik deyildirlər. Onlar dini məsələlərin təbliğində təhriflərə yol verir, islam dinində olmayan uydurmalar yaradır, vaxtilə klassiklərimiz tərəfindən tənqid edilən cahilliyi, avamlığı, xürafatı təzədən dirçəldib yayırlar. Bu hal ən çox özünü ölü dəfni mərasimlərində, dini bayramların keçirilməsi prosesində göstərir. Əsl dindar islam dininin saflığını qoruyub saxlamağı, onu gənclərə dərinləndirən öyrətməyi, Allahın varlığına insanlarda həqiqi inam yaratmağı bacarmalıdır.

2. İNCƏSƏNƏT

İncəsənət içtimai şüur formalarından biridir. O gerçəkliyə estetik münasibətin yüksək ifadəsidir. İncəsənət anlayışı mürəkkəb, zəngin və çoxcəhətlidir. Biz incəsənət dedikdə bir-birindən uzaq görünən müxtəlif ədəbi əsərləri, tətbiqi sənət nümunələrini, teatr və kino tamaşalarını, heykəl və abidələri, naxışları, musiqi havalarını, mahnı və konsertləri, rəqsləri və sairəni nəzərdə tuturuq. Bunları vahid və bütöv bir anlayışa daxil edən, onlar arasında müəyyən bir daxili əlaqə, üzvü rabitə, yaradan ümumi və oxşar cəhətlər, birlik vardır. Bu birlik elə incəsənət sözünün anlaşılmasının məzmunundan irəli gəlir. Müxtəlif xalqlarda incəsənət sözünün mənası çoxcəhətli

və həm də fərqlidir. Bu anlayış bizim dilimizdə iki sözün birləşməsindən – yəni incə və sənət sözündən yaranmışdır. İncə – nazik, zərif, yumşaq deməkdir, lətif, gözəl, xoşagələn mənasında işlədilir. Sənət sözü isə dilimizdə peşə, ixtisas, məşğələ mənasındadır. Deməli incəsənət – lətif, gözəl, xoşagələn, zərif peşəyə deyilir. İncəsənət ibtidai cəmiyyətin inkişafının ilk pillələrində əmək prosesilə, insanların içtimai praktikasının inkişafı ilə sıx əlaqədə meydana gəlmişdir. İnsanlar incəsənəti ona görə yaratmışlar ki, bu onlara həqiqətən lazım idi, təbiətlə mübarizənin tələbatına uyğun idi, insan kollektivini birləşdirirdi, onlarda faydalı emosiyalar əmələ gətirirdi. Tədricən kollektiv əməklə insanların estetik zövqləri, tələbatı, gözəllik haqqında təsəvvürləri təşəkkül tapırdı. Ovçuluqla, əkinçiliklə məşğul olan qədim insanlar öz həyat tərzlərini, əməklə bağlı olan prosesləri yamsılamışlar. Qədim musiqi və rəqslər, mahnılar əmək prosesini insanların həyat tərzini əks etdirmişlər. Sənət insanları birləşdirmiş, onlara təsəlli vermiş, ruhlandırmış, zövqlərini oxşayaraq mənəvi qida, estetik zövq və həzz vermişdir. Ümumiyyətlə, insanların estetik və bədii zövqləri, əmək prosesləri ilə inkişaf etmişdir. Əməklə bağlı olan bayatılar, xalq mahnıları yaranmışdır. Bədii yaradıcılıq üçün çox mühüm olan istedadın özü də əməkdən asılıdır. İncəsənətin ilk izləri o dövrə aiddir ki, bu zaman insan daşdan, sümükdən və buynuzdan alətlər istehsal edə bilirdi, aydın nitqə malik idi, kollektiv halında iri heyvan ovuna çıxırdı, içtimai istehsalda kişi ilə qadın arasında ibtidai əmək bölgüsü var idi. Həmin dövrdən qayalar üzərində, mağaralarda təsvirlər, daş, sümük və buynuzdan qayırılmış əşyalar qalmışdır. Elə rəqs və musiqi də o zamanlar yaranmışdır. Hələ ilk vaxtlar incəsənət, ətraf aləmin insanlar

tərəfindən bütöv halda dərk olunmasının tərkib hissəsi olmuşdur. Əmək inkişaf etdikcə və ictimai həyat dəyişdikcə incəsənət də tədricən ayrılıb mənəvi fəaliyyətin xüsusi formasına çevrilir. O ayrı-ayrı növlərə – arxitekturalaya, rəssamlığa, heykəltaraşlığa, musiqiyə, rəqsə, ədəbiyyata, kinoya və sairələrə bölünmüşdür. Beləliklə, incəsənət müstəqil hal olaraq təkçə əmək prosesini deyil, həm də ictimai həyatın bütün başqa sahələrini də əks etdirən vasitəyə çevrilmişdir. İncəsənətlə heç də bütün əhali deyil, əsasən az miqdar seçilmiş insanlar olan şairlər, rəssamlar, heykəltaraşlar, musiqiçilər məşğul olmuşlar. Tədricən incəsənət nəzəri təhlilin xüsusi predmetinə çevrilmişdir. Dünyanın gözəlliyini dərk edib mənimsəməyin mahiyyəti və qanunları haqqında təlim olan estetika yaranmışdır. Tədricən incəsənətin müxtəlif növlərini öyrənən ayrı-ayrı incəsənətşünaslıq sahələri meydana gəlmişdir. Hələ peşəkar sahələrdən kənarda və bu sahələrin inkişafına az təsiri olmayan xalq yaradıcılığı formasında olan folklor, mifologiya da yaranmışdır. Estetik şüurun və incəsənətin gerçəkliyə münasibəti məsələsi estetikanın və incəsənətşünaslığın vacib məsələlərindən biri olmuşdur. Filosoflar, incəsənət nəzəriyyəçiləri, sənətkarlar bu məsələni müxtəlif şəkildə həll etmişlər.

Sınıflı cəmiyyətlərdə incəsənət sinfi xarakter daşımış və müəyyən sosial qrup və təbəqələrin mənafeyini ifadə etmiş, onların mübarizələrinin ideya silahı olmuşdur. Lakin, hələ lap qədimlərdə və tarixin sonrakı dövrlərində yaşayıb yaratmış böyük incəsənət xadimlərinin əsərləri, ideyaları ümumbəşəri xarakter daşımışdır. Qədim Yunanıstan mütəfəkkirlərindən Fyidiyin, Esxilin, Sofoklin, Evripidin və başqalarının, intibah dövründə Dantenin, Rafaelin, Leonardo da Vinçinin, yeni

dövrde Şekspirin, Rembrandtın, Balzakın, Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Nizaminin, Füzulinin, M.F.Axundovun, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, Q.Qarayevin və bir çox başqalarının əsərləri ümumbəşəri ideyalar toplusudur. Bu mütəfəkkirlərin əsərləri bütün bəşəriyyət üzrə insanlara qabaqcıl ideyalar aşılıyır, onlara sağlam mənəvi təsir göstərir, bəşəri əhəmiyyətli hərəkətlərə sövq edir, yüksək səviyyəli tərbiyəvi təsir göstərir. İncəsənət yaranan vaxtdan cəmiyyət həyatında mühüm rol oynamış və oynayır. Bu rol onun müxtəlif funksiyalar daşımada özünü göstərir. Bunlardan idrakı, tərbiyəvi, estetik, kommunikativ, yaradıcı, ictimai məişət, əvəzedici, əyləncə və başqa funksiyaları göstərmək olar. İncəsənət gerçəkliyi əks etdirməklə idrakı əhəmiyyətə malikdir. O, insanların aləmi dərk etməsinə, öyrənməsinə köməklik edir. İncəsənətin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti, fəal dəyişdirici gücü vardır. O insanlara əxlaq normaları, davranış qaydaları aşılamaqda, onların etik və estetik tərbiyəsində qüdrətli vasitəsidir. İncəsənət dərin ictimai, siyasi ideyaları, fəlsəfi məzmun və mənanı əks etdirməklə insanların ideoloji hazırlığında mühüm rol oynayır. İncəsənətə həmişə ümumi olan, onun məhz təbiətini ifadə edən cəhətlər, xüsusiyyətlər olmuşdur. İncəsənət hər şeydən əvvəl yaradır, ifa edir, öyrəndiyi, bildiyi, aldığı materialları yenidən işləyir, dəyişdirir. Həm də bu mənəvi yaradıcılıq, ideoloji yaradıcılıqdır.

İncəsənəti başqa ictimai şüur formalarından ayıran cəhət hər şeydən əvvəl bədii, obrazlı inikas forması olmasıdır. İncəsənət aləmi dərk etməyin bədii-obrazlı üslubudur. İncəsənətdə reallıq başlıca olaraq bədii obrazlar və simvollar vasitəsilə əks etdirilir. Həm də incəsənətdə ümumi olan mücərrəd şəkildə deyil, fərdi formada özünü göstərir, təxəyyülə, fantaziyaya

geniş yer verilir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə o içtimai şüurun digər formalarından, xüsusilə elmdən, fəlsəfədən fərqlənir. Onların ümumi cəhəti ondadır ki, istər elm, fəlsəfə və istərsə də incəsənət və başqa şüur formaları obyektiv gerçəkliyin inikası olmalarıdır. Tarixən böyük mütəfəkkirlərin bir çoxu incəsənətlə elmin yaxınlığını görmüş və əsaslandırmağa çalışmışlar. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli şerin, sənətin elmlə olan əlaqəsini göstərmişdir. Füzuliyə görə, elmsiz şer əsası olmayan divardır. Əsassız divar isə etibarsız olur, itələsən yıxılar. Şair göstərirdi ki, elm oxucuya məlumat verir, bilik verir. Şer də bilik verir, ancaq elmdən fərqli olaraq bunu başqa cür, bədii vasitələrlə tərənnüm edir. Əgər elm aləmi anlayışlar, qanunlar və kateqoriyalar vasitəsilə əks etdirsə, incəsənət onu bədii obrazlarla, canlı, konkret, hissi olaraq əks etdirir. Bədii obraz gerçəkliyin mühüm tipik olan hadisə və əlaqələrini əks etdirməklə dərin mənaya malik olur. Obrazın özü sənətdə tək, fərdi, təkrarolunmaz olsa da, o içtimai tipi, müəyyən bir içtimai mühiti cəmiyyətin bu və ya başqa bir zümresini əks etdirir. Yəni burada mahiyyət hadisədə, ümumfərdədə verilir və konkret, hissi olaraq əks olunur. Elə sənətin inikas forması kimi dialektik xüsusiyyətləri də bundadır. Bədii obraz fantaziyaya, təxəyyülə, şüurlu sistemlərin olmasına əsaslanır. Obrazlı ifadə yüksək fantaziya olmaqla bərabər, həm də konkret, canlı və əyanidir.

İncəsənəti başqa içtimai şüur formalarından ayıran və birləşdirən cəhətlər də vardır. Həqiqi incəsənət elm kimi doğru, düzgün inikas vasitəsidir.

Fəlsəfə aləmi ən ümumi qanunlar, ən ümumi anlayışlar və kateqoriyalarla, hər bir elm özünəməxsus konkret anlayış və

qanunlarla, əxlaq müəyyən etika kateqoriyaları, davranış normaları və qaydaları ilə əks etdirdiyi halda, incəsənət qeyd etdiyimiz kimi bədii obrazları əks etdirir. İncəsənət ictimai şüurun digər formaları ilə qarşılıqlı əlaqə və nisbətdə inkişaf edir. Məsələn, dinin ən çox hakim şüur olduğu orta əsrlərdə incəsənət dinlə sıx əlaqədə olmuşdur. Düzdür, bu zaman incəsənət dinin təsiri altında olsa da, çoxlu miqdarda gözəl kilsə, məbəd, məscid tikilmiş, kilsə xorları, şəbəhlər təşkil edilmişdir. Əvvəllərdə olduğu kimi müasir dövrdə də incəsənət siyasətlə, əxlaqla, fəlsəfə ilə, elmlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edir.

Elmi biliklər əsri olan zəmanəmizdə ictimai tərəqqinin nailiyyətləri ictimai şüurun başqa sahələri kimi incəsənətə də böyük təsir göstərir, onun inkişafını sürətləndirir. Texnika incəsənətin ən kütləvi forması olan kinonu yaratmış, bədii əsərlərin nəşrini və yayılmasını sürətləndirmiş, teatr və sirkdə elektrik və işıq vasitələrindən istifadə etməyə imkan vermişdir. Radio və televiziya verilişlərinin rəngarəngliyini, pirotexnikanın tətbiqi ilə böyük bayram gecələrinin təşiklini mümkün etmişdir. Müasir texniki nailiyyətlər dövlətlərarası kütləvi mədəni tədbirlərin, beynəlxalq olimpiya yarışlarının, kinofestivalların keçirilməsi və bütün dünya üzrə onlara tamaşa edilməsini təmin etmişdir.

Öz növbəsində incəsənət də digər şüur formalarına böyük təsir göstərir. Sənət əsərləri insanların düzgün əxlaqi tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün genişlənməsində, vətənpərvərlik, beynəmləçilik, sözlə əməlin birliyi, insanpərvərlik ruhunda, cəmiyyət həyatına mənfi təsir edən müxtəlif antipodlara qarşı mübarizə ruhunda tərbiyəsində əsaslı rol oynayır.

İncəsənət mürekkəb hadisədir. Onun mürekkəbliyi bununla müəyyən olunur ki, burada gerçəkliyin inikası bilvasitə deyil, müxtəlif əlaqələr və münasibətlər şəklində bilavasitə xarakterdədir. İncəsənət insanı əks etdirir. İnsan isə çox tərəflidir. İncəsənət cəmiyyəti əks etdirir. Cəmiyyət isə çox sahəlidir. İş təkcə bununla bitmir. İncəsənət xadimi bu və ya digər hadisəni özünün xüsusi və təkrarolunmaz mövqeyinə uyğun qavrayır. Onun fərdi qavrayışı hadisələrin dərk olunmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də incəsənət xadimi elə bir ifadə forması tapmalıdır ki, özünün xüsusi qavrayışına və inikas etdirdiyi hadisənin özünə uyğun gəlsin. Deməli, burada subyektiv hal böyük rol oynayır. İncəsənətin elə bu cəhəti onu başqa şüur formalarından fəqləndirir. Deməli, incəsənət ustası incəsəntdə əsas, baş simadır. Hər hansı incəsənət əsərinin yaranması, onun keyfiyyəti, dəyərləri ondan asılıdır. Əsər hazır olandan sonra oxucuların, tamaşaçıların, dinləyiçilərin mühakiməsinə verilir. Onlar isə əsəri bir mənalı deyil, müxtəlif səviyyədə qavrayır və qiymətləndirirlər. Bu işdə əsərin forması böyük rol oynayır. Odur ki, incəsənətdə əsas cəhət, əsas xüsusiyyət məzmunla yanaşı, gerçəkliyin inikası və onun xalqa çatdırılması formasıdır.

İncəsənətin funksiyalarından biri də insanlara gözəllik hissi aşılamaq və tərbiyə etməkdir. Məhz bu funksiyanın həyata keçirilməsi ən çox forma ilə əlaqədardır. Hər hansı bir incəsənət əsəri dərin məzmunu ilə bərabər gözəl, hamı üçün əlverişli, başa düşülən forma ilə ifadə olunmalıdır. İnsan incəsənətin gözəlliyini anlamalı, duymalı, dərk etməlidir. Bu hal isə ancaq gözəl forma vasitəsilə mümkündür. Həm də incəsənət mücərrədlikdən, çətin anlaşılmaqlıqdan uzaq olmalı

və daha çox konkret xarakter daşmalıdır. Ümumiyyətlə, formalizmə qapanıb əsərin məzmununu yaddan çıxarmaq olmaz. Forma və məzmun vəhdətdə olmaqla bir-birini tamamlamalıdır. Ancaq incəsənətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, burada forma məzmunla münasibətdə aparıcı rol oynayır. Gerçəklikdən doğan və gerçəkliklə bağlı olan, incəsənət, şərait dəyişdikçə, müxtəlif zamanlarda və müxtəlif xalqlarda olan ictimai tələbat, maraq və zövqlərdən asılı olaraq dəyişmiş, müxtəlif vəzifə və məqsədlər güdmüş, ictimai funksiyalar daşmışdır. Aydın ki, bununla əlaqədar olaraq incəsənətin məzmun və forması da inkişaf etmiş, müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Onun ayrı-ayrı sahələri, yeni-yeni təzahür formaları, janr və növləri yaranmış, təkmilləşmiş və təkamül keçirmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq, incəsəntdə həmişə ümumi olan, onun məhz təbiətini ifadə edən cəhətlər, xüsusiyyətlər olmuşdur. İncəsənət hər şeydən əvvəl yaradıcılıq və ifaçılıqdır. Burada insan həmişə çalışır ki, nə işə yaratsın, ifa etsin, öyrənsin, bildiyini xalqına çatdırsın. İncəsənət elə bir ictimai şüur formasıdır ki, onda milli ənənələr, milli xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Çünki hər bir millətin milli dili, milli xarakteri, etnoqrafik xüsusiyyətləri incəsəntdə öz əksini tapmalıdır. Hər bir millətin, xalqın incəsənət əsərlərini yaradanlar bu milli xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Elə bir xalq yoxdur ki, onun böyük sənətkarları olmasın və onların əsərləri dünya xadimləri tərəfindən öyrənilməsin. Məsələn, Azərbaycan xalqının böyük sənətkarları N.Cəncəvi, Füzuli, M.F.Axundov, Ü.Hacıbəyov, Q.Qarayev, T.Salahov, S.Bəhlulzadə və başqaları dünyada məşhurdurlar. Onların əsərləri millilikdən çıxıb beynəlmiləl miqyas almışdır. Elə buna görə də incəsəntdə milliliklə

beynəmiləçilik vəhdət təşkil etməlidir. Çünki hər bir incəsənət əsərinin zənginləşməsi üçün milliliklə ümumbəşərlik qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz etməlidir.

VII Fəsil

ŞƏXSİYYƏT, ONUN AZADLIĞI VƏ MƏSULİYYƏTİ PROBLEMİ

1. FƏRD, FƏRDIYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT

Şəxsiyyət anlayışının məzmununu aşkara çıxarmaq üçün birinci növbədə sosial varlıq kimi insanın mahiyyətini bilmək lazımdır. Çünki şəxsiyyət ancaq cəmiyyətdə mövcuddur. İnsan ictimai münasibətlərin məcmusudur. Elə bu da insanın mahiyyəti deməkdir. Ancaq ictimai münasibətlər sistemini əsas götürməklə biz başa düşürük ki, insan nədir, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri nədən ibarətdir. Onda olan sosial sima məhz başqa cür deyil, belədir.

İctimai münasibətlər eyni dərəcədə insanın biofizik, psixoloji və digər xüsusiyyətlərini şərtləndirir. İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilənlərin vəhdətindən ibarət olan canlı sistemidir. İnsan həm hadisələrin təbii əlaqəsinə qoşulur, həm də bioloji qanunauyğunluqlara tabedir. İnsan, öz şüuru, psixikası və şəxsiyyəti səviyyəsində spesifik qanunauyğunluqları olan sosial varlığa çevrilmişdir. Beləliklə, biz insana bütövlükdə bioloji sosial və psixoloji-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıq kimi baxırıq. Bu baxımdan «fərd», «fərdiyyət» və «şəxsiyyət» anlayışlarını aydınlaşdırmağın nəzəri və əməli əhəmiyyəti vardır. Fərd termini birinci növbədə, götürülmüş bir bəşəri cinsini izah etmək, göstərmək üçündür. Fərd dedikdə bir nəfər, sosial birliyin biri nəzərdə tutulur. Fərd ayrıca bir insan, nə isə xüsusi bir nəfərdir, bu xüsusilik onu fərd edir və gerçək ictimai

varlığa çevirir. Fərd anlayışı insan nəslinin bir nümunəsini göstərir. O özündə həm bioloji xassələri, həm də sosial tərəfi əks etdirir. İnsanların fərd kimi fərqi özünü hər şeydən əvvəl o fərdin daxil olduğu ictimai qrupların arasındakı fərddə, ikincisi isə bu və ya digər qrupun tipik fərqlərinin bu fərddə nə qədər öz ifadəsini tapmasında göstərir. Fərd anlayışının köməyi ilə hər bir adamın sosial şəraitdən, onun şəxsiyyətinin formalaşdığı sosial mühitdən asılı olduğu müəyyən edilir. Əlbəttə, fərdi təcrid olunmuş, tarixdən kənar, xüsusi təbiəti olan ictimai münasibətlərə biganə olan, onu ancaq kənar hal kimi başa düşmək olmaz. İnsan ilk gündən, özünü başa düşdüyü vaxtdan sosial münasibətlərin məhsulu olmuşdur. İnsanın yaşadığı dövr, mühit, nail olduğu mədəniyyət, həyat fəaliyyəti üsulu fərddə tamamilə öz əksini tapır, onun bütün hərəkətlərində özünü büruzə verir.

Əgər fərd anlayışı ilk müəyyənediciyə yönəlsə, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları konkret şəxsiyyətin ictimai həyatın fəal subyekti olması ilə fərqlənir. Bu anlayışların ikisi də insanın sosial keyfiyyətini göstərir. «Fərdiyyət» və «şəxsiyyət» terminlərinin mənə yaxınlığı ilə əlaqədar demək olar ki, şəxsiyyət fərdiyyətidir, fərdiyyət isə şəxsiyyətdir. Bu xüsusiyyətlə əlaqədar bu terminlər bir-birini əvəz edir və eyni mənada istifadə olunur. Lakin bununla yanaşı bu terminlər arasında fərq də vardır. Bu fərqlərin mahiyyəti adi dildə də özünü göstərir. Odur ki, fərdiyyəti müəyyən etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Söhbət bir şəxsə mənsub olsa da, onu bütöv, hərtərəfli öyrənməkdən, onu başqasından ayırmaqdan, özünəməxsusluğunun formalaşması və müəyyən olunmasından gedir.

Fərdiyyət dedikdə bir növ orijinallıq, aydınlıq, şəxsiyyət dedikdə isə güclü, enerjili, müstəqillik kimi anlaşılr. İnsan özünün xüsusi, təkrarolunmaz spesifikasi ilə fərdiyyətdir. Fərdiyyət anlayışında əsas diqqət xüsusi, spesifik, özünəməxsusluğu ilə bir adamın digərindən fəqlənməisinə verilir. Burada təkcə insanların xarici siması deyil, onun sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri də nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ayrıca insanda ümumi və növ xassələri ilə yanaşı təkrarolunmaz, unikal əlamətlərdə vardır. Bu keyfiyyətləri insana təbiət bəxş etmişdir. Bax bu özünəməxsusluq cəmiyyətdə normal fəaliyyət və inkişaf üçün vacibdir. Çünki, cəmiyyət üzvlərinin rəngbərəngliyi, onların müxtəlif qabiliyyətə, bacarığa malik olmaları həm içtimai quruluşun ümumiyyətlə normal fəaliyyəti üçün, həm də mədəniyyətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu özünəməxsusluq sosial inkişafın qanunauyğunluğudur.

Fərdiyyət təkcə müxtəlif bacarıqlara malik olmaq deyil, həm də onların birliyini nəzərdə tutur. Məsələn, intibah dövrünün görkəmli insanların hər tərəfli qabiliyyətlərə malik olmaları onların ləyaqət sahələrinin harmonik münasibət və əlaqədə olmasında özünü göstərmişdir.

Fərdiyyət öz ifadəsini insanın təbii əlamətlərində və psixik xassələrində – hafizə, təxəyyül, temperament, xarakter xüsusiyyətlərində və insan simasının, onun həyat fəaliyyətinin bütün rəngabərəngliyində tapır. İnsan şüurunun bütün məzmunu da, baxışlar, mühakimələr, rəylər də fərdi rəng alır. Bunlar hətta müxtəlif insanlarda ümumi olduqda, həmişə özündə nə isə bir özünəməxsusluq daşıyır.

Fərdiyyət bioloji, psixoloji və sosial səbəblərlə şərtlənir. Bu çoxtərəflilik üzündən onu müxtəlif elmlər öyrənir. Fərdiyyət

bir tərəfdən ətraf mühitin təsirini dəf edir və öz stabilliyini qoruyub saxlayırsa, digər tərəfdən ətraf aləmin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Beləliklə, o, özünün əlahəddəliyinə baxmayaraq ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olur. Bu qarşılıqlı təsir isə onun mövcudluğu və inkişafını şərtləndirir. Beləliklə, fərdiyyət bütöv bir sistem kimi özündə üç tərəfi birləşdirir. Birincisi – bioloji növün və cəmiyyətin nümayəndəsi kimi ayrıca bir fərdə xas olan ümumi əlamətləri, ikincisi – insana xas olan xüsusi əlamətləri, üçüncüsü isə insanın bioloji təşkilinin və sosial əhatəsinin özünəməxsusluğu ilə əlaqəli olan fərdi əlamətləri.

Fərdiyyət bu üç əlamətlərin mexaniki toplusu olmayıb, onların daxili əlaqələrinin və qarşılıqlı təsirinin yaratdığı bütövlükdür. Fərdiyyət həm də nisbi müstəqilliyə malikdir. Bu nisbi müstəqillik fərdiyyətin cəmiyyətdə oynadığı rolu ilə əlaqədardır. Beləliklə, fərdilik insanın cəmiyyətdə mövcudluğunun elə bir formasıdır ki, onun sayəsində fərd cəmiyyətdə əriyib itmir, özünün müəyyən nisbi müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

Fərd və fərdiyyət anlayışlarından fərqli olaraq şəxsiyyət insanın sosial keyfiyyətləri ilə daha çox bağlıdır. Şəxsiyyət yalnız öz ümumi xassələri və cəhətləri mənasında deyil, həmçinin sosial-mənəvi, fiziki keyfiyyətləri cəhətdən də nəzərdən keçirilən bir insandır.

Şəxsiyyət ictimai tarixi inkişafın subyektı və məhsuludur. Şəxsiyyət həmişəlik verilmiş və dəyişilməz deyildir. Şəxsiyyət konkret tarixi hadisədir. Sınıflı cəmiyyətlərdə o sinfi xarakter daşıyır. Şəxsiyyət həmişə təkin, xüsusunin və ümuminin konkret birliyini ifadə edir. Həm də şəxsiyyət başqalarından fərqli olaraq fərdi, təkrarolunmaz əlamətlərə malikdir. Hər bir

şəxsiyyət insanların müəyyən sosial-sinfi, milli, peşə birliyinə daxildir. Hər bir şəxsiyyətdə mövcud cəmiyyətin, bütövlükdə dövrün xarakterinə aid olan əlamətlər olur. Şəxsiyyət ancaq cəmiyyətdə, kollektivdə formalaşır, öz növbəsində şəxsiyyətin inkişafı kollektivin, cəmiyyətin inkişafına təsir edir.

Бах. "Основы философии". Е. Поповun redaksiyası ilə. 1997. стр. 200

Şəxsiyyət öz məzmununa görə olduqca zəngin anlayış olub, özündə insanın təkçə, ümumi və xüsusi əlamətlərini deyil, həm də nadir, unikal xassələrini də əks etdirir. Bundan başqa şəxsiyyət fərdiyyətindən fərqli olaraq insanda daha çox şüurluluğu, iradəliliyi, sərbəstliyi ifadə edir. Şəxsiyyət ancaq ictimai münasibətlər sistemində sosial rolu ifadə edərək mənə kəsb edir. Şəxsiyyət hər şeydən əvvəl öz hərəkətləri ilə, bir çox həyat hadisələrinin təşəbbüsçüsü olması ilə, özünün məsuliyyət hissini başa düşməsi ilə fərqlənir. Şəxsiyyət anlayışı çox cəhətli məzmunla malikdir. Odur ki, onu müəyyən etmək üçün insanın həyat fəaliyyəti hər tərəfli təhlil edilib öyrənilməlidir. Şəxsiyyəti bir sıra elmlər öyrənir. Fəlsəfə isə ona bütöv, çoxşəxsiyyətli, çoxkeyfiyyətli, zəngin təzahürlərə malik sosial mövcudluq kimi baxır və araşdırır. Ümumiyyətlə fəlsəfə şəxsiyyət problemini öyrənərkən birinci növbədə insanın bir şəxsiyyət kimi mahiyyətini, onun dünyada və tarixdə yeri və roluna diqqət verir.

Şəxsiyyət ictimai fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin yaradıcısıdır. O, özünümüəyyənləşdirmə, özünütənzimləmə və özünütəkmilləşdirmə kimi yüksək keyfiyyətlərə malikdir. Şəxsiyyət fəaliyyətin məhsuludur. Yalnız fəaliyyət sayəsində insan bir şəxsiyyət kimi özünü göstərir. İnsan nəinki sosial fəaliyyət göstərən, həm də sosial düşünən və duyan bir varlıqdır. Şəxsiyyəti səciyyələndirən cəhətləri araşdıranda onun daxili aləminə xüsusi diqqət verilməlidir. Şəxsiyyətin

daxili aləmi anlayışı müxtəlif tərəfləri əhatə edir. Şəxsiyyətin daxili aləmi onun mənəvi yetkinliyinin əsas göstəricisidir. Şəxsiyyət özünün davranış və hərəkətlərini etik baxımından tarazlıyır, xeyirxahlıq, ədalətlik, obyektivlik və s. mövqeyindən çıxış edir. Bu məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyət olmaq çətindir. Bu əlbəttə təkcə böyük şəxsiyyətlərə aid deyildir, həm də hər bir şəxsiyyətə aiddir.

Tarixin inkişafı gedişində ictimai münasibətlər dəyişdikçə insanların sosial tipləri də dəyişmişdir. Hər bir ictimai münasibət tipinin özünəməxsus şəxsiyyət tipi olmuşdur. Quldarlıq, feodalizm və kapitalizm iqtisadi-ictimai münasibətləri özünəməxsus şəxsiyyət tipləri yetişdirmişlər. Bu şəxsiyyət tipləri bir-birindən əsaslı qaydada fərqlənmiş, öz dövrünün ictimai münasibətlərini ifadə etmişlər. Odur ki, şəxsiyyətə verilən tərifə konkret-tarixi şəraitlə əlaqədar baxmaq tələb olunur. Bununla əlaqədar şəxsiyyətə müxtəlif meyarlardan yanaşdıqda onu bir sıra tiplərə ayırmaq olur. Belə ki, şəxsiyyətlər sosial-tarixi, sosial sinfi, sosial demoqrafik, sosial-etik, sosial-professional göstəricilərə görə fərqlənilirlər. Şəxsiyyəti təhlil edərkən bu fərqlər nəzərə alınmalı və biri-biri ilə əlaqədar götürülməlidir. Göstərilənlərdən əlavə şəxsiyyətin ümumpsixoloji təsnifatı da mövcuddur. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda əsas diqqət insan psixikasının ictimai təbiətindən asılı olan momentlər əsas götürülür.

Hər bir tarixi dövrdə maddi, sosial və mənəvi şəraitin toplusu formalaşır ki, bu da insanın sosial tipini və onun cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətinin xarakterini müəyyən-ləşdirir. Konkret sosial tiplərin formalaşmasının əsasını dünya tarixinin formasiyalaşması təşkil edir. Ümumiyyətlə sosiallığın üç əsas tarixi tipi mövcud olmuşdur. Birincisi, şəxsi asılılıq

münasibəti, ikincisi, şəxsi asılılıq olmayan şəraitdə şeylərdən asılılıq münasibəti, üçüncüsü, isə azad insanların münasibəti.

Şəxsi asılılıq münasibətləri kapitalizmə qədərki formasiyaların hamısına xas olan haldır. Onlar üçün ümumi olan cəhət qəbiləyə, icmaya, sosial təbəqəyə, zümərəyə və s. daxil olmalarıdır. Fərq isə ondan ibarətdir ki, sinifli cəmiyyətlərə qədərki dövrdə istismar yox idi. Burada fərdin şəxsi asılılığı, onun ibtidai kollektivdən bilavasitə asılılığı şəklində özünü göstərirdi. Fərd bu şəraitdə hələ təbii əlaqələrdən aralanmamış, sözün tam mənasında şəxsiyyət deyildi. Həm real olaraq, həm də özünün şüurluluğu ilə kollektivdən aralanmamış və özünü ona mənsub hesab edirdi. Şəxsiyyətin tarixən formalaşması onun əmək fəaliyyətinin inkişafı ilə, əmək bölgüsünün nəticəsi ilə, xüsusi mülkiyyətin formalaşması ilə əlaqədardır. Belə şəraitdə insan özünün xüsusi mənafeyini başa düşür və başqalarından özünü ayırır. İnsan özünü bir şəxsiyyət kimi ancaq cəmiyyətdə, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətdə, özünü başqalarından fərqləndirməkdə başa düşür.

Qədim dünyada məcburi əməyin geniş yayılmış forması quldarlıq, yəni kölə əməyi idisə, orta əsrlərdə təhkimçilik əməyi olmuşdur. Həm orda, həm də burda zəhmətkeş şəxsən azad deyildi, ya quldardan, ya da mülkəddardan asılı idi. Hər iki cəmiyyətdə ağalığ və tabelik, insanların şəxsi asılılığı özünü həm də başqa formalarda göstərirdi. Kapitalizmə qədərki formasiyalarda sinfi bölgü insanların zümərələrə, kastalara, korporasiyalara və başqa sosial strukturlara bölgüsü arxasında gizlənirdi. Bu zümre, təbəqə bölgüsü insanların anadan olduğu vaxtdan başlanır və əbədi xarakter daşıyırdı. Həm də bu

struktur möhkəm və qapalı idi, insanların əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edirdi.

Kapitalizm cəmiyyətində əmtəə istehsalının artması ilə əlaqədar bütün sosial struktur dağılır, yeni münasibətlər meydana gəlir, xüsusilə, cəmiyyətdə çoxlu miqdarda heç bir şəxsi asılılığı olmayan insanlar yaranır. Bütün qeyri-iqtisadi məcburiyyət sistemi ləğv edilir, insanlar şəxsi asılılıqdan azad olunurlar. Formal olaraq kapitalistlərlə fəhlələr hüquqi cəhətdən bərabər sayılır, biri azad qaydada satır, digəri isə alır. Adamların arasındakı münasibətlər əmtəə-pul münasibətləri xarakteri daşıyır. Əmtəə, pul, dəyər və sair kimi anlayışlar yeni sosial əlaqələrin aparıcısı kimi çıxış edirlər. Beləliklə, prinsipçə yeni tip münasibət asılılığı olan əşya asılılığı və şəxsi azadlıq meydana gəlir.

Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar yerli qapalılıq aradan qalxır, insanların əlaqə imkanları, içtimai əlaqələri artır, genişlənir. Hər bir münasibət ancaq şey, əşya, əmtəə münasibəti xarakteri alır. Burada əşya ancaq satış üçün istehsal olunur. Fəhlə işləyir ki, yaşaya bilsin, kapitalist isə kapital toplayır. Kapitalist üçün maraqlı o olur ki, onun əmtəəsi satılsın. Beləliklə, insanların əşya münasibətləri bir tərəfdən onların hüquqi azadlığını təmin edir, zümrə asılılığından xilas edirsə, digər tərəfdən onların bir-birindən yeni və çoxcəhətli təcridliyini yaradır. Fərdiyyətin azadlığına gəldikdə isə bu ancaq o cəmiyyətlərdə mümkündür ki, orada insanın insan tərəfindən istismarı aradan qalxır. Şəxsiyyətin kollektivlə, cəmiyyətlə yeni münasibəti formalaşır, insanların hərtərəfli harmonik inkişafına şərait yaranır.

Şəxsiyyətin qarşısında duran ən çətin vəzifə özünün obyektiv sosial vəziyyətini başa düşməsidir. İnsan özünün

hansı sinfə mənsub olduğunu özü seçmir. Bu hal insanın iradəsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Bir şəxsiyyət kimi o, öz sinfilə müəyyən münasibətdə olmalı, onu ya qəbul etməli, razılaşmalı, yaxud da inkar etməli, mübarizə və etiraz yolu tutmaqdır. İnsan bir şəxsiyyət kimi həm bioloji, həm psixoloji və həm də sosial cəhətdən inkişaf etməlidir. Bu cəhətlər vəhdət təşkil edir. Bu birlik və vəhdət daxilində sosial tərəf üstünlük təşkil edir. Lakin bu o demək deyil ki, bioloji və ya psixoloji amilin rolu azalır. Şəxsiyyətin formalaşmasında bunların rolu çox böyükdür. İlk əvvəl şəxsiyyət olmaq üçün insan bir bioloji hal kimi mövcud olmalıdır. Həm də, bioloji və sosiallığın vəhdəti insanın istedad və qabiliyyətini müəyyən edir. Çünki insanın təbii qabiliyyəti onun əməyi sayəsində meydana çıxır.

Şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi onun əxlaqi yetkinlik səviyyəsi ilə də ölçülür. O, özünün cəmiyyət qarşısında borcunu, məsuliyyətini hiss edir, daha vicdanlı, vətənpərvər olmağa cəhd edir. Onun sözü ilə əməli üst-üst düşür, daha çox xalqına, vətəninə ləyaqətlə xidmət etməyə çalışır. Şəxsiyyət birdən-birə formalaşa bilməz. Bu uzun çəkən prosesdir. İlk əvvəl şəxsiyyət özünün mənliyini tam hiss etmir, öz istəyini, arzusunu kifayət qədər dərk etmir, mövcud sosial şəraitdən tam mənada baş açə bilmir. Tədricən cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikcə şəxsiyyət də formalaşır, öz məqsəd və vəzifələrini anlayır. Onun həm fiziki və həm də mənəvi yetkinlik şüuru yüksəlir, cəmiyyətdə tutacağı yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Nəhayət, şəxsiyyət öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Artıq şəxsiyyət özünü tam dərk edir, öz vəzifələrini, hüququnu, borcunu, şərəf və ləyaqətini tam anlayır. Onun siyasi mənlilik şüuru yüksəlir.

Yaşadığı sosial mühiti dərindən dərk edir, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından baş çıxarır, kortəbiilikdən, dar dünyagörüşü çərçivəsindən azad olur, onun müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı, sərbəstliyi daha da artır. Başqa sözlə desək, şəxsiyyət inkişaf etdikcə daha çox azadlığa malik olur. Şəxsiyyətin azadlığı problemi tarixən filosofları düşündürmüş geniş sosial və siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

2. TARİXİ ZƏRURƏT VƏ ŞƏXSİYYƏTİN AZADLIĞI

Şəxsiyyətin azadlığı problemi yuxarıda qeyd edildiyi kimi tarixən filosofları düşündürmüş və böyük sosial və siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azadlıq və zərurət anlayışları fəlsəfi kateqoriya olub, təbiətin, cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqları ilə insanların qarşılıqlı münasibətini göstərir. Fəlsəfə tarixində bu anlayışlara bir mənalı münasibət olmamışdır. Metafizika azadlıq və zərurəti bir-birinə qarşı qoyaraq, onları zidd hesab edir. Bəzi metafiziklər belə hesab edirlər ki, insan iradəsi mütləq azaddır və heç bir şeylə şərtlənmir. Digərləri isə insanın iradə azadlığını qəbul etmir, ancaq mütləq zərurətin mövcudluğunu qeyd edirlər. Metafizikaya görə, ya azadlıq, ya da zərurət mövcuddur.

Volyuntaristlər isə təbiətin, cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluğunu inkar edərək insan iradəsinin tam azad olmasını və heç bir səbəbdən asılı olmadığını qəbul edirlər. Volyuntaristlərə görə, tarixin taleyi ancaq görkəmli şəxsiyyətlərin iradəsindən asılıdır.

Başqa bir qrup isə əksinə belə hesab edir ki, ancaq mütləq zərurət mövcuddur, heç bir insan azadlığı və fəaliyyəti yoxdur. Belə baxış qeyri-elmi xarakterdə olub fatalizmə aparır. Fatalistlərə görə, insanların fəaliyyəti sıfıra bərabərdir.

Azadlıq və zərurət problemi nisbətən daha real və aydın şəkildə Heqel və Spinozanın fəlsəfi təlimlərində qoyulmuşdur. Bu məsələdə marksizm fəlsəfəsinin mövqeyi də maraqlıdır. Heqeldə olduğu kimi, marksizm də, azadlığı dərk edilmiş zərurət saymışdır. Fərq ondadır ki, Heqel obyektiv idealizm mövqeyindən bu məsələni izah edirdisə, marksizm materializm mövqeyindən izah edir. Bu fərqlə baxmayaraq, onların fikirləri metafizik determinizmin, insanların iradə azadlığının, onların hərəkətlərinin səbəbli əlaqəsini inkar edən fatalist görüşlərin əleyhinə olmuşdur.

Elmi fəlsəfə sübut edir ki, azadlıq və zərurət qarşılıqlı əlaqə və şərtlənmə halındadır. Azadlıq heç də təbiətin qanunlarından asılı olmayan hal olmayıb, bu qanunların inikası, öyrənilməsi və onlardan praktiki fəaliyyətdə istifadə edilməsidir.

Azadlıq və zərurət problemi müasir dövrdə daha çox aktuallıq kəsb edir. Bu anlayışların tarixi çox qədimdir. Hələ heyvanat aləmindən aralanan insan heyvanların özləri qədər azad deyildilər. Lakin insanın tədricən mədəniyyətə doğru hər bir addımı azadlığa doğru atılan addım olmuşdur. Nəticə etibarilə şəxsiyyət azadlığı sayəsində təbii və sosial şəraitlə nəinki uyğunlaşır, həm də onu özünün mənafeyinə uyğun qaydada dəyişdirir.

Əlbəttə, insan nə təbiətdən, nə də cəmiyyətdən mütləq azad ola bilməz. Azadlığın konkret maddi daşıyıcısı, onun subyektivi insandır, şəxsiyyətdir və onun daxil olduğu müvafiq sinfidir, millətdir və dövlətdir. Azadlıq və zərurət probleminin fəlsəfi həllinin, onların qarşılıqlı münasibətinin müəyyənləşdirilməsinin çox böyük əməli və metodiki əhəmiyyəti vardır. Şəxsiyyətin azadlığını qəbul etmədən insan öz davranışına

görə nə əxlaqi və nə də hüquqi məsuliyyətini başa düşə bilməz. Əgər insanlar azadlığa malik olmasalar, ancaq zərurətlə hərəkət etsəydilər, onlar öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşımazdılar. Məlumdur ki, insanların bütün hərəkətləri bu və ya digər şəkildə səbəblə şərtlənir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, əvvələn insanların fəaliyyəti təkcə xarici şəraitlə deyil, həm də daxili tələblə istiqamətləndirilir. İkincisi isə, insan bu və ya digər təsiri eyni mənada qiymətləndirə bilməz. İnsanlar özlərinin praktiki fəaliyyətlərində mövcud real təbii həyat şəraiti formasında, sosial-iqtisadi formalarda təcəssüm edilən tarixi zərurətlərə rast gəlirlər. Həm də insanlar özlərinin fəaliyyətinin obyektiv şəraitini seçməkdə azad deyildirlər. Əksinə bir çox hallarda həmin şərait onların mənafeələrini, arzu və cəhdlərini əsasən müəyyən edir. Lakin insanlar şübhəsiz ki, öz fəaliyyətlərinin məqsədlərini seçməkdə azaddırlar. Hətta belə, insanlar özlərinin tələblərinə uyğun gəlməyən hadisələrdən xilas olmağı və yaxud özlərinə uyğun olanların həllini sürətləndirməyi bacarırlar. Nəhayət, insanlar öz qarşısına qoyduqları məqsədə çatmaq naminə vasitə seçməkdə az-çox azaddırlar. Beləliklə, azadlıq heç də mütləq deyildir. O müəyyən məqsəd və planlı hərəkət etməyin vasitəsilə həyata keçirilir. Gerçək həyatda şəxsiyyətin tarixi zərurəti və azadlığı qarşılıqlı əlaqədə olmaqla dialektikcəsinə bir-birinə təsir edir. Tarixi determinizm heç də şəxsiyyət azadlığını və insanların öz ictimai fəaliyyətlərini seçmək azadlığını inkar etmir. Azadlıq dərk edilmiş zərurətdir. Cəmiyyətin, təbiətin zəruri xarakterli qanunlarının dərk edilməsidir. İnsan nə qədər ki, təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunlarına biganədir, onu bilmir və dərk etməyib, bu qanunlar insandan asılı olmayaraq onun ətrafında

fəaliyyət göstərir, o qədər azad deyildir və qanunlar qarşısında qul vəziyyətdədir. Elə ki, bu qanunları dərk edib öyrənir, onlardan öz mənafeləri üçün istifadə etməyi bacarır, o zaman azad olur və təbiət üzərində ağalılıq edə bilir. Deməli, azadlığını səviyyəsi varlığın obyektiv qanunlarının dərk edilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, zərurət, təbiətin qanunauyğunluğu əzəldir, insandan asılı olmayaraq mövcuddur, insanların iradəsi və şüuru isə bu qanunların inikasıdır, sürətidir, deməli, ikincidir. Nə qədər ki, insan zərurəti öyrənməmiş, dərk etməmişdir, o kor-koranə, şüursuz qaydada fəaliyyət göstərir. O zaman ki, insan zərurəti dərk edib öyrənir, qanunlarla rəftar etmək qaydalarını bilir, öz mənafeyi naminə onlardan istifadə edir, onda o azad olur. Beləliklə, azad fəaliyyət ancaq zərurətin dərk edilməsi əsasında mümkün ola bilər. Deməli, elmi mənada azadlıq cəmiyyətin tarixi inkişafının məhsuludur.

Buna uyğun olaraq demək olar ki, şəxsiyyətin, kollektivin, bütövlükdə cəmiyyətin azadlığının müəyyən edilməsi real imkanlar daxilində öz hərəkətlərini ağıllı qaydada seçməkdir. Azadlıq seçmə ictimai tərəqqidə mərkəzi yer tutur. Bu hal biologiyada təbii seçmə qanunu kimidir. Bunların hər ikisi tədricən inkişafda əsas qüvvə rolunu oynayır. Ancaq birinci halda söhbət cəmiyyətdən gedirsə, ikinci halda təbiətdən gedir.

Tarixdə elə mütəfəkkirlər də olmuşdur ki, onlar cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluğunun qəbul edilməsini şəxsiyyətin rolunun inkar edilməsi mənada başa düşmüşlər. Bunlardan Vindelbandi, Rikkerti və başqalarını göstərmək olar. Əksinə, obyektiv qanunauyğunluğun qəbul edilməsi ilə tarixdə şəxsiyyətin rolunun qəbul edilməsi arasında heç bir ziddiyyət

yoxdur və ola da bilməz. Çünki, obyektiv qanunauyğunluğu inkar etmək və onu bilməmək insanları oyuncağa, dərk edilməmiş zərurətin və cürbəcür təsadüflərin quluna çevirə bilər. İnsanlar yalnız tarixin obyektiv qanunlarını dərk etdikdə şüurlu, sərbəst və işə beləd olaraq fəaliyyət göstərə bilərlər. Onlar bu qanunları bilməklə tarixin gedişini irəlicədən görə bilərlər. Şəxsiyyətin inkişaf və fəallıq səviyyəsi onun azadlıq səviyyəsilə ölçülür. Şəxsiyyət nə qədər çox azadırsa, bir o qədər də onun fəallığı yüksək olur. Həm də şəxsiyyət öz həyat fəaliyyətini cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrlə uyğunlaşdırmalıdır.

Azadlıq və zərurət bir-birilə vəhdətdə çıxış edirlər. Onları bir-birinə qarşı qoymaq, hər hansı birinin rolunu şişirdib mütləqləşdirmək, yaxud heçə endirmək olmaz. Azadlıq və zərurətin münasibətini düzgün müəyyənləşdirmək, şəxsiyyət azadlığı, şəxsiyyətin öz hərəkətləri üçün, onun əxlaqi və hüquqi məsuliyyəti üçün çox vacibdir.

Şəxsiyyətin azadlığı heç də o demək deyildir ki, o mütləq mənada müstəqildir, cəmiyyətdən asılı deyildir. Əlbəttə, belə fikirləşmək böyük səhv olardı. Cəmiyyətdə yaşayıb ondan azad olmaq mümkün deyildir. Əsl azadlıq insan tərəfindən cəmiyyətin, təbiətin zərurət təşkil edən obyektiv qanunlarının dərk edilməsi və bunlardan öz fəaliyyətində istifadə edilməsidir. Belə fikir də səslənir ki, insan cəmiyyətdən nə qədər kənarda dursa o qədər onun məsuliyyəti az olar. Əksinə o xarici mühitlə nə qədər sıx əlaqəli olarsa, onun məsuliyyət dərəcəsi də yüksək olur. Həqiqətdə isə azadlığı məsuliyyətdən ayırmaq düzgün deyildir. Şəxsiyyətin azadlığı onun məsuliyyəti ilə vəhdət təşkil edir. Onun azadlıq səviyyəsi artdıqca, məsuliyyət hissi də yüksəlir. Bu da doğrudur ki,

insanın fəaliyyəti bütövlükdə obyektiv şəraitdən asılıdır. Ancaq insan öz iradəsinə uyğun hərəkət edir. Elə ona görə də eyni bir şəraitdə müxtəlif insanların fəaliyyətləri bir-birindən fərqli olurlar.

Bu ona görədir ki, hər bir insan konkret obyektiv şəraiti nəzərə almaqla öz fəaliyyəti üçün mümkün olan müxtəlif variantlardan birini seçir. Odur ki, onun azadlığı da özünə məxsus fəaliyyət növlərindən birinin seçilməsində öz əksini tapır. Elə onun məsuliyyəti də həmin seçilmiş yolun cəmiyyət üçün xeyirli və ya zərərli olduğunu müəyyənləşdirməkdə ifadə olunur. Məsuliyyətli olmaq hər şeydən əvvəl öz hərəkətlərinin nəticələrini irəlicədən görmək, cəmiyyət qarşısında öz hərəkətləri üçün cavab vermək, öz cavabdehliyini dərk etmək deməkdir.

Beləliklə, şəxsiyyət azadlığı onun məsuliyyətindən ayrılmazdır. Ümumiyyətlə, götürsək şəxsiyyətin idrakı azadlığını onun hüquqi azadlığı ilə qarışdırmaq olmaz.

İdrakı azadlığın mahiyyəti barədə yuxarıda ətraflı təhlil verildi. O ki qaldı hüquqi azadlığa, bu, nəticə etibarilə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin, elmin, texnikanın, sosial münasibətlərin, siyasi quruluşun, demokratiyanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Şəxsiyyətin hüquqi azadlığı dövlətlərin konstitusiyalarında, müəyyən hüquqi aktlarda öz ifadəsini tapır. Cəmiyyətlərdə hüquqi dövlətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar demokratiya da daim inkişaf edib genişlənir. Lakin demokratiyanı özbaşınalıq, anarxiya ilə qarışdırmaq olmaz. Bəzən, hələ demokratiyanın zəif inkişaf etdiyi ölkələrdə insanlar demokratiyanı tam sərbəstlik, ağıza gələn danışmaq, istədiyinə nail olmaq, hərəkə-hərəkəlik, kim nə bacarırsa onu da etmək, müxtəlif antipodlara yol vermək, xoşu gəlməyən

insanlar barədə iftiralar söyləməklə özünün tamahkar məqsədlərinə nail olmaq üçün hər cür kələk-külək işlərə əl atmaq və sair kimi başa düşürlər. Bu tamamilə yanlış fikridir. Demokratiya yüksək intizama, qanunçuluğa, cəmiyyətdə mövcud olan qayda-qanunlara əməl etmək, yüksək mədəniyyətə sahib olmaq, ictimai həyatda hər kəsin öz yerini, mövqeyini bilməsi, insana, böyük-küçüyə qayğı, tapşırılan işə yüksək məsuliyyət hissilə yanaşmaq və sair kimi keyfiyyətlərə sahib olmağı tələb edir. Məsuliyyətsiz azadlıq özbaşınalığa aparıb çıxarır. Demokratik cəmiyyətlərdə qanun hamı üçün eyni məna kəsb edir. Kimliyindən, mövqeyindən, vəzifəsindən, əmlak sahibliyindən asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında bərabər tutulur, cəmiyyəti isə qanunlar idarə edir. Şəxsiyyət anlayışını görkəmli tarixi şəxsiyyət anlayışı ilə qarışdırmaq olmaz. Məlumdur ki, tarixi yaradan xalq kütlələrdir. Tarixi şəxsiyyətlər xalqın içərisindən çıxır. Ağac, üstündə bitən torpaqdan asılı olduğu kimi, şəxsiyyət də xalq kütlələrindən asılıdır. Lakin tarixi prosesdə görkəmli şəxslər, o insanlara deyilir ki, onlar cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarını dərinləndirir, dərk edir, gələcəyi qabaqcadan görür, öz fikirlərini cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqələndirməyi bacarır, öz mənafeyini xalqın mənafeyinə qurban verir, xalqının tərəqqisi naminə bütün varlığını sərf edir, gələcəyin düzgün və dolğun proqnozunu verir, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına sanballı yeniliklər gətirir, böyük elmi kəşflər edir və s.

Böyük siyasi xadimlər daxili və beynəlxalq şəraiti, ictimai praktikanı, elmi-texniki nailiyyətləri dərinləndirir və nəzəri cəhətdən təhlil edib ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olurlar. Müdrik dövlət xadimləri təkcə hadisələrin ümumi inkişafını izləmək deyil, həm də çoxlu kiçik hadisələr arasında

böyük hadisələri görə bilməlidir. O, sosial qüvvələrə münasibətdə baş verən dəyişiklikləri vaxtında hiss etməli, qarşıya çıxan problem məsələlərin həllinin konkret yollarını göstərməyi bacarmalıdır. Böyük tarixi şəxsiyyətlər öz dərin əqli, zəkası, möhkəm xarakteri, böyük təcrübəsi, dərin və hərtərəfli biliyi, yüksək mənəvi siması ilə də başqalarından fərqlənməlidir. Tarixi prosesdə təkcə dövlət xadimləri deyil, həm də mənəvi sərvətlərin yaradılmasında – elmin, texnikanın, fəlsəfi fikrin, ədəbiyyatın, incəsənətin, dini görüşlərin yaradılması və inkişafında da böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlər də əsas rol oynayırlar. Bu sahədə Məhəmməd Peyğəmbərin, Qədim Yunanıstanda Heraklitin, Demokritin, Platonun, Aristotelin, intibah dövründə Leonardo da Vinçinin, Rafaelin, Kopernikin, Azərbaycanda Nizaminin, Füzulinin, Ü.Hacıbəyovun, M.F.Axundovun, Rusiyada Tolstoyun, Lomonosovun, Çaykovskinin, Almaniyada Heqelin, Hotenin, Eynşteynin, İngiltərədə Şekspirin, Nyutonun və bir çox başqalarının tarixi xidmətləri böyük olmuşdur.

Hər bir xalqda, hər bir millətdə və hər bir irqdə istedad sahibləri vardır. Lakin bu istedadın meydana çıxması və inkişafı üçün müəyyən şərait lazımdır. Bu şərait isə ictimai quruluşun xarakterindən asılıdır. Cəmiyyətdə elə şərait yaranır, elə problemlər meydana çıxır ki, onların həlli istedadların, xüsusu şəxsi keyfiyyətləri olan insanların olmasını tələb edir. Deməli, böyük şəxsiyyətlərin yetişməsi yalnız cəmiyyətin tələbatı ilə deyil, həm də vaxtı çatmış tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazım olan insanların qabiliyyəti, istedadı və şəxsi keyfiyyətləri ilə də bağlıdır. Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər – yeni tarixi şəraiti, ictimai inkişafın tələbatını hamıdan əvvəl, hamıdan aydın və mükkəməl qaydada başa düşür, xalq

hərəkətinə layiqincə başçılıq edirlər. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti obyektiv qanunlara tabedir və bununla bərabər hadisələrin gedişinə təsadüfi ünsürü də daxil edir. Çünki, onlar bilirlər ki, təsadüflərin də öz səbəbləri vardır və onlar tarixi zərurətin əlavəsi və xüsusi təzahür formasıdır. Deməli, böyük şəxsiyyətlərin roluna qiymət verərkən təsadüflə zərurətin vəhdətinə, onların əlaqəsinə və qarşılıqlı fəaliyyətinə elmi fəlsəfənin tələbi səviyyəsindən yanaşılmalıdır. Lakin fəlsəfə tarixində tarixi şəxsiyyətlərin roluna birmənalı münasibət olmamışdır. Vaxtilə fransız materialistləri görkəmli şəxsiyyətlərin rolunu şişirdib onlara cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi baxmışlar, xalqı isə onların arxasınca gedən qara kütlə hesab etmişlər. Subyektivizm və volyuntarizm isə şəxsiyyətin rolunu daha çox şişirdərək qeyd edirlər ki, guya müəyyən bir zamanda bu və ya başqa bir böyük şəxsiyyət meydana çıxmasaydı, onda tarix tam başqa yolla gedərdi. Məsələn, əgər Pifaqor olmasaydı və düzbucaqlı üçbucaqın tərəfləri haqqındakı teoremanı kəşf etməsəydi, bəşəriyyət onu indiyə qədər bilməzdi. Əgər Kolumb doğulmasaydı onda Amerika indiyədək kəşf edilə bilməzdi. Əgər Nyuton olmasaydı indiyədək ümumdünya cazibə qanunu kəşf edilməzdi və s. Belə çıxır ki, cəmiyyətin tarixi və elmin inkişafı bütünlüklə bu və ya digər adamın doğulması və ya ölməsi ilə bağlı təsadüflərdən asılıdır. Bu fikirlər tamamilə elmə ziddir. Elmi fəlsəfə bu fikirlərin əksinə olaraq göstərir ki, görkəmli şəxsiyyətlər ən əvvəl və başlıca olaraq tarixin dönüş dövrlərində, kəskin dəyişikliklər və ictimai konfliktlər, xalq hərəkətləri və inqilabları dövrlərində yetişir. Başqa sözlə desək, böyük şəxsiyyətləri şərait yetişdirir. Hər bir tarixi şəraitin öz böyük şəxsiyyəti olur. Bu fikir də düzgündür ki, bu

və ya digər böyük simanın müəyyən ölkədə, müəyyən zamanda meydana çıxması xalis bir təsadüfdür. Lakin əgər bu adam yoxdursa, onu hökmən başqa biri əvəz edir, yəni qarşıya çıxan problemin həlli zərurəti o şəxsiyyəti yetişdirir.

Tarixi şəxsiyyətlər də iki yerə bölünür. Bunlardan biri mütərəqqi tarixi şəxsiyyətlədirsə, digəri mürtəce rol oynayanlardır. Mütərəqqi tarixi şəxsiyyətlər xidmət etdikləri cəmiyyətin əksəriyyət hissəsinin mənafeyini müdafiə edərək tarixin inkişafını sürətləndirir, onu yeniləşdirməyə, tərəqqini təmin etməyə çalışırlar. Mürtəce tarixi şəxsiyyətlər isə əksinə tarixin təkərini geri döndərməyə çalışırlar, işğalçılıq müharibələri aparır, xalq kütlələrini böyük fəlakətlərə sürükləyirlər. Tarixdə belə şəxsiyyətlər də az olmamışdır.

Əlbəttə, böyük şəxsiyyətlərin rolu danılmazdır. Ancaq tarixin hərəkətverici qüvvələri cəmiyyətin obyektiv xarakter daşıyan istehsal üsuludur, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı münasibətidir. Tarixi yaradan, maddi nemətləri istehsal edən, elmi-mədəniyyəti yaradan, cəmiyyətin idarəciliyində əsas rol oynayan geniş xalq kütlələridir.

VIII Fəsil

CƏMIYYƏT TARİXİ VƏ ONUN GEDİŞİ HAQQINDA FORMASIYA VƏ SİVİLİZASIYA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

1. TARİXİ PROSESİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA MÜXTƏLİF BAXIŞLAR

Cəmiyyətin inkişaf tarixinin öyrənilməsi sosial fəlsəfədə mühüm yer tutur. Cəmiyyətin inkişafı təbii-tarixi proses olub, bir-birini əvəz edən müxtəlif pillələrdən ibarətdir. Həm də bu pillələr bütün bəşəriyyətə xas olan obyektiv xarakter daşıyan ümum qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Cəmiyyətin inkişafda olması ideyası heç də yeni deyildir. Həm də bu məsələyə münasibət bütün zamanlarda eyni olmamışdır. Hər dövrün özünəməxsus və özünün yetişdirdiyi mütəfəkkirləri təbiətlə yanaşı, cəmiyyətlə də məşğul olmuş, onun inkişafı barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Hələ qədim dövrdə yaşamış aqil insanlar gündəlik həyat təcrübələrində hiss etmişdilər ki, nə isə cəmiyyət bir yerdə durmur, o dəyişilir. Sonralar xalqların artan əlaqələri əsasında belə bir fikir də yarandığı ölkələr və xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr mövcuddur.

Yunan tarixçiləri tarixi ağlabatan bir formaya salaraq nəticədə dünya tarixi sxemini hazırlamağı mümkün edən konsepsiyaların yaradılmasına imkan verdilər. Antik dövrün mütəfəkkirlərindən Platon və Aristotel, eləcə də başqaları

bəşəriyyət tarixi haqqında öz dövrləri üçün əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürmüşdülər. Əlbəttə, onların əsərlərində irəli sürülən fikirlər bitkin və elmi əsasda olmadığından ümumdünya tarixini izah etməyi təmin edə bilməzdi.

Orta əsrlərdə tarixin inkişafı ilahi qüvvə ilə əlaqələndirilir və belə hesab edilirdi ki, tarix ilahi qüvvənin niyyətinin həyata keçməsi və insanın fəvqündə duran xüsusi bir layihənin reallaşmasıdır. Xristian ilahiyyətçilərinə görə, tarix yalnız xristian xalqlarına mənsubdur və qalan dünya isə tarixdən kənardadır. O zamanın tanınmış ilahiyyətçisi Avqustin tarixin altı dövrdən keçdiyini göstərirdi. Bunlardan 1) Adəmdən su basana qədərki dövr. 2) Su basandan İbrahimə qədərki dövr. 3) İbrahimdən Davuda qədərki dövr. 4) Davuddan Babilistan çarlığına qədərki dövr. 5) O vaxtdan İsaya qədərki dövr. 6) İsadən Qiyamət gününə qədərki dövr.

Əvvələn, göründüyü kimi Avqustin tarixi dini-ilahi baxımdan mənalandırır, ikincisi, xristianlıq mərhələsini tarixin sonu kimi səciyyələndirir, üçüncüsü isə, bu dövrlərin bir-birini əvəz etməsinin səbəbində ilahi qüvvəni qoyurdu. Avqustin qeyd edirdi ki, tarix şeytan (qaranlıq) ilə Allahın (ışığın) qarşılıqlı mübarizəsini nümayiş etdirir. Işığın qələbəsi tarixin mənasını göstərir. Əgər qədimdə mütəfəkkirlər tarixin inkişafını dairə şəklində getdiyini göstərdilərsə, Avqustin bu fikri rədd edir və onu dini əsasda olsa da tərəqqi kimi qiymətləndirirdi².

İntibah dövründə ümumdünya tarixi prosesinə yeni baxış meydana gəlir. Bu zaman tarixi münasibətlərə hümanizm mövqeyindən yanaşmaq əsas amil sayılırdı. Yeni dövrün filosofları nisbətən daha mütərəqqi fikirlər söyləyərək cəmiyyətə bir mexaniki aqrekat kimi baxdılar. Bu dövrdə

² Бах. А.Ракитов – Исторические познание М.1982 ст. 141-142

yaşamış İtalyan tarixçisi və filosofu Ç.B.Vikko (1667-1774) ilk dəfə yer tarixini səma tarixindən ayırmağa cəhd etdi. Vikko tarixin mənasını təbii zərurət anlayışı ilə əlaqələndirərək göstərdi ki, tarxin hərəkəti üç mərhələdən keçir. 1-cisi Allahlar əsri (uşaqlıq), 2-cisi qəhrəmanlıq əsri (gənclik), 3-cüsü isə insanlıq əsri (yetkinlik). Vikkoya görə, üçüncü mərhələdən sonra bəşəriyyət yenidən əvvəlki dövrə qayıdır və köhnə yolu yenidən təkrar edir.

Vikko tərəfindən irəli sürülən bu fikri fransız maarifçiləri davam etdirdilər. Volter ilk dəfə olaraq «tarix fəlsəfəsi» anlayışını işlətmişdir. Onun yazdığı əsərin adı da «Tarix fəlsəfəsi» adlanır. O, işlətdiyi bu anlayışla xüsusi tipli reallıq olan tarixi mənalandırmaya çalışmışdır. Bu reallığı Volter insanın zəkalı təbiətinin təkamülü və inkişafı ilə əlaqələndirdi. Tarixə bu cür yanaşma fikrini sonra J.J.Russo davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, götursək maarifçilər tarixin mənası və istiqamətini insan zəkasının tərəqqisi ilə əlaqələndirirdilər. Onlar bəşəriyyətin tarixinə zəkanın tərəqqisi mərhələləri kimi baxırdılar. Sonradan bu fikri fransız maarifçisi Kondorse daha da inkişaf etdirdi. Onun fikrincə, tərəqqi bəşər tarixinin əsas meylidir. Bu meyl bəşəriyyəti dönmədən xoşbəxtliyə doğru aparır. Kondorse bəşəriyyətin tarixini 10 mərhələyə ayırırdı. Bu bölgünün əsasında isə insan zəkasının inkişaf səviyyəsini və onun azadlıq dərəcəsini qoyurdu. Bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, əgər Volter və Monteskiye tərəqqi ideyasını monarxların, hakimiyyət başında duranların maarifləndirilməsi ilə əlaqələndirildisə, Kondorse əksinə bu tərəqqini xalqların və millətlərin kütləvi hərəkətləri ilə əlaqələndirirdi. Ona görə texnikanın tətbiqi, elmi kəşflər, əxlaqın, siyasi və hüquqi

institutların təkmilləşdirilməsi sayəsində bu xalq hərəkətləri yüksək səviyyəyə çata bilər.

Klassik alman fəlsəfəsinin banisi İ.Kant da tarixin inkişafına dair öz fikirlərini söyləmişdir. O, tarixi tərəqqinin əsasında əxlaqi prinsipləri qoymuşdur. Kant qeyd edirdi ki, tarixin təkamülü təbiətin təkamülündən əxlaqla fərqlənir. Onun fikrincə azadlıq, ədalət və əxlaqın təminatçısı hüquqi dövlət olmalıdır. Bu fikirlə Kant klassik alman fəlsəfəsi sistemində tarix fəlsəfəsinin təməlini qoymuşdur. Kantdan sonra böyük alman mütəfəkkiri Herder tarixin izahında irəliyə doğru bir addım atmışdır. O, ümumdünya tarixi konsepsiyasını işləyib hazırladı. Bir təkamülçü filosof kimi Herder ümumdünya tarixi anlayışına canlı təbiətin və üzvü aləmin təkamülünü də daxil etmişdir. Herder bütün tarixi hadisələrin eyni əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, gələcək qızıl əsr barədəki təlim tarixi prosesə tətbiq olunmamalıdır. Bütün nəsillərin yalnız son nəsil naminə yaşamasını düşünmək səhvdir və ağılsızlıqdır. Çünki belə çıxır ki, gələcək qızıl əsrdə yaşayacaq nəsil özündən əvvəlki nəsillərin məhv olmuş xoşbəxtliyi üzərində yüksələn taxt-tacda oturmalı olacaqlar¹. Herder həm də tarixi prosesin əbədi məqsədə doğru istiqamətləndirilməsi barədəki maarifçilik ideyasını müdafiə edir və mədəniyyətin tarixi formalarının rəngarəngliyinə tərəfdar çıxırdı.

Ümumiyyətlə götürsək bəşəriyyətin inkişafına dair heç vaxt vahid fikir olmamışdır. Bunun iki əsas səbəbi vardır. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, hələ insanın və cəmiyyətin tarixi dəqiq, tam və düzgün öyrənilmədiyindən tarixin

¹ Бах. Н. Хердер - "И деи к философии человечества" М. 1977, стр. 224

açılmamış sirləri çoxdur. Tarix elmi inkişaf etdikçə bu sirlər açılır, öyrənilir, aydınlaşır, tarixi həqiqətlər nisbidən mütləqə doğru gedir. İkinci səbəb isə subyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, tarixin inkişaf gedişini tədqiq edən çoxsaylı sosioloq və filosoflar, tarixçilər məsələyə çox vaxt obyektiv deyil, bəzən təhrifedici kimi baxır və araşdırırlar. Onlar tarixi hadisələrə mənsub olduqları siniflərin, siyasi partiyaların marağı nöqtəyindən nəzərindən yanaşırlar.

Tarixin inkişaf gedişi barədə yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təkcə XIX-XX əsrlərdə içtimai inkişafa dair daha çox və müxtəlif konsepsiyalar meydana gəlmişdir. Bu konsepsiyaları tək-tək izah etmək imkannın məhdudluğunu nəzərə alaraq onları dörd qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa daxil olan mütəfəkkirlər içtimai inkişafda ümumi qanunauyğunluqların mövcudluğunu inkar edir və tarixdə hansısa mənanın olduğunu qəbul etmirlər. Bunlardan ingilis filosofu Karl Popperi və alman mütəfəkkiri Maks Veberi göstərmək olar. Karl Popper 1943-1944-cü illərdə yazdığı «Açıq cəmiyyət» adlı əsərində tarixin qanunauyğunluğunu və bəşəriyyətin vahid tarixinin olduğunu, eləcə də, tarixi tərəqqini inkar edir. Bunun əvəzində çoxsaylı tarixlərin olduğunu göstərir. Bu çoxsaylı tarixlər insan həyatının müxtəlif tərəflərini əks etdirirlər. Popperə görə, bu çoxsaylı tarixlər içərisində siyasi hakimiyyət tarixi mühüm yer tutur. Çünki din, poeziya və başqa tarixlərdən fərqli olaraq siyasi hakimiyyət tarixi insanların hamısına təsir edir. Həm də siyasi hakimiyyət tarixi diktatorların, imperatorların, generalların və başqalarının tövsiyyəsi ilə yazılır. Popper qeyd edir ki, tarix insanların müəyyən məqsədə doğru hərəkətidir. Tərəqqi ümum cəmiyyətə deyil, yalnız fərdlərə aiddir. Popperə görə

bütövlükdə tarixi prosesin tərəqqisindən yalnız köləliyə qarşı mübarizə mənasında danışmaq olar. Onun tənəzzülü isə ağ irqin qaradərililəri əzməsindən ibarətdir. Bu iki tərəf bir-birini tamamlayır. O, belə nəticə çıxarır ki, tarixi tərəqqinin obyektiv meyyarı yoxdur və gələcəyi əvvəlcədən görmək qeyri-mümkündür. Popperin ideyasının əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1-cisi, tarix mahiyyət etibarilə siyasi və ictimai hadisələrin xronikasıdır. 2-cisi, cəmiyyətə bütöv bir tam kimi baxmaq olmaz, çünki ona bütöv halda yanaşmaq metodoloji cəhətdən mümkün deyildir. 3-cüsü, tarixdə təbiət qanunları mənasında götürülən qanunlar mövcud deyildir. Popperə görə, elmin qanunları əbədi və dəyişməz əlaqələri ifadə etməlidir. Yalnız bu halda onlar dünyada baş verən dəyişiklikləri izah edə bilər. Əgər qanunların özü dəyişkəndirsə, onda onların köməyi ilə dəyişkənliyi izah etmək olmaz. 4-cüsü, tarixin inkişaf qanunları əsasında gələcəyi əvvəlcədən görmək olmaz. Çünki, belə qanunların özləri yoxdur. Beləliklə, Popper sosial proqnozlaşdırmanın qeyri-mümkünlüyünü isbat etməyə çalışır. Maks Veberə görə isə (1804-1920) heç bir fəlsəfi fikir bəşəriyyətin gələcəyini görüb proqnozlaşdırma bilməz. O, «ideal tiplər» adlı yeni bir konsepsiya irəli sürür. Bu konsepsiyaya görə tarix şərti olaraq üç böyük dövrə bölünür.

1-cisi ənənəvi, 2-cisi feodalizm, 3-cüsü isə kapitalizm adlanan dövrlərdir. Bu dövrlər üçün ümumi olan cəhət budur ki, insanların birinin digəri üzərində ağalığı mövcuddur. Lakin bu ağalıq formaları və onları doğuran səbəblər müxtəlifdir. Veberə görə, cəmi üç ağalıq tipi hökm sürmüşdür. Bunlar ənənəvi, xarizmatik və rəşional adlanan tiplərdir. Ağalığın ənənəvilik növü antik cəmiyyətə aid olub hakimiyyətin irsən

verilməsinə əsaslanır. Bu tabelik iqtisadi, inzibati prinsiplərlə deyil, ənənəvi borc hissi ilə tabe olanın öz ağasına sədaqəti ilə müəyyən edilir.

Ağalığın xarizmatik forması ağalığ edənin şəxsi ləyaqəti ilə şərtlənir və hakim ona tabe olanların gözündə Allah tərəfindən göndərilmiş fəvqəltəbii insan kimi görünür. Həm də bu şəxs insanların nəzərində pak, təmiz, dini vaiz, peyğəmbər hesab olunur. Veber ağalığın üçüncü növü olan rəsonalı kapitalizmə aid edir. Güya ağalığın bu tipi ağla əsaslanır və düşünülmüş xarakter daşıyır. Cəmiyyət üzvləri qanunun, hüququn dövlət hakimiyyəti tərəfindən qəbul edildiyini etiraf edir, dövlətin bütün göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olduqlarına özlərini borclu hesab edirlər. Veber bütün kapitalizmə deyil, ancaq Qərb kapitalizminə üstünlük verir. Veber cəmiyyət tarixinin başa düşülməsində dinin roluna yüksək qiymət verir. Onun fikrincə kapitalizmin Qərb modelinin təzahüründə və inkişafında protestantizm mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, Veberin baxışlarında tarixin həqiqi gedişinin qanunauyğunluğu barədə konkret faktlar və elmi cəhətdən əsaslandırılmış izahlar yoxdur.

İkinci qrup konsepsiya ümumdünya tarixinə sivilizasiya baxış adlanır. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada bəşər tarixi bir-biri ilə əlaqədar olmayan insan sivilizasiyalarının toplusundan ibarət olduğu göstərilir:

Bu konsepsiyanın ən məşhur nümayəndələrindən O.Şpenqləri (1822-1936) və A.Toyinbini (1889-1975) göstərmək olar. Bunlardan əvvəl isə bu təlimi irəli sürənlərdən biri də rus alimi N.Y.Danilevski olmuşdur (1822-1895).

Danilevskiye görə tarixin təbii sistemi özünü «mədəni-tarixi tiplər» formasında göstərmişdir. Bu tiplərin cəmi bəşər tarixini

təşkil edir. Danilevski 10 mədəni tarix tip göstərir. Bunlardan 1. Misir. 2.Çin. 3. Assur-Babil Finikiya, Haldey, yaxud qədim semit 4. Hind. 5. İran. 6. Yəhudi. 7. Yunan. 8. Roma. 9. Yeni semit, yaxud Ərəbistan. 10. Qerman-Roman tipləridir. Bunlardan başqa buraya iki Amerika tipi - Meksika və Peru tipləri də əlavə edilir. Bu tipləri təmsil edən xalqlar dünya tarixini birgə yaratmaqla yanaşı, onların hər biri müstəqil olaraq öz yolu ilə getmiş və spesifik inkişafa nail olmuşdur. Danilevski öz fikrində bu tipləri iki qrupa bölür. Birinci qrupa Misir, Assuriya, Finikiya, Yunan, Roma və Qerman tiplərini daxil edir və göstərir ki, bunlar bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İkinci tipə Çin və Hind sivilizasiyalarını daxil edir və qeyd edir ki, onlar təcrid halda olduqlarından tarixin gedişinə o qədər də təsir etməmiş və öz inkişaf sürəti və keyfiyyətinə görə Avropa sivilizasiyalarından fərqlənirlər. Danilevski tarixi tərəqqini inkar edir və sübut etməyə çalışır ki, tarix mənasızdır, onda inkişaf ola bilməz. O, tarixin qanunauyğun inkişafına qarşı tarixi fanatizmi, yəni qabağcadan müəyyən edilmiş taleyi qoyur və ümumdünya tarixinin birliyini də rədd edir.

Şpenqler isə bəşər tarixini bir-birindən asılı olmayan, təkrar olunmaz mədəniyyətlərə bölür. Onun fikrincə vahid dünya mədəniyyəti yoxdur və ola bilməz. Şpenqler cəmi 8 mədəniyyətin olduğunu göstərir. Bunlar Misir, Hind, Babil, Çin, Appolon (Yunan-Roma), Makik-bizans-ərəb, Faust (Qərbi Avropa) və Mayya mədəniyyətləridir. Onun fikrincə bu mədəniyyətlərin hər birinin tarixi təxminən min ilə qədərdir. Həm də öz dövrünü başa vuran mədəniyyət ölür və sivilizasiya vəziyyətinə keçir. O çiçəklənməkdə və qocalmaqda olan mədəniyyətləri bir-birindən fərqləndirir. Şpenqlərə görə Qərbi

Avropa mədəniyyəti XIX əsrdən başlayaraq artıq tənəzzülə uğramağa başlamışdır (yəni, kapitalizmin inkişafı ilə). Güya mədəniyyət feodalizm dövründə çiçəklənmişdir. Şpenqlərə görə mədəniyyətin sivilizasiyadan fərqi ondadır ki, sivilizasiya ruhsuz intellekt, ölü olduğu halda, mədəniyyət həyatdır, yaradıcı fəaliyyətdir və inkişafdır.

Sələflərinin ardınca gedən Toyimbi də Şpenqlərə yaxın mövqe tutaraq bəşəriyyətin vahid tarixinin olduğunu inkar edir. O, qeyd edir ki, bəşəriyyət tarixi bir-birilə əlaqədar olmayan dini əlamətlərə görə fərqlənən sivilizasiyaların cəmindən ibarətdir. Onun fikrincə hər bir sivilizasiya təkrarolunmazlığı və özünəməxsusluğu ilə şərtlənir. O, 21 sivilizasiyanın olduğunu göstərir və sonradan onu 13-ə endirir. Səkkiz sivilizasiyanı isə ikinci dərəcəli hesab edərək nəzərə almır. Onun fikrincə hər bir sivilizasiya eyni inkişaf dövrünü keçirir. Yəni əmələgəlmə, yüksəlmə və dağılma mərhələlərindən keçmişdir. Toyimbiyə görə ictimai inkişafın hərəkətverici qüvvəsi rolunda düşünən elita, yaradıcı azlıq dayanır. Bu elita öz qərarlarını həm inandırma yolu ilə, bəzən də zor gücünə həyata keçirir. Toyimbi göstərir ki, XX əsrə ancaq cəmi beş sivilizasiya gəlib çıxmışdır. Bunlar Çin, Hind, İslam, Rus və Qərb sivilizasiyalarıdır¹.

İctimai inkişafa dair üçüncü Konsepsiya Hegelin adı ilə bağlıdır. Böyük alman filosofu Hegel (1770-1831) bəşər tarixinə monist münasibət göstərərək onu vahid qanunauyğun proses hesab etmiş, bütün təbii, tarixi və mənəvi aləmi proses halında, daim hərəkət edən, dəyişilən, bir formadan başqa formaya keçən və inkişaf edən halda qəbul etmişdir. Həm də o

¹ Вак. А. Тоймби - "Постижение истории" М 1991

bu inkişafın daxili əlaqəsini aşkar etmişdir. Heqel bu inkişaf və əlaqəni real həyatda deyil, dünya ruhunda görmüş və onun nəticəsi saymışdır. Çünki Hegel obyektiv idealist idi və ona görə də bütün dünya hadisələrinə bu mövqedən yanaşırdı. Vahid və tam kimi götürdüyü ümumdünya tarixini Hegel dörd dövrə, yaxud səltənətə bölürdü. Bu səltənətlər Şərq, Yunan, Roma və alman səltənətləridir.

Şərq səltənətinə qədim Çini, Hindistanı, İranı, Misiri daxil edirdi. Hegele görə, bu səltənətlərdən də bəşəriyyət tarixi başlanğıc alır. Bu səltənətlərdə teokratik idarəçilik forması mövcud olmuş, hökmdar həm kahin, həm də Allah kimi çıxış etmişdir. Bu cəmiyyətlərdə dövlət və hüququ, din, əxlaq və adətlər əvəz edirdi. Hələ bu zaman şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri inkişaf etməmiş, insan cəmiyyətdən ayrılmamışdır. İnsan potensial olaraq daxilən azad olur, ümum cəmiyyətdə isə azadlıq yox idi. Hegele görə, Yunan səltənətində cəmiyyət və fərdiyyət vəhdətdə olub mənəvi gerçəkliyə malikdir. Fərd cəmiyyətə tabe deyildir. İnsan öz mahiyyətini qanunlar və adətlər vasitəsilə əks etdirir. Yunan vətəndaşlarının azadlığı və ləyaqəti səviyyəsi daxili və xarici amillərlə müəyyən olunur. Burada qullarla yanaşı, demokratiya da vardır. Şübhəsiz, azadlıq və demokratiya qullara aid deyil, ancaq bir qrup seçilmişlərə – dahilərə və xoşbəxtlərə nəsisb olur. Lakin öz əməllərində və hərəkətlərində fərdlər azad deyildirlər. Mühüm qərarlar qəbul etmək üçün fərd xarici qüvvələrə, yeni kahinlərə, təbiətdəki bəzi qüvvələrə müraciət etməli olurdu. Bu onu göstərir ki, Yunan fərdində kifayət qədər iradə qüvvəsi və müstəqillik olmamışdır. Hegele görə, Yunan dünyası müstəqil və azad şəxsiyyət yetişdirməmişdir. Heqel belə hesab edirdi ki, Roma səltənətində dövlət insana

münasibətdə mücərrəd, şəxsiyyət də, öz növbəsində dövlətə münasibətdə mücərrəd olmuş və bir-birini dərk etməyən hal alınmışdır. Lakin burada fərdin həyatında irəlləyiş baş verir. Belə ki, icmaya natural mənsub olmaqdan xilas olur və nəticədə insanda subyektiv iradə inkişaf edir. İnsan daxilən azad olur, qərarlar qəbul etmək imkanı əldə edir. Roma səltənətində mənəvi böhran, şəxsiyyət azadlığına münasibətdə hüdudsuz zorakılıq, özbaşınalıq, qara kütlənin mənəvi pozğunluğu, əxlaqsızlığı geniş xarakter almışdır. Heqelə görə, sonuncu Səltənət German xanədanlığıdır. Bu cəmiyyətdə Heqelin fikrincə ilahi və insan təbiətinin həmrəyliyi yaranır. Burada obyektiv həqiqətlə azadlıq barışaraq mənəvi dünya adi həyatla uyğunlaşır. Dünyavi şəhlik mücərrədlikdən əqli səviyyəyə, hüquq və qanun səviyyəsinə çatır. Bu işdə əsas rol oynayan Xristianlıq dini və onun bütün insanlar bərabərdilər deyə irəli sürdüyü ideya olmuşdur. Xristianlığın irəli sürdüyü azadlıq real olaraq həyata keçmişdir. Heqelə görə Xristianlığın yenilənmiş forması olan protestantizm vasitəsilə german səltənətində insanın azadlığı və daxili həyatı, fərdi iradəsi, sərbəstliyi və özünü realizə etmək imkanları yaranmışdır. Elə buna görə də bəşəriyyət tarixi öz inkişafının zirvəsinə German səltənətində çatır. Odur ki, Hegel Prusiya monarxiyasını cəmiyyətin, dövlətin, azadlığın, inkişafın zirvəsi, ideal forması adlandırır və onu axıncı cəmiyyət hesab edirdi.

Hegelin fikrincə, tarixin inkişafı gözə görünməz qüvvələrlə idarə olunur və burada dünya ruhu həlledici rol oynayır. Həm də Hegelin fikrincə, heç də bütün xalqlar dünya tarixinə düşmürlər. Hər bir xalq öz zamanında çıxış edir, öz misiyasını yerinə yetirir və nəhayət, tarix səhnəsindən çıxıb gedir, onun yerinə gələn digər xalqlar bəşəriyyətin yeni tarixini yaradırlar.

Beləliklə, Hegelin tarixin inkişafına dair fikrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hegeldə cəmiyyət inkişaf edən tarixi fenomen kimi təbiət sisteminə qarşı qoyulur, təbiətdən fərqli olaraq cəmiyyət sadəcə dəyişmir, o inkişaf edir. Tarixçilik mütləq ruhun inkişafının xüsusi forması və mərhələsi kimi başa düşülür. Həm də tarix qanunauyğun olub geri dönməz kimi göstərilir, burada təkrarlar qismən və yeni əsasda, spirala bənzər halda baş verir.

Həm də Hegelə görə, tarixin əvvəli və sonu vardır. Tarixin əvvəlki mərhələləri olmuş, sonrakı mərhələsi də olmalıdır. İctimai inkişafa dair dördüncü tip konsepsiya marksizmin adı ilə bağlıdır. K.Marks və F.Engels tərəfindən irəli sürülmüş bu konsepsiya öz qoyuluşu, məzmunu və həm də prinsipləri etibarilə özündən əvvəlki konsepsiyalardan keyfiyyətçə fərqlidir. K.Marks və F.Engels XIX əsrin 40-ci illərində birgə yazmış olduqları «Müqəddəs ailə», «Alman ideologiyası», «1844-cü il iqtisadi fəlsəfi əlyazmalar», «Kommunist Partiyasının manifesti» adlı və başqa əsərlərində öz fəlsəfi görüşlərini, xüsusilə, tarix fəlsəfəsi sahəsindəki fikirlərini işləyib hazırlamışlar. K.Marks və F.Engels özlərindən əvvəlki mütəfəkkirlərin tarixin inkişafına dair fikirlərini hər tərəfli təhlil edərək onlardan müsbət tərəfləri əxz etmiş və mənfi, qeyri-elmi tərəfləri isə tullamışlar. Hər şeydən əvvəl onlar özlərindən əvvəlki mütəfəkkirlərin tarixə dair iki nöqsanı göstərmiş və aradan qaldırmışlar. Bunlardan biri tarixə idealist baxış, digəri isə tarixdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların rolunu şişirdib xalq kütlələrinin rolunu inkar etmələridir. K.Marks və F.Engels tarixin inkişafına dialektikcəsinə yanaşaraq, ona təbii-tarixi proses kimi baxmış və sübut etmişlər ki, təbiət kimi cəmiyyətdə özünə xas olan obyektiv

qanunlar əsasında inkişaf edir və bu inkişaf müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Bu mərhələləri onlar ictimai-iqtisadi formasiya adlandırmışlar. Formasiya anlayışını kəşf edən K. Marks elmi idrakın ideallaşdırma metoduna istinad etmiş və tarixi prosesdə baş verən çoxsaylı, müxtəlif xarakterli hadisələri, rəngabərənglikləri elmi və nəzəri cəhətdən ümumləşdirmişdir. Bununla da, o tarixin obyektiv qanunlar əsasında getdiyini və müxtəlif konkret pillələrdən keçdiyini elmi qaydada əsaslandırdı.

Marksizm sübut etdi ki, ictimai-iqtisadi formasiya cəmiyyətin müəyyən konkret inkişaf səviyyəsində istehsal üsulunun, iqtisadi quruluşun və bunun üzərində yüksələn üstqurumun cəmidir. İctimai-iqtisadi formasiya ictimai varlıqla ictimai şüurun, maddi və mənəvinin birliyidir. Bu ümumiyyətlə cəmiyyət deyildir. İctimai quruluşun müəyyən konkret tipidir. İctimai-iqtisadi formasiya barədəki marksizm təlimi nəticəsində hər şeydən əvvəl cəmiyyət haqqında mücərrəd təlim əvəzinə konkret elmi təlim yarandı. Həm də, bu təlim cəmiyyətin obyektiv inkişafını dürüst müəyyən etməyə, insanların fəaliyyətinin ideya motivlərini, həqiqi səbəblərini aşkar etməyə və ictimai həyat hadisələrinin bir-birindən dialektik asılı, qarşılıqlı əlaqədə olmasını müəyyən etməyə imkan verdi. Marksizm sübut etdi ki, ictimai iqtisadi formasialar tədricli qaydada, aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru tərəqqi yolu ilə inkişaf edir. İndiyədək tarix ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm kimi ictimai-iqtisadi formasialardan keçmişdir. Bu formasialar bir-birindən özünəməxsus istehsal üsuluna, ictimai əməyin təşkili formasına, bazis və üstqurumuna, özünün siyasi, hüquqi, əxlaqi, fəlsəfəsi, etik, estetik və sair görüşlərinə, sinfi və

insanların tarixi birlik formalarına, ailə-məişət münasibətlərinə görə fərqlənirlər.

2. Tarixə formasiya və sivilizasiya mövqeyindən yanaşma.

Yuxarıda təhlil edilən ktonsepsiyaların hər biri tarixin inkişafını müxtəlif yollarla və əslində demək olar ki, əsasən elmdən uzaq fikirlərlə izah etməyə çalışmışdır. Əlbəttə, bunların fikirlərini heç də bütövlükdə qeyri-düzgün və ya qeyri-elmi saymaq ədalətli olmazdı. Onların hər birində, xüsusilə Heqelin, fransız maarifçi filosofların, Kantın və başqalarının fikirlərində müəyyən səmərəli cəhətlər, tərəflər vardır. Lakin ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafına dair marksizmin irəli sürdüyü ictimai-iqtisadi formasiya təlimi daha çox elmi xarakter daşıyır və tarixin inkişafını düzgün əks etdirir. Çünki əvvələn, ictimai-iqtisadi formasiya cəmiyyətin konkret tarixi tipi olaraq ictimai həyatın bütün tərəflərini əhatə edir və onları vəhdət və qarşılıqlı əlaqədə götürür. İkincisi, ictimai-iqtisadi formasiya anlayışı cəmiyyətə sübyektiv, metafizik baxışlara, eləcə də onun ayrı-ayrı fərdlərin mexaniki birləşməsindən ibarət olması, müxtəlif rəngarəng hadisələrin təsadüfi toplusu və insanların arzusu ilə yaranması barədəki baxışlara son qoydu.

Formasiya anlayışının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, birincisi, cəmiyyətin, ictimai varlığın əsasında hansısa ideya, böyük şəxsiyyət və başqa hadisələr deyil, ancaq maddi istehsal münasibətlərinin durduğunu müəyyən edir.

İkincisi, formasiya anlayışı cəmiyyətdə baş verən son dərəcə müxtəlif, bir-birinə zidd olan hadisələr və proseslər arasındakı

dialektik əlaqə və münasibətlərin səbəbini tapmağa imkan verir.

Üçüncüsü, formasiya anlayışının təhlili sübut edir ki, cəmiyyət müxtəlif ictimai münasibətlərin, sistemlərin toplusudur, bu sistem və münasibətlər içərisində müəyyən edici rolunu istehsal münasibətləri oynayır.

Dördüncüsü, ictimai-iqtisadi formasiyaların strukturu eyni olmur və həm də bir yerdə dayanıb durmur. O daim dəyişir, inkişaf edir, bir formadan başqa bir formaya keçir, həm də daim tərəqqi xarakteri daşıyır. Bu tərəqqinin, dəyişmənin meyarını cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri təşkil edir.

İctimai-iqtisadi formasiya bərədəki təlim ictimai həyatın gedişini obyektiv mövqedən izah etməyi, mövcud cəmiyyətin strukturu elmi əsasda təhlil etməyi, cəmiyyətin tarixinə dialektik inkişaf mövqeyindən yanaşmağı tələb edir. Bir məsələni də qeyd edək ki, tarixin təcrübəsi sübut etmişdir ki, heç də bütün xalqlar öz inkişafında bütün formasiyalardan keçməmişlər. Təkcə ibtidai icma quruluşunu bütün xalqların keçməsi zəruri olmuşdur. Yerdə qalanların bəzisindən ayrı-ayrı ölkələr yan keçib daha yüksək formasiyaya daxil olmuşlar. Məsələn, Rusiya və alman xalqları quldarlığı keçmədən ibtidai icmadan birbaşa feodalizmə keçmişlər. Orta Asiya xalqları, Monqolustan kapitalizmi keçmədən bilavasitə sosializm cəmiyyətinə daxil olmuşlar. Belə hallar heç də formasiyadan formasiyaya keçməyin ümumi meylinin və obyektiv qanunauyğunluğunun pozulması demək deyildir, tarixi prosesin birliyi və bütövlüyünə xələl gətirmir. Müxtəlif ölkələrin və kontingentlərin xalqlarının bir-birini əvəz edən formasiyalardan keçməsi heç də onların özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətlərinin olmasını inkar etmir. Bu spesifiklik

özünü müxtəlif xalqların inkişaf tempinin qeyri-bərabərliyində, inkişaf səviyyələrinin müxtəlifliyində təzahür etdirir. Bu müxtəliflik isə həmin xalqların bu və ya digər formasiyaya müxtəlif vaxtlarda daxil olması ilə, daxili və xarici şəraitin özünəməxsusluğu ilə, daxil olduğu formasiyanın özünün inkişaf səviyyəsi və mahiyyətilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, tarix mütləq «təmiz» formasiya tanımır. Hər bir formasiya özündən əvvəlki formasiyaların bəzi elementlərini, eləcə də gələcək formasiyanın əlamətlərini saxlayır. Beləliklə, cəmiyyət tarixi içtimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsinin qanunauyğunluğunun tarixidir.

İçtimai-iqtisadi formasiyalar və «dövr» eyni deyildir. Dövr formasiyadan daha geniş anlayışdır. Bir tarixi dövrdə bir xalq formasiya halındadırsa, digəri geri qalmış olur, başqa birisi əvvəlki formasiyam keçməmiş daha yüksəyinə keçir. Əgər formasiya anlayışı cəmiyyətin inkişafının konkret mərhələsində əsas aparıcı meyilləri göstərsə, dövr anlayışı tarixin həmin mərhələsində baş verən proseslərin rəngarəngliyini, hadisələrin müxtəlifliyini və zənginliyini əhatə edir. Bunu da qeyd edək ki, cəmiyyətin dövrlərə bölünməsi içtimai-iqtisadi formasiya əsasında baş verir. Tarixi dövrləri təhlil edərkən hər şeydən əvvəl müəyyənləşdirmək lazımdır ki, cari dövrün mərkəzində hansı içtimai qüvvə dayanır. İkincisi, inkişafın meyli və xüsusiyyəti hansı istiqamətdədir. Üçüncüsü, dövrün əsa ziddiyyəti nədən ibarətdir. Hər bir tarixi dövrün başlanğıcı və yekunu vardır. Dövrlərin başlanğıcı böyük hadisələrlə müəyyən olunur. Hər bir dövr başa çatdıqdan sonra başlanan yeni dövr, yenə də özünə məxsus hansısa böyük tarixi hadisə ilə başlanır. Həm də

hər bir tarixi dövrün öz əlamətləri, çoxlu və silsiləli hadisələri mövcud olur.

İctimai-iqtisadi formasiya və sivilizasiya anlayışları bir-birilə əlaqədar olmaqla, həm də əsaslı qaydada fərqlənirlər. Sivilizasiya latın sözü **olub** «vətəndaşlıq», «dövləti» mənalarını verir. Cəmiyyətdə əldə edilən maddi və mənəvi nailiyyətləri, cəmiyyətin uğurlarını bildirir. Sivilizasiya ibtidai icma dövründə olmamışdır. O xüsusi mülkiyyətin, siniflərin meydana gəlməsilə yaranmışdır. Sivilizasiyanın yaranmasının aşağıdakı şərtləri olmuşdur.

1. İctimai əmək bölgüsü və şəhərlərin kəndlərdən ayrılması.
2. Fiziki əməyin əqli əməkdən aralanması.
3. Əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi.
4. Cəmiyyətin istismarçılarla istismar olunanlara bölünməsi və bunun nəticəsi olaraq dövlətin və hüququn meydana gəlməsi.
5. Ailə formalarında dərin dəyişikliyin yaranması.
6. Yazının və başqa mənəvi sərvətlərin yaranması.

Bu şərtlər birinci növbədə yeni cəmiyyəti ibtidai cəmiyyətdən fərqləndirir, ikinci isə, sivilizasiyanın özünün bir qlobal hadisə olduğunu göstərir.

Sivilizasiya anlayışı uzun müddət fəlsəfi ədəbiyyatlarda demək olar ki, mədəniyyət anlayışı ilə eyniləşdirilmişdir. Bəzən də sivilizasiya ictimai-iqtisadi formasiya ilə birləşdirilirdi. Halbuki, ictimai-iqtisadi formasiya sivilizasiyanın sosial təşkili formasıdır. Formasiyaya bölünmə sivilizasiyaya sosial müəyyənlik, tarixi konkretlik verir. Həm də sivilizasiya anlayışı formasiya anlayışından daha çox qlobaldır. Cəmiyyətdə formasiya fərqi sivilizasiyanın daxili fərqidir. Məsələn, «Burjuaziya sivilizasiyası» sosial təşkilin burjuaziya formasında inkişaf edən sivilizasiya deməkdir. Formasiya

anlayışı özündə vahid dünya tarixi prosesinin fasiləli xarakterini, cəmiyyətin inkişaf prosesinin bir-birindən keyfiyyətçə fərqlənən müxtəlif pillələrini ifadə edir. Sivilizasiya anlayışında isə ümumdünya tarixi prosesinin fasiləliyinə, ümumbəşəri məsələlərinə daha çox diqqət verilir. Həm də sivilizasiya bu və ya digər sosial-mədəni birlik formasının ümumbəşəri sərvətlərə verdiyi töhfəni ifadə edir. Formasiya ilə sivilizasiyanı fərqləndirən bir cəhət də odur ki, bu və ya digər sivilizasiyaya xas olan cəhətlər müəyyən qədər sabitdir. Hətta belə, bir formasiya başqası ilə əvəz olunduqda da və ondan sonra da sivilizasiya yaşamaqda davam edir. Çünki formasiya ilə sivilizasiya zaman etibarilə də eyni deyildirlər. Sivilizasiyalar bir neçə formasiyalar boyu yaşaya bilərlər. Həm də formasiya ilə sivilizasiyanın mövcudluğu nə zaman və nə də ərazi etibarilə üst-üstə düşmür.

Bəs sivilizasiya özü nədir və hansı tərəfləri, məsələləri birləşdirir. Sivilizasiyanın strukturu geniş və mürəkkəbdir. Belə ki, sivilizasiyaya daxildir.

1. İnsanların təbiətlə münasibətdə əldə etdikləri bütün maddi, mənəvi nailiyyətlər.
2. Bu nailiyyətlərin əldə edilməsində istifadə olunan vasitələr (məhsuldar qüvvələr, əmək alətləri, istehsal vasitələri və s.).
3. Bu nailiyyətlərə yiyələnən və sahib olan, özünün yaratdığı mədəniləşmiş mühitdə yaşamaq qabiliyyətinə malik olan insanların özləri.
4. Mədəniyyətin sosial təşkili forması olan ictimai münasibətlər.

Sivilizasiyanı mədəniyyətdən iki əlamət fərqləndirir. Birincisi, sivilizasiya cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişaf

səviyyəsini göstərir. İkincisi isə, sivilizasiya mədəniyyətin mənimsənilməsi üsulunun olmasıdır. Bəşər tarixi sübut etmişdir ki, mədəniyyətin mənimsənilməsi üsulu necədirsə, sivilizasiya da elədir. Sivilizasiya sosial-mədəni birlik formaları sistemidir. Bu sistem kompleks xarakter daşıyaraq özündə sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi, psixologi, təşkilatı keyfiyyətləri vahid halında birləşdirir.

Dünya sivilizasiyası vahid anlayış olsa da, onda Qərb və Şərq cəhətlərinin fərqləri vardır.

Ta qədimdən Şərq və Qərb sivilizasiyaları fərqlənmişlər. Bu spesifik fərqlər insanların əmək fəaliyyətinin spesifikasiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Bundan başqa Şərqlin və Qərbin özünəməxsus coğrafi mühiti, əhəlinin sıxlığı və digər amilləri göstərmək olar. Həm də Şərqlə Qərbin sivilizasiya səviyyəsinə və fərqlərinə dini amillər, cəmiyyətin sosial idarəçilik sistemi və sairə təsir etmişdir. Şərqdən fərqli olaraq Qərb sivilizasiyası tək hakimiyyətçiliyin təsirinin azalması ilə, Qərbin daha çox elmin, incəsənətin, siyasətin təsir ilə dəyişməsi ilə, texnikanın, texnologiyanın sürətli inkişafı ilə, predmet dünyasının və insanların sosial əlaqələrinin sürətlə inkişafı ilə səciyyələnir. Şərq ölkələrində dinin təsirinin daha güclü olması, insanların sözbəxan, xeyirxah, daha ləyaqətli, bir növ pərdəli qaydada formalaşması kimi hallar sivilizasiyada öz əksini tapmışdır.

Müasir dünyamızda elmin, texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar və onun səviyyəsi ilə xarakterizə olunan sivilizasiyalar meydana gəlmişdir. Qərb ölkələrində sivilizasiyanın tədqiqatçıları olan D.Bella, Q.Kan, Z.Bjezinski, R.Aron və başqaları texniki sivilizasiyanın olmasını iddia edərək onları üç qrupa bölürlər. Onların fikrincə, «İndustrial qədar»,

«İndustral» və «Postindustral» adlanan sivilizasiyalar mövcuddur.

Həqiqətdə adını çəkdiyimiz texniki sivilizasiyalar öz texniki səviyyələrinə görə fərqlənməklə yanaşı bu texnikanın mənimsənilməsinin spesifik üsullarına malikdirlər. Buraya insanın istehsal əlatləri ilə birləşməsi, onun əmək vərdişləri və istehsal təcrübəsi, istehsalın idarə formaları və s. amillər daxildir.

Həmin texniki sivilizasiyaların hər biri üçün texnikanın və texnoloji subyekt kimi insanın inkişafının öz səviyyəsi səciyyəvidir.

IX FƏSİL

MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL PROBLEMLƏRİ

1. QLOBAL PROBLEMLƏR ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Tarix boyu insanlar yaşamaq uğrunda mübarizə aparmış və bu mübarizənin gedişi prosesində onların mənafelərindən doğan çoxlu miqdarda həlli zəruri olan məsələlərlə rastlaşmışlar. Bu məsələləri həll edən insan hər dəfə yeni tələbatdan doğan növbəti məsələlərlə qarşılaşmışdır. Beləliklə, bu proses silsiləli qaydada, yeni zəmində, yeni şəraitdə tarixin müxtəlif pillələrində təkrar olunmuşdur. Göründüyü kimi tarix insan həyatı üçün böyük və həlledici əhəmiyyət kəsb edən çox cəhətli, müxtəlif xarakterli, bir-birindən asılı olan məsələlərin həlli uğrunda mübarizə tarixi olmuşdur.

Cəmiyyətin ilk pillələrində insanın həyatı sadə, primitiv xarakter daşıyırdı. Hələ insan bir o qədər təbiətdən aralanmamışdı. Həm də təbiətin daxili sirlərinə bələd deyildi. O ancaq təbiətdən sadəcə yaşayış vasitələri əldə etmək üçün istifadə edirdi. Təbiidir ki, bu vaxtlar insanları dərindən düşündürən, narahat edən məsələlərdə meydana çıxıb bilməzdi. İnsan ancaq gündəlik yaşayış vasitələri əldə etmək məqsədi daşıyır və onu düşündürən də elə bu idi. Lakin, cəmiyyət həmişə belə qala bilməzdi. O daim inkişaf edir, yeniləşir, bir pillədən digərinə keçirdi. Belə şəraitdə insanların tələbatları da eyni proseslə artır, genişlənir və saxələnidir. İnsanlar öz artan tələbatlarını ödəmək uğrunda gərgin mübarizə edir, birləşir,

əlaqəyə girir, təbiətə birgə təsir göstərir, onun sərvətlərini aşkara çıxarıb istifadə etmək yollarını öyrənirdilər. Eynilə xalqlar, millətlər, ölkələr arasında əlaqələr meydana gəlir, genişlənir, qarşılıqlı münasibətlər formalaşırdı. Bu obyektiv xarakter daşıyan qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin yaranma prosesi özü ilə bərabər hamını düşündürən, mənafeləri əks etdirən, həlli hamı üçün eyni əhəmiyyət kəsb edən məsələləridə meydana gətirirdi.

Beləliklə, insan həyatı üçün vacib olan məsələlər bir xalq, bir millət, bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq problem xarakteri daşımağa başlamışdır. Problem dedikdə elə məsələlərin həlli nəzərdə tutulur ki, bunlar bütün xalq üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir, onun həlli cəmiyyətin, insanların gələcək həyatları üçün təməl rolunu oynayır. Əksinə, onun həll edilməməsi cəmiyyətin inkişafını ləngidir, insanların həyatı üçün zərər gətirir, müxtəlif çətinliklər, ziddiyyətlər yaradır. Problemlər iki cürə olur. Onlardan biri daxili, digər isə bənəlxalq xarakter daşıyır. Daxili problem dedikdə bir ölkənin, bir xalqın, bir millətin mənafeələrindən irəli gələn, onun həyatı üçün vacib olan məsələlər başa düşülür. Bu məsələlərə milli, məhəlli, yaxud lokal xarakterli problemlər deyilir.

Beynəlxalq problem dedikdə isə bütün dünya xalqlarının əhatə edən, onların birgə mənafeələrini əks etdirən, həlli üçün onların hamısının səylərinin birləşdirilməsini tələb edən məsələlər nəzərdə tutulur. Belə məsələlərə qlobal, yəni dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən problemlər deyilir. Başqa sözlə desək qlobal problemlər miqyaslı, əhəmiyyətli, hər şeyi əhatə edən, hər yerdə olan, ümumbəşəri, ümumdünyəvi, beynəlxalq xarakterli məsələləri əhatə edir. Cəmiyyətin ilkin, hələ zəif və iqtisadi, elmi-texniki, mədəni əlaqələrinin ləng inkişaf etdiyi

dövlərdə lokal xarakterli problemlər daha çox olmuşdur. Cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikçə, ölkələrarası əlaqələr və münasibətlər yarandıqca, nəqliyyat, rabitə vasitələri inkişaf etdikçə, problemlər daha çox qloballaşmışdır. Bu hal ən çox kapitalist istehsal sistemində, elmin, texnikanın daha gür inkişaf etdiyi dövrlərdə genişlənir və özünün yüksək səviyyəsinə çatır.

Yaşadığımız müasir dövr elm və texnika sahəsində baş verən keyfiyyətli sıçrayışlarla, dünya ölkələri arasındakı geniş və hər tərəfli iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni əlaqələrlə, nəqliyyat, rabitə vasitələrinin daha yüksək inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədər olaraq müasir dünyanı düşündürən, bütün xalqlar, millətlər üçün eyni əhəmiyyət kəsb edən, həm də həlli zərurət təşkil edən geniş miqyaslı, çoxsaylı, müxtəlif xarakterli problemlər meydana gəlmişdir. Tarixin əvvəlki dövrlərindən fərqli olaraq müasir dövrün qlobal xarakterli problemləri cəmiyyətlə təbiət və insan arasındakı çoxsahəli qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ifadə edir, mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxsahəlidir. Həm də müasir qlobal problemlər və onların həlli bütün bəşəriyyətin mənafeyini ifadə etməklə yanaşı sivilizasiyanın inkişafı və mühafizəsi üçün çox zəruri və vacibdir. Lakin qlobal problemlərin ümumbəşəriyyəti heç də onların konkret cəhətlərinin inkar edilməsi demək deyildir. Bu o deməkdir ki, bu problemlər hər bir konkret ölkənin özünün xüsusi, spesifik şəraitinə uyğun şəkildə həll edilməli, bu konkret ölkə isə ümumbəşəri problemlərin həllində öz səylərini əsirgəməməlidir. Müasir şəraitdə qlobal problemlərin yaranmasına təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Bəzi qlobalist təlimlər bu problemlərə fatalist mövqeydən yanaşır, onların labüd, qarşısalınmaz, mütləq olmasını izah edirlər. Onların

dedyinidən belə çıxır ki, qlobal problemlər hökmən, labüd olaraq faciəli nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur. Hər hansı bir qlobal problem insan cəmiyyətində yaranır və onun həlli də mümkündür. Qlobal problemlər həyatın gedişindən, insanların təlabatından, insanlar, cəmiyyətlər, ölkələr arasındakı, eləcə də cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibətlərdən irəli gəlmişdir. Konkret desək müasir qlobal problemlər üç qrup səbəb üzündən meydana gəlmişdir. Bunlardan birincisi, ictimai inkişafın ilkin, obyektiv ziddiyyətləridir. Bura cəmiyyət – insan və təbiət arasındakı ziddiyyətlər daxildir. İkinci səbəb cəmiyyətin ümum böhranın, onun özünün ziddiyyətlərinin meydana gəlməsi və güclənməsidir. Üçüncüsü isə dünyanın müxtəlif regionlarında baş verən elmi-texniki inqilab və onun nəticələridir. Qlobal problemlər müəkkəb, qarşılıqlı sürətdə əlaqəli və münasibətli sistemdir. Bu problemlərə öz mənşəyi və təbiətinə görə bir sıra rəngarəng, təbii, siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, sosial-mədəni amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Qlobal problemlər cəmiyyət, keyfiyyət, həm də daxili və xarici amilləri olan dinamizm ilə səciyyələnir. Cəmiyyət baxımından qlobal problemlər öz sayının artması və azalması, keyfiyyət baxımından bu problemlərin kəskinliyinin yüksəlməsi və ya aşağı düşməsi ilə izah olunursa, daxili aspektlər onların strukturunun, xarici aspektlər isə onların sivilizasiyada rolunun dəyişilməsi ilə əlaqədardır.

Müasir dövrün qlobal problemlərini bir çox elmlər öyrənir, təhlil edir və onların həll edilməsi yollarına dair öz tövsiyyələrini verirlər. Fəlsəfə elmi başqa elmlərdən fərqli olaraq qlobal problemlərin meydana gəlməsinin iqtisadi, siyasi

və mənəvi köklərini, bu problemlərin əsas prinsiplərini, mahiyyət və səciyyəvi xüsusiyyətlərini, onların həllinin metod və konkret üsullarını göstərir. Fəlsəfə həm də global problemlərə bir tərəfli yanaşmağa, onların təsadüfi xarakter daşması və sair kimi qeyri-elmi fikirlərə qarşı mübarizə aparır və elmi-nəzəri cəhətdən sübut edir ki, müasir elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri əsasında bu problemlərin həlli mümkündür və bəşəriyyət buna qadirdir. Müasir dövrün global problemləri bütün dövlətlər və xalqlar üçün və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən onların həlli dünya xalqlarının əməkdaşlığından, söylərinin birliyindən asılıdır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, global problemləri həll etmək üçün iki şərt tələb olunur. Onlardan biri budur ki, elmi-texniki tərəqqi o dərəcədə inkişaf etdirilməlidir ki, müasir həyatın irəli sürdüyü hər hansı bir çətin və müəkkəb problemi həll etməyə imkan versin. İkincisi isə, konkret ölkələrdə, eləcə də bütün dünyada elə bir iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi şərait yaranmalıdır ki, o problemlərin həllinə imkan yaratmış olsun.

Bəs global problemlərin özləri hansılardır və onların təsnifatı necədir? Əlbəttə, konkret olaraq global problemlərin say həddi yoxdur və ola da bilməz. Çünki həyat irəliyə doğru addımlar atdıqca yeni-yeni və hər dövrün tələblərinə uyğun problemlər meydana çıxır və onların müxtəlifliyi artır. Ümumiyyətlə götursək müasir dövrün global problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar. 1) İstilik nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılması; 2) Dövlətlərarası sülhün və əmin-amanlığın təmin olunması və qorunması; 3) Dünyada enerji qıtlığına və böhranlara son qoyulması; 4) Aclığın, yoxsulluğun aradan qaldırılması; 5) İnsan həyatı üçün təhlükəli olan müxtəlif

xəstəliklərlə mübarizə üçün əməkdaşlığın genişləndirilməsi; 6) Təbii ehtiyatlardan birgə və səmərəli qaydada istifadə edilməsi; 7) Təbiətin qorunması və ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması üçün səylərin birləşdirilməsi; 8) Fəal demoqrafik siyasətin düzgün strategiyasının həyata keçirilməsi; 9) Elmin, texnikanın nailiyyətlərindən düzgün, məqsədyönlü və səmərəli qaydada istifadə edilməsi; 10) İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişafını sürətləndirmək və onların geriliyini aradan qaldırmaq üçün geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi; 11) Dünya okeanlarının sərvətlərindən qarşılıqlı qaydada istifadə etməyin təmin edilməsi; 12) Kosmosdan dinc məqsədlər üçün bərabər qaydada və hərtərəfli istifadə edilməsi və sairə.

Göründüyü kimi müasir global problemlər çoxsaylı, çoxcəhətli, müxtəlif xarakterli, geniş əhatəli olmaqla bütünlüklə aktual xarakter daşıyır. Bu problemlərə dərinləndirən nəzər salsaq onların olduqca aktual və kəskin xarakterini, bütün bəşəriyyətə xas olduğunu, qarışıq sosial-təbii, biososial mahiyyət daşıdığını, özündə həm içtimai, həm də təbii prosesləri birləşdirdiyini hiss edirik.

Global problemlər öz məzmunu etibarilə dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən məsələləri əhatə edir. Həm də bunlar elə problemlərdir ki, onların həll olunmaması bəşəriyyətə təhlükə törədə bilər. Digər tərəfdən bu problemlərin həlli bütün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsini tələb edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən global problemlərin bəziləri əvvəlki dövrlərdə də olmuşdur. Lakin o zaman onlar indiki qədər kəskin xarakter almamışdır. Global problemlər öz mənşəyi və təbiəti etibarilə iki hissədən ibarətdir. Onlardan biri təbii, digəri isə sosial tərəfdir. Təbii tərəf insanla təbiət

arasındakı münasibətdən, sosial tərəf isə insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsindən irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə qlobal problemləri dünya əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən qruplaşdırsaq görürük ki, onlar içərisində istilik nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılması, sülhün qorunub saxlanılmasını təmin etmək problemi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bəşəriyyətdə tarix boyu saysız-hesabsız müharibələr baş vermişdir. Təkcə XX əsrdə başqa məhəlli müharibələrdən əlavə iki dünya müharibəsi olmuşdur. Son ikinci dünya müharibəsində çox böyük həcmli dağıntılarla yanaşı 50 milyondan artıq insan həyatına son qoyulmuşdur. Lakin buna baxmayaraq bəşəriyyət yenə də mövcud olmuş, həyat davam etmiş, yeni-yeni insan nəsilləri artıb törənmişdir. Lakin əgər müasir şəraitdə istilik nüvə müharibəsi baş verərsə bu həyatın sonu olmaqla, bütün sivilisasiyanın məhvi demək olacaqdır. Elə buna görə də müasir müharibənin qarşısının alınması həyatı əhəmiyyət kəsb edir və bütün dünya xalqlarının birinci dərəcəli vəzifəsi sayılır. Digər tərəfdən isə müasir dövrdə bütün ölkələrdə (hər kəs özünü müdafiə etmək, bəziləri isə başqalarının ərazisini zəbt etmək məqsədilə) güclü silahlanma prosesi gedir. Bu isə hərbi xərclərin görünməmiş səviyyədə artması ilə müşayiət olunur və başqa problemlərin həllini ləngidir. Müasir dünyanın silah anbarları istilik nüvə və neytron bombaları ilə, lazer silahları ilə, kimyavi-bakterioloji silahlarla, qanadlı raketlərlə, süni hərbi peyklərlə dolmuşdur. Halbuki, bütün dünyanı məhv etmək üçün bu silah arsenalının 10-12 faizi kifayətdir. Bu problemin həllinin bir nömrəli əhəmiyyət kəsb etməsini dünyanın mütərəqqi fikirli dövlət xadimləri, alimləri, görkəmli hərbi sərkərdələri, məşhur politoloqları, diplomatları çoxdan

sübut etmişlər. Bu problem həm də insanın müqəddəs olan yaşamaq hüququnu qoruyub saxlamaq, ya ölüm, ya qalım məsələsini həll edir.

Müasir global problemlər sistemində ikinci yerdə ekoloji problem, üçüncü yerdə isə müxtəlif ölkələrin və regionların qeyri-bərabər iqtisadi və mədəni inkişafı problemləri dayanır. Müasir dünya problemlərinin bu şəkildə struktur bölgüsü heç də təsadüfi xarakter daşmır. Bu bölgü təbii olaraq əslində özündə bütün problemləri birləşdirir və əlaqələndirir. Məsələn, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətindən irəli gələn ekoloji problemin həlli mineral, xammal, enerji, kosmosun, dünya okeanlarının mənimsənilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və sair problemlərin həllinin əsası ola bilər. Müasir istilik nüvə müharibəsinin qarşısının alınması yuxarıda göstəriləndiyi kimi insanın yaşamaq hüququnun təminatçısı olub, insanların ərzaqla təminatının, müxtəlif təhlükəli xəstəliklərin, yoxsulluğun, aclığın qarşısının alınmasının, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməyin, fəal demoqrafik siyasət yetirməyin, elmin, texnikanın nailiyyətlərindən ancaq dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsinin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin geriliyinin aradan qaldırılması və onların inkişafının sürətləndirilməsinin və sair kimi problemlərin həllinə şərait yaratmağa imkanlar açır. Başqa sözlə desək o global problemlər əsas sayılır ki, onların həlli bir çox problemlərin həllinə şərait yaradır və problemlər silsiləsinin əsas zəncisini (hələqəsini) təşkil edirlər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi müasir global problemlər içərisində ekoloji problem mühüm yer tutur. Ekoloji problem insanla təbiət arasındakı münasibəti ifadə edir. Məlumdur ki,

hər bir canlı, o cümlədən insan da təbiətdə yaşayır, təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində insan istehsal prosesində daimi olaraq təbiət qüvvələrinə arxalanmışdır. Bəşər cəmiyyətinin ilkin mərhələsində insanla təbiət vəhdətdə olmuş, tədricən o təbiətdən özünü ayırmış və təbiətə qarşı duraraq onu dəyişdirməyə başlamışdır. İnsanla təbiətin münasibətinin ikinci mərhələsində əkinçilik və maldarlıq istehsalın həlledici sahəsinə çevrilir, insan fəal sürətdə təbiəti dəyişdirməyə başlayır. Lakin bu mərhələdə də əvvəldə olduğu kimi insan daxilən üzü sürətdə təbiətlə bağlı və ondan asılı olmuşdur. İstehsalın tamamilə təbii amillərdən asılı olmasına baxmayaraq insanın təbiətə dağıdıcı təsiri də elə bu mərhələdən başlayır. Həmin mərhələnin sonunda insanın təbiətdən ayrılması prosesi özünün təbiətə qarşı qoyulması formasını alır.

XVIII əsrdə İngiltərədə sənaye inqilabının başlanması insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətinin üçüncü mərhələsinin başlanğıcı olur. Artıq bu mərhələdən başlayaraq insanla təbiətin münasibətində dərin ziddiyyət, antaqonizm özünü göstərir.

XX əsrin ortalarında baş verən elmi-texniki inqilab təbiətlə insanın qarşılıqlı münasibətində dördüncü mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Elə bununla da təbiətin tam istismarına doğru yürüş başlanır, təbiət – insan münasibətlərində böhranlı vəziyyət başlanır. İndi söhbət insanın təbiətdən mühafizəsi deyil, təbiəti insandan xilas etməkdən, qorumaqdan gedir. Beləliklə, istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsinin getdikçə artması nəticəsində insanla təbiət arasında ziddiyyət daha da kəskinləşir və bu hal özünü ekoloji formada təzahur etdirir.

Sənayenin inkişafı nəticəsində yerin dərinliklərindən atmosfərə qədər təbiətə böyük və hərtərəfli təsir başlayır. Beləliklə, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bir tərəfdən cəmiyyətin istehsal fəaliyyəti yüksək səviyyəyə çatır, insanın təbiət üzərindəki hökmranlığı yüksəlir, onun maddi tələbatını ödəmək üçün istehsal olunan sərvət çoxalır, digər tərəfdən təbiətlə insan arasında antaqonizm yaranır, təbii sərvətlərdən həddən artıq israfçılıqla istifadə edilir, nəticədə təbiət çirklənir, enerji və su ehtiyatlarının, eləcə də başqa təbii sərvətlərin tükənməsi qorxusu meydana çıxır.

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqi o səviyyəyə çatmışdır ki, artıq insan təbiətin ən dərinliklərinə nüfuz etmək, ondan öz məqsədi üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. İnsan nəinki yer planetinin sərvətlərindən hərtərəfli istifadə edir, o, həm də kainatın sirlərini də öyrənir. İnsan Aya enmiş, hazırda isə Mars planetinə texniki qurğu salmış və şübhəsiz gələcəkdə oraya da insan ayağı dəyəcəkdir. Hazırkı elm və texnikanın nailiyyətləri bunu deməyə əsas verir ki, insan təbiətə demək olar ki, əsasən yiyələnmişdir, təbiətin əsas sərvətlərinə və sirlərinə sahib olmuşdur. İndi elə bir təbii sərvət yoxdur ki, insanın nəzərindən kənarda qalsın. Göründüyü kimi, insanın təbiətə münasibətində iki meyl özünü göstərir. Bir tərəfdən texniki nailiyyətlərin köməyi ilə təbiətin sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək yolları açılır, yeni-yeni sərvət növləri aşkara çıxarılır, insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün imkanlar yaranırsa, digər tərəfdən təbiətə qəsd edilir, onun bir növ sıxışdırılması baş verir, təbii sərvətlərdən istifadə edilməsində israfçılığa yol verilir və nəticədə ekoloji vəziyyət pisləşərək qorxulu hal alır.

Müasir dünyanın ekoloji şəratinin təhlili göstərir ki, cəmiyyət elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini həyata keçirməkdə çətinlik qarşısındadır. Elmi-texniki inqilab şəraitində təbiətlə bəşəriyyətin mənafeyi arasında ciddi konflikt yaranmışdır. Son dövrlərə qədər belə hesab olunurdu ki, ekoloji problem əsasən sənayecə ən çox inkişaf etmiş ölkələrə aiddir. Lakin faktlar göstərir ki, təbii mühitin korlanması və ekoloji böhran bütün dünya ölkələrini əhatə etmişdir. Lakin bu hal özünü ən çox inkişaf etmiş ABŞ, Kanada, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Yaponiya, İtaliya və başqa ölkələrdə biruzə verir. Dünyada elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, o, ekoloji cəhətdən təmiz və tam sağlam təbii mühitə malik olsun. Bu hal özünü bizim vətənimiz olan Azərbaycanda da göstərir. Belə ki, Azərbaycanın ekoloji şəraiti heç də dünyanın başqa ölkələrindən yaxşı deyildir. Xəzər dənizinin səviyyəsinin son illərdə qalxması xəzərətərafı rayonların təsərrüfatlarına, eləcə də Bakı şəhərinə böyük ziyan vurur. Respublikamızın ərazisi bir vaxtlar heyvanlar aləmi ilə zəngin olmuşdur. Qarabağı, Şirvani ceyran-cüyürsüz, Mili, Muğanı turacsız, kəkliksiz, Şəkini qırqovulsuz, Zaqatalanı maralsız təsəvvür etmək olmazdı. Hazırda isə onlara çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Son yüz ildə insanlar vəhşi heyvan və quşlara qarşı daha amansız olmuşlar. Hələ XI-XII əsrlərdə şir və qulanın nəslə kəsilməsi, Səhra turları isə XIII əsrə qədər yaşaya bilmiş, axırncı pələng 1932-ci ildə Talış dağlarında vurulmuşdur. Sabirabad, İmişli, Lənkaran, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar, Dəvəçi rayonlarında quşların həddindən çox ovlanması nəticəsində onların miqdarı xeyli azalmışdır. Abşeron yarımadasında mazutlu və zəhərli göllər çox olduğundan sərt keçən qış aylarında köçəri quşlar çox qırılır.

Böllərin isə təmizlənməsi heç kimin ağına gəlmir. Ən dəhşətli isə Xəzər dənizinin çirklənməsidir. Xəzərə hər gün həddən artıq zəhərli sular, neft məhsulları, zərərli turşular axıdılır ki, bu da milyonlarla balığın məhvinə gətirib çıxarır. Erməni əcavüzi nəticəsində respublikanın ərazisinin 20 faizi işğal altındadır. Uzun illərdir ki, bu torpaqlarda məhsul istehsal edilmir, əksinə yararlı torpaqları kol-kos, meşə basmış və yararsız hala salmışdır. Əlbəttə, ümumdünya üzrə nəslin kəsilməmiş canlılar barədə tam məlumat əldə etmək çox çətindir. Lakin rəsmi mənbələrdə göstərilir ki, vəhşi heyvan və quşların azalması və nəslinin kəsilməsinə əsas etibarilə XVIII əsrin 50-ci illərindən başlanmışdır. Bizim eramın 1850 ili ərzində cəmi 35 növ vəhşi heyvanın nəslin kəsilməmişdir. 1851-ci ildən 1951-ci ilə qədər olan yüz il ərzində isə 71 növ vəhşi heyvanın nəslin kəsilməmişdir. 1951-ci ildən 1980-ci ilə kimi təxminən hər il bir növ heyvan nəslin planetimizin faunasından silinmişdir.

Elmin, texnikanın, kimyanın nailiyyətlərindən düzgün və səmərəli istifadə edilməməsinin nəticəsində dünyanın ekoloji şəraiti, xüsusilə təbiət pis vəziyyətə düşmüşdür.

Müasir insan əlbəttə bu təhlükəni görür, hiss edir və onun qarşısını almaq məqsədilə az da olsa müvafiq tədbirlər görməyə çalışır. Lakin bu heç də kifayətləndirici deyildir. Odur ki, hazırkı ekoloji şərait tələb edir ki, insanlar təbiətə öz münasibətlərini kökündən dəyişdirlərsinlər, ona qarşı olan vəhşicəsinə rəftara son qoysunlar. Həzırkı dövrdə təbiətin qorunması probleminin əsası təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməyi bacarmaqdır. Azalmaqda olan sərvətləri bərpa etmək tələb olunur. Keçmişdə təbiətin qorunması probleminin nəzəri əsası yox idi. Ona görə də bu sahədə plansızlıq, kortəbiiilik, hətta sərvətə qarşı dağıdıcı münasibət hökm

sürürdü. Müasir dövrdə isə vəziyyət dəyişmiş, təbiətin qorunmasının elmi nəzəri saslari meydana gəlmişdir. Bu nəzəri əsas bütün bilik sahələrini əhatə edən sintezdir. Hazırda sübut olunmuşdur ki, təbiətin qorunması ilə əlaqədar olmayan bilik sahəsi yoxdur.

Biologiya, tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, iqtisadiyyat, coğafiya, geologiya, tarix, incəsənət, fəlsəfə, pedaqogika, hüquqşünaslıq elmləri, hətta kibernetika kimi cavan elm də öz tədqiqatlarını təbiətin qorunması ilə əlaqələndirirlər. Elə əslində təbiətin qorunmasının özü də bir elm sahəsidir. Dünya təsərrüfatının elə bir sahəsi yoxdur ki, onunla təbiətin qorunması bir başa və ya dolayı yollarla bağlı olmasın. Beləliklə, təbiətin qorunması elmin və müxtəlif bilik sahələrinin sintezidir. Təbiətin qorunması müxtəlif formalarda aparılır. Bunlar əsasən üç qrupa bölünür.

Birincisi, dövlət xətti ilə aparılan tədbirlər forması. İkincisi ictimai təşkilatların vasitəsilə aparılan tədbirlər. Üçüncüsü isə fərdi, yaxud xalq tədbirləri formasıdır.

Təbiətlə qarşılıqlı münasibətdə yaranmış el adətləri, nağıllar, əfsanələr, atalar sözləri, rəqslər, xalq mahnıları aydın göstərir ki, əhali təbiətə, onun sərvələrinə həmişə qayğı bəsləməyə, onları qorumağa çahşmışdır. İctimai təşkilatlar və könüllü cəmiyyətlər tərəfindən təbiətin qorunması çox böyük nəticələr verir. Demək olar ki, əksər ölkələrdə təbiətin qorunması ilə məşğul olan könüllü və ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər. Onlar istər ölkə daxilində, istərsədə Beynəlxalq Təbiəti Qoruma İttifaqı vasitəsilə qlobal təkliflər irəli sürür və ekologiyaın qorunmasına böyük yardım göstərirlər. Azərbaycanda da hələ 1963- cü ildə Təbiəti

Mühafizə Cəmiyyəti yaranmışdır. Hazırda isə bu cəmiyyətin respublikanın bütün rayonlarında ilk təşkilatları vardır.

Ekologiyamn (təbiətin) qorunmasının dövlət forması bu işdə əsas yer tutur. Qabaqcıl dövlətlər ekologiyanı qorumaq məqsədilə aşağıdakı formalarda tədbirlər həyata keçirirlər.

Birincisi, təbii sərvətlərin ehtiyatı müəyyən edilir, onlardan planlı və səmərəli qaydada istifadə etməyin yolları tapılır, bərpa oluna bilən sərvətlər daha da çoxaldılır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə elmin inkişafından, texniki tərəqqidən və təbii sərvətlərə münasibətdən asılıdır.

İkincisi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi və qorunması barədə dövlətlər qanunlar qəbul edirlər. Həm də bu qanunların həyata keçirilməsi üzərində nəzarət qoyulur.

Üçüncüsü, ekologiyanın qorunması ilə bir başa məşğul olan elmi-tədqiqat müəssisələri və xüsusi dövlət idarələri yaradılır.

Dördüncüsü, dövlət xətti ilə ekologiyanın qorunması barədə elmi biliklər əhali arasında geniş yayılır, radio-televiziya verilişləri vasitəsilə təbliğat aparılır, kinofilmlər nümayiş etdirilir.

Beşincisi, təbiəti və bütünlüklə ekologiyanı qorumaq, təbii sərvətləri mühafizə edib çoxaltmaq məqsədilə müxtəlif qruplar təşkil edilir.

Altıncısı, dövlət sərhədlərinə tabe və daxil olmayan təbii sərvətləri (biosferi, köçəri quşları, okean və dəniz sərvətlərini, bir neçə dövlətin ərazisindən keçən çayları, atmosfer havasını və s.) qorumaq üçün beynəlxalq xarakterli və dövlətlərarası müqavilələr bağlanılır və müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Nəhayət, ekologiyanın qorunmasına dair ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasda elmi tədqiqatların koordinasiyası aparılır.

Bəşəriyyətin müxtəlif dövlətlərə, xalqlara ayrılmasına baxmayaraq, bir olan təbiət onların dostluq, əməkdaşlıq şəraitində yaşamasını, təbiətin qorunmasına dair birgə tədbirlər görülməsini tələb edir. Belə əməkdaşlıq dövrümüzün ən vacib vəzifələrindən biridir.

Ümumiyyətlə götürsək müasir dövrdə insan təbiətlə vuruşur. Əslində məhdud pragmatik mənada deyil, geniş mənəvi miqyasda onunla dinc yanaşı yaşamağı bacarmalıdır. Həm də insan təbiət üzərində ağalıq etməməlidir, əksinə onun övladı kimi ana təbiəti əzizləməli, sevməli, ona qulluq etməli və nazını çəkməlidir.

Müasir dövrün global problemlərindən biri də dünyanın enerji tələbatının artmasıdır. Hələ iyirminci əsrin 70-ci illərində aşkar edilmişdir ki, təbii enerji mənbələrinin əldə edilməsi və istifadəsinin müasir metodları təbiətin onu bərpa etmək sürətinə uyğun gəlmir. Bu hal Qərbi Avropa jurnalistlərinin və siyasətçilərinin diqqətini cəlb etmiş və onu enerji böhranı adlandırmışlar. Şübhəsiz təbii enerji mənbələrinin çatışmamazlığı müəyyən mənada sosial-iqtisadi və siyasi tələblərlə əlaqədardır. Elə indinin özündə belə, təbii enerji mənbələrindən əsasən ekstensiv qaydada istifadə etmək metodu davam edir ki, bu da xeyli enerji vasitələrinin itkisinə, israfına şərait yaradır. Əgər belə metod davam edərsə əhalinin hər nəfərinə orta hesabla düşən enerji, xüsusilə kömür, hesablamalara görə 100-150 ilə ancaq çatacaqdır.

Bu məsələyə dair konkret cavab 1954-cü ildə verildi. Bu vaxt birinci atom elektrik stansiyası işə salındı. Bu hadisə o zaman istilik enerji potensialının gələcək perspektivinin böyük olduğunu göstərmiş və dünyada ən böyük hadisələrdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Bu hadisədən sonra ABŞ enerji

istehsalında atom elektrik stansiyalarının rolunu genişləndirdi və əsrin axırlarınadək öz enerji potensialında atom elektrik stansiyalarının həcmnin 69%-ə qaldırılmasını planlaşdırdı.

Əsrin 70-ci illərindən atom enerjisinin istehsalı iki istiqamətdə inkişaf etdirilməyə başlandı. Birinci istiqamətdə təbii nüvə yanacağı ilə (uran 235) işləyən atom elektrik stansiyalarının tikintisi genişləndirilir. Lakin, bu mənbəyin ehtiyatının məhdud olduğu nəzərə alınaraq ikinci istiqamətdən də istifadə edilir. Bu isə idarə olunan istilik nüvə energetikası sahəsinin inkişafıdır. Başqa sözlə desək istilik-nüvə reaktorlarının yaradılmasıdır. Bu sahənin ehtiyatı təbiətdə tükenməzdir. Bu növ enerjinin alınmasının müəyyən hissəsi günəş enerjisi hesabına əldə edilir. Ədbəttə bu heç də o demək deyildir ki, ənənəvi enerji növlərinin inkişaf etdirilməsi yaddan çıxarılır. Beləliklə müasir elmi-texniki inqilab şəraitində cəmiyyətin enerji potensialının artırılması iki yolla təmin olunur.

Birincisi, enerji alınmasının yeni metodlarının əməli qaydada həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu metod ancaq elmi-texniki nailiyyətlərinin tətbiqi ilə mümkündür. İkincisi isə təbii ehtiyatlardan istifadə edib tarixən əldə edilmiş ənənəvi enerji istehsalı yoludur.

Müasir elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri bunu deməyə imkan verir ki, yaxın onilliklərdə bəşəriyyətin öhdəsində kifayət qədər enerji potensialı olacaqdır. Lakin, bu optimist proqnoz müəyyən mənada ekoloji faktorlarla sahmanlaşdırılmalıdır.

Məlumdur ki, çoxlu atom elektrik stansiyalarının tikintisi aparılsa da, onlardan əldə edilən tullantıların zərərsizləşdirilməsi üçün hələ də kifayətləndirici səmərəli tədbirlər

görülmür. Bu tullantılar əsasən torpağın dərinliklərində, dünya okeanlarının dibində basdırılır. Əlbəttə, təbiidir ki, belə basdırmalar kifayətləndirici deyildir. Bu kimi xatalı tullantıların gizlədilməsinin müasir metodları bəşəriyyətə ağır başa gələ bilər, suları, flora və faunanı korlayır. Bu hal özünü Çernobl atom-elektrik stansiyasında baş vermiş qəza nəticəsində bir daha göstərdi.

Çoxlu miqdarda ölən, şikəst olan insanlardan başqa, ərazinin müəyyən hissəsi nələ də stansiyadan buraxılan radiasiyanın təsirindən qurtarmamışdır. Radiaktiv tullantıların səmərəli neytrallaşdırılması metodlarının olmaması dünya ictimaiyyətinin, xüsusilə ictimai təşkilatların ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Dünya ictimaiyyəti haqlı olaraq tələb edir ki, ancaq təbii enerji mənbələrindən istifadə edilsin. O enerji mənbələrindən ki onların zərərli tullantıları yoxdur. Əlbəttə belə bir imkanın olması çox yaxşı haldır. Lakin, təbii yolla əldə edilən enerji heç də bəşəriyyətin tələbatını ödəyə bilməz. Elə indinin özündə dünyada enerji çatışmamazlığı bir global problem kimi qarşıda durur. Bəşəriyyətin həm müasir, həm də gələcək enerji tələbatını ödəmək üçün yuxarıda göstərilən hər iki ehtiyat mənbələrindən istifadə edilməlidir. Lakin müasir elm və texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanaraq elə texnoloji metodlar tapılmalıdır ki, onların tətbiqi radiaktiv tullantıların tam zərərsizləşdirilməsini təmin etmiş olsun. Dünya alimlərinin proqnozuna görə 2010-cu ildə yer kürəsi zərərli tullantılar içərisində boğulacaqdır. Bu zərərli tullantıların həcmi hesablamalara görə 32 milyard tona çatacaqdır.

Energetika və ekologiya sahəsində ortaya çıxan problemlər Yaponiada keçirilən konqresdə müzakirə olunmuşdur. Bu konqresdə bir daha qeyd edilmişdir ki, yer kürəsinin enerjisi

tükənməzdir, lakin texniki inkişafı da dayandırmaq mümkün deyildir. Konqres tələb etmişdir ki, müasir ekoloji problemi həll etmək üçün yeni əsaslar, prinsiplər işlənib həyata keçirilsin. Bunun üçün birinci növbədə dünya üzrə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiya yaradılmalıdır. Bunu ekoloji cəhətdən sağlam olan yer kürəsində yaşayan və gələcəkdə yaşayacaq nəsillər tələb edir.

Müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələrlə geri qalan və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında çox böyük fərq vardır. Həm də bu fərq getdikcə dərinləşir və ciddi təhlükə törədir. BMT-nin məlumatına görə milli məhsul istehsalı səviyyəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı fərq 12:1 nisbətindədir. Halbuki dünya üzrə təbii ehtiyatın 60 faizi, kənd təsərrüfatı üzrə yararlı əkin sahələrinin 70 faizi, əmək qabiliyyətli əhalinin demək olar ki 2/3 hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Lakin dünya sənaye məhsulunda onların xüsusi çəkisi cəmi 7 faizi, kənd təsərrüfatı məhsulunda 1/3- dən azı təşkil edir. Bu ölkələrdə 1815 milyon nəfər yoxsul vəziyyətdə, o cümlədən 706 milyon nəfər mütləq mənadə dilənçi vəziyyətində yaşayır. Belə bir vəziyyət inkişaf etmiş ölkələrlə bu ölkələrin arasında ziddiyyəti daha da kəskinləşdirir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün inkişaf etmiş ölkələr öz səylərini və köməklərini əsirgəməməli, xüsusilə BMT öz imkanlarından və hüquqlarından istifadə edib bu ölkələrin inkişafı qayğısına qalmalıdır. Müasir dövrdə dünya üzrə əhali artımı, ərzaqla təminat, düzgün demoqrafik siyasətin hazırlanıb həyata keçirilməsi, dünya okeanlarının sərvətlərindən qarşılıqlı qaydada səmərəli istifadə edilməsi, kosmosdan dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi və sair problemlərin həlli də böyük

aktualliq kəsb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, global problemlərin hər birinin öz xüsusiyyəti olmaqla, həll edilmə çətinliyi, mürəkkəblik səviyyəsi, yaratdığı təhlükə eyni deyildir. Lakin, bu problemlərin hamısına aid bir ümumi cəhət vardır ki, o da onların dünya xalqlarının birgə səyi ilə vaxtında həll edilməsinin vacibliyidir.

Ədəbiyyat

1. Г.Спиркин «Философия», Москва 2001
2. Г.Спиркин «Философия», Москва 1998
3. К.Маркс, Ф.Энгельс «Алман идеологизması», seçilmiş əsərləri 3- cü cild
4. К.Маркс «Сийаси иқтисадın тənқидинə dair»; К.Маркс, Ф.Энгельс, seçilmiş əsərləri 3- cü cild
5. К.Маркс «Письмо Н. Вудемейеру» 5 марта 1852 г
6. Ф.Энгельс «Айленін, хüsusi мülкиyyəтин və дөвлəтин мənşəyi», iki cild-lik seçilmiş əsərləri
7. Зейнəддин Насиєв «Фəлсəфə», ali мəктəблэр үчүн дəрслик, Баки 2001
8. Q.Аббасова, Z.Насиєв «Sosil Фəлсəфə» Баки 2001
9. Мақсуд Фəрхадəглу «Фəлсəфəнин Əsasları» Баки 1998
10. V.Паşayev «Фəлсəфə» Баки 1999
11. Р.П.Волф «Философия», учебник перевод с англійского, Москва 1996
12. Мишел Грина «Философия», перевод с французского, Москва 1998
13. Б.Рассел «История западной философии», Москва 1979
14. В.М.Межуев «Культура и истории», Москва 1977
15. Э.Капитонов «Социология XX века» Ростов на Дону 1996
16. М.Корнфорт «Открытая философия и открытое общество», Москва 1972
17. В.Ф.Астис «Иммануил Кант», Москва 1973
18. Ю.Н.Семенов «Социальная философия», А.Дж.Тойнби «Критический очерк» М 1980 г
19. О.Шпенглер «Закат Европы», Москва 1922
20. Х.Рапорт «Философия истории и ее главнейших течений», Спб. 1898
21. К.Поппер «Нишета историуизма», «Вопросы философии», 1992, №-8-10
22. К.Поппер «Открытые общество и его враги», Москва 1992

23. П. Сорокин «Человек, цивилизация, общество», Москва 1991
24. С. Э. Карпивенский «Социальная философия», Москва 1998
25. И. Попелова «Этика», Москва 1965
26. А. Смит «Исследование о природе и причинах богатства народов», Москва 1962
27. Н. Н. Моиссеев «Человек и ноосфера» Москва 1990
28. Х. Раппоперт «Философия истории», Спб 1998
29. В. С. Барулин «Социальная философия», т-й, Москва 1993
30. И. Вебер «Смысл свободы от Оуенки в социологической и экономической науке», изб. произведения, Москва 1990
31. N. Tusi «Əxlaqi Nəsiri», Bakı 1980
32. Л. В. Логунова, Ч. И. Кукушкина «Мировоззрение, познание, практика», М. 1998
33. Г. Гегел «Философия права», Москва 1990
34. А. К. Уледов «Структура общественного сознания», Москва 1968
35. И. Гердер «Идея к философии истории человечества», Москва 1977
36. Ч. Тайлор «Первобытная культура», Москва 1989
37. Ч. Фром «Психоанализ и этика», Москва 1993
38. Кумира в свете философии, Тбилиси 1979
39. Проблемы философии культуру, Москва 1984
40. Мир философии в 2-х томах, т 2, Москва 1991,
41. Философский энциклопедический словарь, Москва 1980
42. Теория общественно-экономической формации, Москва 1983
43. Философия и методология истории, Москва 1977
44. Kitabı Dədə Qorqud, Bakı 1988
45. Новая технократическая волна на Западе, Москва 1986
46. Глобальные проблемы и обще-человеческие ценности, Москва 1990
47. Самосознание европейской культуры XX века, Москва 1991
48. Неомарксизм и проблемы социологии культуры, Москва 1980
49. Утопия и утопическое мышление, Москва 1991
48. Введение в философию, 2-ой том Москва 1989
49. Общественное осознание и его формы, Москва 1986.

50. B. Fərəcov - İnsan sosial varlıqdır. OYU. Bakı. 1999
T. Bəhərçi
51. T. Bəhərçi – Müasir elmi-texniki inqilab. OYU. Bakı.
B. Fərəcov 2001
52. B. Fərəcov – Müasir şəraitdə insanla təbiətin qarşılıqlı
T. Bəhərçi münasibəti. Dərs vəsaiti. OYU. Bakı. 2000
53. B.Fərəcov – Biosfera və noosferanın iəbii-elmi və fəlsəfi
T.Bəhərçi əsasları. OYU. Bakı 2000
54. T. Bəhərçi – Müasir ekoloji şəraitin sosial-iqtisadi
B. Fərəcov aspektləri. Dərs vəsaiti. OYU. Bakı 2001
55. T. Bəhərçi – Elmi-texniki inqilab və biosfera problemi.
B. Fərəcov OYU. Bakı 1999

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Fəsil - Maddi istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasıdır.

1. Cəmiyyətin maddi həyatı..... 7-16
2. Maddi nemətlər, istehsalı üsulu anlayışı və onun mahiyyəti16-26
3. Məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.....26-30

II Fəsil - Cəmiyyətin sosial strukturu və onun istehsal üsulundan asılılığı

1. Cəmiyyətin sosial strukturu anlayışı və onun tərkibi 31-35
2. Siniflər və ictimai qruplar.....35-38
3. Sosial stratifikasiya konsepsiyası38-39
4. M.Veber sinif haqqında.....40-46
5. Cəmiyyətin etnik strukturu..... 46-50
6. Ailə..... 50-53

III Fəsil - Cəmiyyətin siyasi təşkili

1. Cəmiyyətin siyasi təşkili anlayışı və onun ünsürləri..... 54-57
2. Dövlətin mənşəyi, mahiyyəti və struktur elementləri.....57-67
3. Siyasi hakimiyyət və demokratiya..... 67-72

IV Fəsil- Cəmiyyətin mənəvi həyatı

1. Mənəvi həyat və onun strukturu..... 73-77
2. İctimai şüur, onun mahiyyəti, mənşəyi və cəmiyyət
həyatındakı rolu.....77-86
3. Fərdi və ictimai şüur..... 86-90
4. İctimai psixologiya və ictimai ideologiya.....90-97
5. İctimai şüurun nisbi müstəqilliyi.....97-101

V Fəsil-Əxlaq. Siyasət. Hüquq

- 1.Əxlaq və onun mahiyyəti.....102-109
- 2.Siyasi şüur.....109-114
- 3.Hüquq və hüquqi şüur.....114-120

VI Fəsil- Din və incəsənət

- 1.Din ictimai hadisə kimi.....121-129
- 2.İncəsənət.....129-137

VII Fəsil- Şəxsiyyət, onun azadlığı və məsuliyyəti problemi

- 1.Fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət138-147
- 2.Tarixi zərurət və şəxsiyyətin azadlığı.....147-156

VIII Fəsil- Cəmiyyət tarixi və onun gedişi haqqında formasiya və sivilizasiya nəzəriyyələri

- 1.Tarixi prosesin mahiyyəti haqqında müxtəlif
baxışlar.....157-170

2.Tarixə formasiya və sivilizasiya mövqeyindən yanaşma.....	170-176
--	---------

IX Fəsil- Müasir dövrün qlobal problemləri

1.Qlobal problemlər anlayışı, mahiyyəti və həlli yolları.....	177-195
--	---------

Bəşir Ziyad oğlu Fərəcov
Etibar Qasım oğlu Əliyev
Tofiq Bəhərçi Hüseynov

SOSIAL FƏLSƏFƏ

Çapa imzalanmış 14.01.2003.Format 84x108/32.
Kağız tipi №1. Tiraj 200

Odlar Yurdu Universitetinin
©«Odlar Yurdu» nəşriyyatı- 2003

Bakı 370072, Koroğlu Rəhimov küç.835 məhəllə, Tel:(99412)65-82-00
Fax: (99412) 65-67-05, e-mail:rector@oyu.baku.az